

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КИЇВ

7

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 7
ЛИПЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

- І. І. Коломійченко — Посилення роботи КП(б)У на селі в період наступу соціалізму по всьому фронту (1926—1929 рр.) 3
М. П. Рудько — Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні 15
К. Яцунський (Москва) — Про створення історичного атласа України 30
Ф. Меленевський — Нелегальна діяльність Г. І. Петровського в період IV Державної Думи 35
Ю. П. Лавров — Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці XIX — на початку XX ст. 43

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. О. Романцов — Раціоналізатори України в боротьбі за технічний прогрес (1959—1964 рр.) 54
Анджей Брожек (Польща) — Українські робітники в промисловості Верхньої Сілезії перед першою світовою війною 59

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

- С. Ф. Захіров (Корші, УзССР) — Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959—1964 рр.) 66
Р. А. Худяк — До питання про трудову співдружність гірників Донбасу з гірниками союзних республік і братніх соціалістичних країн (1951—1955 рр.) 69
П. М. Калениченко — Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України та Народної Польщі в галузі літератури (1944—1964 рр.) 74
І. М. Кулінич — Перша німецька робітнича делегація на Україні (липень — серпень 1925 р.) 81
В. В. Добрецова (Москва) — Боротьба КПЗУ за інтернаціоналізм (1920—1926 рр.) 87

ЗАМІТКИ

- В. О. Горбик — Внутрішньополітичне становище Англії в 1959—1964 рр. 93
М. З. Петренко — Українські майстри-золотарі XVI—XVIII ст. 98

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- М. Ф. Зоткін (Севастополь) — Використання власного досвіду учнів на уроках суспільствознавства в школі робітничої молоді 103

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- А. А. Соловйова — Літературна спадщина М. О. Скрипника 106
П. Г. Чухрій (Одеса) — Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки Радянської влади (до 100-річчя заснування університету) 115

НАШ КАЛЕНДАР

- Е. Ю. Дирвеле (*Таллін*), З. М. Громова, Л. Рандметс (*Вільнюс*) —
У братній сім'ї народів СРСР (до 25-річчя з часу відновлення (1940 р.)
Радянської влади в Литві, Латвії та Естонії 122

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- В. П. Шевчук — Нові праці з історії КПРС 129
О. А. Парасунько — Вінниця. Історичний нарис 131
І. Я. Кошарний (*Львів*) — А. Ф. Вовчик. Політика царизма по рабочему
вопросу в предреволюционный период (1895—1904 гг.) 133
Б. К. Дудикевич (*Львів*), С. М. Злупко (*Львів*) — Г. Ю. Гербільський.
Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині ХІХ ст. 134
А. З. Барабой — Восстание 1863. Русско-польские революционные связи
тт. I—II; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Суспільно-
політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. 138
О. М. Апанович — Адам Керстен. Стефан Чарнецький. 1599—1665 рр. 140
В. Рауделюнас (*Вільнюс*) — А. А. Бведенский. Лекции по документально-
ному источниковедению истории СССР (дипломатика) 143

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Г. В. Мелашенко — Загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та
права АН УРСР 146
Н. М. Клебанівська — Наукова сесія з проблеми «Історія міжнародного
робітничого і національно-визвольного руху» 147
Є. В. Пронюк — Актуальні питання історії філософії на Україні 148
В. Г. Постановой (*Дніпропетровськ*) — Підсумкова науково-теоретична кон-
ференція 149
З. Г. — Журнал «Вопросы истории» у гостях в «Українського історичного жур-
налу» 150
К. А. Сакун — Музей бойової слави у школі 151
В. Б. — Захист докторської дисертації 152

ДОДАТОК

- «Острозький літописець» 153

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Український історический журнал, № 7, 1965.
(На українском языке)

Технічний редактор *В. І. Тарасенко*.

Коректор *Л. Л. Данилова*.

БФ 05353. Зам. К-155. Тираж 2722. Формат паперу 70 × 108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10.0. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 18,67. Підписано до друку 16/VII 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

ПОСИЛЕННЯ РОБОТИ КП(б)У НА СЕЛІ В ПЕРІОД НАСТУПУ СОЦІАЛІЗМУ ПО ВСЬОМУ ФРОНТУ (1926—1929 рр.)

Важливе місце в історії КПРС, і, зокрема, в історії Комуністичної партії України, займають проблеми, зв'язані з діяльністю партії по перебудові сільського господарства на соціалістичний лад, особливо в період безпосередньої підготовки суцільної колективізації. Не випадково проблемі історії колгоспного села, історії колективізації в СРСР у цілому, а також історії колективізації в Українській РСР присвячено чимало праць. Проте, слід відзначити, що переважна більшість авторів монографій, брошур, наукових статей висвітлюють це питання в історико-громадянському аспекті¹. До того ж на деяких з цих праць в тій або іншій мірі позначився негативний вплив культу особи Сталіна. В них перебільшувалась роль Сталіна в розробці програми колективізації, недостатньо підкреслювались труднощі, що стояли на шляху її здійснення.

Серед праць, присвячених керівній ролі КПРС у підготовці і здійсненні колективізації сільського господарства слід назвати книги Б. А. Абрамова, С. П. Трапезникова, В. М. Селунської, Г. О. Конюхова, М. І. Прокопенка². Роль Комуністичної партії України в соціалістичній перебудові села знайшла своє відображення в «Нарисах історії Комуністичної партії України»³. В монографії Ф. Ю. Шерстюка, в брошурі Ф. Д. Піджарого та в ряді статей, опублікованих у журналах і наукових збірниках і записках⁴, також висвітлюється роль КП Укра-

¹ П. И. Лященко. История народного хозяйства, т. III, М., 1956; М. О. Краев. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954; В. П. Данилов. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства в СССР, М., 1957; Ю. С. Борисов. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства в реконструктивный период, М., 1960; История Украинской РСР, т. II, К., 1957; Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954; В. В. Бондаренко. Развитие общественного хозяйства колхозов Украины в годы довоенных пятилеток, К., 1957; И. И. Слинко. Социалистическая перестройка и техническая реконструкция сельского хозяйства Украины, К., 1961; Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках, М., 1963.

² Б. А. Абрамов. Организаторская работа партии по осуществлению ленинского кооперативного плана, М., 1956; С. П. Трапезников. Исторический опыт КПСС в социалистическом преобразовании сельского хозяйства, М., 1959; В. М. Селунская. Борьба КПСС за социалистическое преобразование сельского хозяйства (октябрь 1917—1934 гг.), М., 1961; Г. А. Конюхов. КПСС в борьбе с хлебными затруднениями в стране (1928—1929), М., 1960; Н. И. Прокопенко. КПСС в борьбе за подготовку массового колхозного движения (1927—1929 гг.), М., 1961.

³ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961; видання друге, доповнене, К., 1964.

⁴ Ф. Шерстюк. Партиєне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960; Ф. Піджарий. Комуністична партія України в боротьбі за перемогу колгоспного ладу, К., 1960; Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социали-

їни у підготовці суцільної колективізації. На основі вивчення деяких нових джерел у даній статті робиться спроба дещо узагальнити і ширше показати посилення діяльності Комуністичної партії України на селі в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту.

Перехід радянського села на шлях соціалістичного господарювання означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. Здійснення цієї революції вимагало напруженої роботи партії, подолання багатьох труднощів. У Програмі КППРС підкреслюється, що «доля соціалізму в такій країні, як СРСР, багато в чому залежала від розв'язання надзвичайно важкої проблеми — переходу дрібного розпорошеного селянського господарства на шлях **соціалістичного кооперування**»⁵.

У другій половині двадцятих років у житті нашої країни почався новий етап у боротьбі за соціалізм. Від відбудови народного господарства трудящі перейшли до його соціалістичної реконструкції. Проте, якщо промисловість на кінець 1927 р. досягла вже певних успіхів у темпах свого розвитку, то сільське господарство, особливо товарне виробництво зерна, значно відставало ще від довоєнного рівня. Зважаючи на це, партія, керуючись ленінським кооперативним планом і усвідомлюючи всю серйозність становища, вважала, що єдиний шлях ліквідації відставання сільського господарства «полягає в тому, щоб найменш вигідне і найбільш відстале, дрібне, відособлене селянське господарство, поступово об'єднуючись, зорганізувало громадське, велике землеробське господарство»⁶.

Велика Жовтнева соціалістична революція створила головні передумови для переходу одноосібних селянських господарств на шлях об'єднання в кооперативні соціалістичні господарства. Однак для цього треба було здійснити ще цілий ряд економічних і соціально-політичних заходів. Значна робота в цьому напрямку була проведена у 1926—1929 рр.

Як і вся партія, Комуністична партія України в своїй повсякденній роботі приділяла цьому питанню надзвичайно велику увагу.

Протягом 1926—1929 рр. відбулися з'їзд і дві конференції партійної організації України, на яких детально обговорювалися проблеми розвитку сільського господарства. Сімнадцять пленумів ЦК КП(б)У, що відбулися в цей час, безпосередньо чи в зв'язку з іншими завданнями обговорювали і намічали заходи щодо поліпшення стану сільського господарства.

Одним із основних питань, що розглядалися на Першій Всеукраїнській конференції КП(б)У (жовтень 1926 р.), було питання про господарське становище. У доповіді голови Раднаркому України В. Я. Чубаря, у виступах делегатів і прийнятій постанові серйозне значення надавалося розвитку сільського господарства.

Велику увагу приділив роботі партії на селі X з'їзд КП(б)У (листопад 1927 р.). З доповіддю по цьому питанню виступав голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Підкресливши, що основним напрямом розвитку бідняцьких і середняцьких господарств є перехід до колективних форм господарства, з'їзд поставив вимогу перед партійними орга-

стическое переустройство сельского хозяйства. Сборник статей, К., 1961; І. З. Орел. Організаційно-політичне зміцнення сільських парторганізацій України в перші роки соціалістичної реконструкції народного господарства. Наукові записки Київського ордену Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XVIII, вип. V, 1959; И. Л. Шерман. Организационно-хозяйственное развитие колхозов Украины в 1927—1928 гг. Научные записки Харьковского педагогического института, т. 19, 1957.

⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 257.

нізаціями приділити максимум уваги виконанню цього завдання. Друга конференція Комуністичної партії (більшовиків) України (квітень 1929 р.), обговорюючи перший п'ятирічний план розвитку народного господарства республіки, також багато уваги приділила сільськогосподарському виробництву. У доповідях В. Я. Чубаря, голови Держплану УРСР Я. М. Дудника, наркома землеробства республіки О. Г. Шліхтера та у виступах делегатів було висвітлено стан сільськогосподарства і намічені перспективи його розвитку на п'ятиріччя.

Успішне здійснення завдань розвитку сільського господарства по шляху соціалізму великою мірою залежало від стану політичної роботи на селі, поліпшення внутріпартійного життя, зміцнення сільських партійних осередків.

Особливо гостро стояло питання поліпшення якісного і кількісного складу партійних організацій на селі. За станом на 1 січня 1926 р. в КП(б)У налічувалось 151 939 комуністів⁷, з них лише 30 047 чоловік були в сільських парторганізаціях⁸. Сільським комуністам доводилося працювати в дуже тяжких умовах. У 1926 р. на селі було тільки 1 762 сільських партійних осередків⁹. Труднощі обумовлювалися ще й тим, що до складу сільських партійних осередків у своїй переважній більшості (близько 75%) входили комуністи, які не були зв'язані безпосередньо з сільським господарством¹⁰. Занадто мало в КП(б)У було батрацтва. Воно становило лише 0,7% загальної кількості комуністів республіки¹¹.

З метою посилення політичної роботи на селі, ІХ з'їзд КП(б)У (грудень 1925 р.) вказав на необхідність розширення мережі осередків, їх зміцнення шляхом залучення до лав партії сільського активу й відрядження міських комуністів на село, пожвавлення внутріпартійної роботи. Перетворюючи в життя ці директиви, КП(б)У провела велику партійно-організаційну й політичну роботу серед сільських трудівників. Десятки тисяч безпартійних активістів села виявили бажання вступити в партію. За станом на квітень 1930 р. у КП(б)У вже налічувалось понад 42 060 сільських комуністів, більшість яких була зайнята безпосередньо в сільськогосподарському виробництві¹². Зросла й кількість сільських партійних осередків. На кінець 1929 р. їх налічувалось 3 тис.¹³

Допомогу селу в зміцненні партійних організацій подавали великі пролетарські центри. Так, на початку 1926 р. на Волинь з Луганського округу було відряджено 18 комуністів. У наступні роки ця робота ще більш активізувалась. У першому півріччі 1929 р. Харківський округком послав на село 280 комуністів, Дніпропетровський (за весь 1929 р.) — 419 комуністів. Всього ЦК КП(б)У за 1929 р. і перші місяці 1930 р. мобілізував 4 тис. комуністів промислових округ, направивши їх у села республіки¹⁴. Велику роботу провела парторганізація України по виконанню рішення листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) про добір і посилку робітників-двадцятип'ятитисячників на село. З 16,5 тис. робітників, що виявили бажання поїхати на роботу в колгоспи, було

⁷ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 4, стор. 47.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 322, арк. 96.

⁹ «ВКП(б) в цифрах», вип. шостий, 1927, стор. 13.

¹⁰ Дев'ятий съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет, Харьков, 1926, стор. 71.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 99, арк. 20.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 332, арк. 96.

¹³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. ІІ, вид. 7, К., 1954, стор. 615.

¹⁴ І. З. Орел. Назв. стаття, стор. 79.

відібрано 8 421 чоловік. З них в округи республіки виїхало 6 435 робітників, інші були направлені в братні республіки¹⁵. Серед двадцятип'ятитисячників 60% становили комуністи.

Велика увага в цей період приділялась поліпшенню якісного складу сільських партійних організацій. В 1926 р. у відповідності з рішенням XIV конференції ВКП(б) провадилась часткова перевірка сільських партійних осередків. ЦКК КП(б)У визначив для перевірки у республіці 85 сільських партійних осередків. Згодом було вирішено провести обслідування ще 16 осередків. Всього перевіркою було охоплено 1 348 комуністів¹⁶. За відрив від партії, зв'язок з куркульськими елементами, аморальні вчинки та за інші поступки було виключено з партії 10% перевірених комуністів, а 12% одержали партійні стягнення. Підбиваючи підсумки перевірки сільських осередків, ЦКК КП(б)У відзначила «...позитивне значення перевірки для оздоровлення складу осередків і поліпшення їх роботи»¹⁷. Певною мірою партійні осередки села позбавилися випадкових осіб в результаті проведеного в першій половині 1927 р. всесоюзного партійного перепису.

Важливим заходом періоду 1926—1929 рр. по очищенню партії, зокрема її сільської частини, від різних некоммуністичних елементів, була генеральна чистка і перевірка рядів ВКП(б), проведена згідно рішення XVI партійної конференції (квітень 1929 р.). Чистка відбувалася при найактивнішій участі не тільки комуністів, а й безпартійних трудящих. На селі в ній брали участь батраки, селяни-бідняки і середняки. В період чистки із загальної кількості сільських комуністів республіки було виключено з партії 16,2%, а на 17,1% були накладені партійні стягнення¹⁸. Всі ці заходи сприяли тому, що сільські партійні осередки позбавилися різних некоммуністичних елементів, стали більш боєздатними у боротьбі за соціалістичну перебудову села.

З метою посилення керівництва партії на селі і враховуючи малочисельність сільських осередків, у деяких селах України було введено інститут так званих куткових партійних організаторів. На Одещині вони почали свою діяльність ще з січня 1925 р. У березні 1926 р., узагальнюючи перший досвід роботи куторгів, секретаріат ЦК КП(б)У прийняв рішення «Про куткових організаторів»¹⁹. Було вирішено запровадити інститут куткових парторганізаторів у Харківському, Дніпропетровському, Київському, Полтавському і Мелітопольському округах. Пізніше куткові організатори були введені також у селах інших округів. Виділені з найбільш політично підготовлених комуністів, куткові організатори провадили роботу серед бідноти і середняків певної частини села, вулиці.

XV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на колективізацію сільського господарства і підготовку наступу соціалізму по всьому фронту. Здійснення цієї політичної лінії вимагало поліпшення організаційно-політичної роботи по згуртуванню сільської бідноти навколо партії, зміцнення союзу робітничого класу і сільської бідноти з середнім селянством. Згідно рішення з'їзду при партійних комітетах створювалися відділи по роботі на селі. ЦК ВКП(б) у травні 1928 р. звернувся з спеціальним листом до всіх ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, губкомів, окружкомів і повіткомів партії, де визначив основні завдання відділів по роботі на селі, які повинні були здійснювати ке-

¹⁵ Матеріали до характеристики стану с.-г. України, К., 1930, стор. 75; Очерки розвитку народного господарства УССР, М., 1954, стор. 310.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 226, арк. 37.

¹⁷ Там же, арк. 40.

¹⁸ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 332, арк. 107—108.

¹⁹ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1926, № 3, стор. 54—55.

рівництво державними земельними органами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, ні в якому разі не підмінюючи їх. Відділам пропонувалось регулярно цікавитись питаннями землевпорядкування, кооперування селянських господарств, з тим, щоб «...своєчасно, на основі вивчення матеріалів і досвіду місцевих парторганізацій, ставити перед партійними комітетами питання про усунення викривлень партійної лінії, якщо вони матимуть місце, давати нові завдання, що впливають із основних директив партії по соціалістичній перебудові села»²⁰.

В партійній організації України відділи по роботі на селі були утворені у червні 1928 р. при ЦК КП(б)У в 27 окружних партійних комітетах та при обкомі Молдавської АСРР. Багато уваги ролі відділів по роботі на селі приділила Всеукраїнська партійна нарада (лютий 1929 р.), в якій взяло участь понад сто представників сільських партійних організацій. Відкриваючи нараду, С. В. Косіор, констатує все ще низький рівень політичної роботи на селі, відзначив, що займатися селом повинна вся партійна організація республіки. Жваве обговорення викликало на нараді доповідь завідуючого відділом ЦК КП(б)У по роботі на селі І. А. Мусульбаса. На нараді відзначалось, що відділи по роботі на селі зуміли об'єднати навколо себе комуністів села, мобілізувати їх на вирішення завдань соціалістичної реконструкції²¹. При їх допомозі сільські партійні організації ширше розгорнули організаторську й політичну роботу серед сільської бідноти, батраків і середняків.

Партія приділяла значну увагу посиленню політичної роботи у радгоспах, які відігравали велику роль в підготовці суцільної колективізації. На Україні влітку 1928 р. їх налічувалось близько 900. 7 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) зобов'язав партійні комітети на місцях створити протягом року партійні осередки або кандидатські групи в усіх радгоспах, які налічували не менше 20 чоловік постійних сільськогосподарських робітників²². Виконуючи це рішення, окружні партійні організації республіки добилися того, що на початок 1930 р. майже у всіх радгоспах були створені партійні осередки.

Посилюючи політичну роботу на селі, партійні організації дбали про добір кадрів, висунення на відповідальні посади політично загартованих комуністів. Партія твердо керувалася тут вказівкою В. І. Леніна про те, що політика ведеться через людей і тому «гвоздь становища — в людях, в доборі людей»²³. Багато уваги керівництву сільським господарством, особливо у період безпосередньої підготовки до суцільної колективізації, приділяли Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор і Голова Ради народних комісарів В. Я. Чубар. Незмінним головою Центрального Комітету незалежних селян України був голова ВУЦВК Г. І. Петровський. Наркомзем України очолював видатний діяч партії О. Г. Шліхтер. Багато зробив щодо підготовки умов для суцільної колективізації І. Є. Клименко, який був у ці роки секретарем ЦК КП(б)У і займався справами керівництва сільським господарством. Головою правління сільськогосподарської кооперації («Сільський господар») працював член партії з дореволюційним стажем, досвідчений організатор мас О. В. Одинцов.

Велике значення у зміцненні зв'язку партії з трудящими селянськими масами, підвищення її керівної ролі у вирішенні завдань соці-

²⁰ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1928, № 16—17, стор. 8.

²¹ Газ. «Комуніст», 19, 20, 23 лютого 1929 р.

²² Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 4, стор. 9.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 262.

алістичної реконструкції на селі, мало розширення партійного активу, збільшення питомої ваги трудящих селян у керівних партійних органах. За даними 37 окружних партійних організацій у період перевиборів партійних органів у грудні 1926 р. питома вага селян в окружках КП(б)У збільшилася з 15,7% до 16,4%, а в райкомах КП(б)У з 22% до 35%²⁴. В умовах дальшого розвитку внутріпартійної демократії проходили перевибори партійних органів восени 1927 р. До складу пленумів окружних комітетів було обрано понад тисячу нових членів, серед них понад 80% становили робітники і трудящі селяни²⁵. За даними 36 округів членами бюро партійних осередків було обрано 19,8% комуністів-селян від плуга, що набагато перебільшувало склад селян у бюро партійних осередків порівняно з минулими перевиборами²⁶. В наступні роки комуністи-селяни ще ширше залучалися до участі у виборних керівних партійних органах.

Важливою ділянкою при підготовці умов для суцільної колективізації було створення безпартійного активу на селі, посилення партійного керівництва громадськими організаціями. ЦК КП(б)У і місцевими партійними організаціями, насамперед, було вжито ряд заходів, спрямованих на зміцнення і поживлення діяльності Рад на селі. Особливо велике значення мали перевибори Рад у 1926 і 1927 рр.

В результаті перевиборів сільських Рад в їх складі стало більше половини бідняків, а решту становили середняки. Три чверті сільських комуністів було обрано до Рад, де вони становили близько 10% від загальної кількості²⁷. З метою поліпшення роботи Рад наприкінці 1929 — на початку 1930 рр. була проведена чистка радянського апарату. Чистка показала, що найбільш засміченими були державні й громадські організації села. Із загальної кількості звільнених службовці сільських організацій становили 24,3%²⁸. Для підготовки кадрів радянських установ за вказівкою ЦК КП(б)У при ВУЦВК та окрвиконкомах були організовані спеціальні курси. Всього по республіці для роботи в радянському апараті місцевих органів курси підготували понад 10,5 тис. чоловік²⁹.

У становленні соціалістичних виробничих відносин на селі велика роль належала організаціям бідноти. «В них, в організаціях бідноти,— говорив В. І. Ленін,— соціалізм здобуває міцну основу»³⁰. КП(б)У серйозну увагу приділяла комітетам незаможних селян (КНС), основним змістом роботи яких у 1926—1929 рр. було забезпечення економічного зростання і кооперування господарств бідноти і середняків. Серед заходів, спрямованих на посилення ролі КНС у кооперуванні сільських господарств, було проведення з ініціативи ЦК КП(б)У, V-го (січень 1927 р.) і VI-го (грудень 1928 р.) Всеукраїнських з'їздів КНС, на яких з доповідями і промовами виступали Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, А. Ф. Радченко, О. Г. Шліхтер, Й. Е. Якір. Крім загальнополітичних доповідей про міжнародне та внутрішнє становище з'їзди розглянули питання про чергові завдання КНС, про соціалістичну перебудову сільського господарства, про роботу «Сільського господаря», споживчої кооперації та ін. У травні 1928 р. питання «Про чергові завдання КНС» обговорювалось на бюро ЦК КП(б)У, де було відзначено, що після реорганізації КНС у 1925 р. значно активізувалася

²⁴ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 6—7, стор. 4.

²⁵ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1928, стор. 149.

²⁶ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1928, № 1, стор. 11, 12.

²⁷ Журн. «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 3—4, стор. 12.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 861, арк. 44.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 152, арк. 52.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 158.

їх робота. Своєю діяльністю вони всіляко сприяли зміцненню політичного союзу між бідняками і середняками, їх ряди збільшилися майже вдвічі і становили понад мільйон чоловік³¹.

У створенні умов для суцільної колективізації важливе значення мало поліпшення роботи кооперації на селі. Якщо на 1 жовтня 1926 р. у республіці налічувалося 1,5 млн. членів сільськогосподарської кооперації, то у 1929 р. їх було вже 3,7 млн. або 62% всіх селянських господарств України³². А всіма видами кооперації у другій половині 1929 р. було охоплено понад 85% селянських господарств республіки³³. Керівні органи кооперації позбавлялися куркульських елементів, зміцнювались комуністами й комсомольцями. Серед керівників низової ланки сільськогосподарської кооперації у 1929 р. комуністи становили 34,7%, комсомольці — 6,5%³⁴.

Велику силу на селі мали масові організації робітничого класу, особливо профспілки. На початку 1928 р. в селах республіки було понад 400 тис. членів профспілок, у тому числі понад 140 тис. членів спілки сільськогосподарських і лісних робітників³⁵.

Вірною опорою партії на селі були комсомольці. Наприкінці 1927 р. сільська частина ЛКСМУ становила близько 180 тис. чоловік³⁶. З метою посилення партійного керівництва комсомолом республіки в його рядах за дорученням ЦК КП(б)У працювало 40 тис. комуністів³⁷. Сільські комсомольці, за даними VII з'їзду ЛКСМУ (травень 1928 р.), були об'єднані у 6 тис. осередків³⁸. Комсомольці села брали активну участь у діяльності радянських і кооперативних організацій, часто виступали ініціаторами створення колгоспів, проведення культурно-освітніх заходів.

Партійні організації широко залучали до активної роботи серед селян демобілізованих з Червоної Армії бійців і командирів, посилали їх на роботу в Ради, КНС, кооперацію. Велику роль у підготовці колективізації сільського господарства відігравали кращі представники сільської інтелігенції — вчителі, лікарі, агрономи. Серйозну організуючу роль у створенні і згуртуванні навколо партії сільського безпартійного активу відіграв сількорівський рух. Близько 25 тис. сількорів республіки сприяли проведенню генеральної лінії партії на селі.

Багато уваги приділяла партійна організація республіки політичному вихованню безпартійного активу на селі. Сільські партійні організації залучали безпартійних активістів до шкіл політграмоти, у гуртки по вивченню історії КПРС тощо. У 1925/26 навчальному році у сітці партійної освіти на селі безпартійні становили 54% слухачів³⁹. Важливою формою виховання трудящих села була лекційна пропаганда. У селах республіки за один лише 1928 р. прочитано понад 48 тис. лекцій і доповідей, на яких були присутніми понад 3100 тис. чоловік⁴⁰.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб., 1299, арк. 38.

³² XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 613.

³³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор. 306.

³⁴ Н.А. Гетьман-Кравченко. Деятельность Коммунистической партии по созданию сельскохозяйственной кооперации на Украине в 1921—1929 гг. Из истории борьбы Коммунистической партии Украины за социалистическое переустройство сельского хозяйства. Сборник статей, стор. 40.

³⁵ IV Всеукраїнський з'їзд профспілок. Стенографічний звіт, Харків, 1929, стор. 23.

³⁶ Десятий з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 404.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 7, од. зб. 302, арк. 306.

³⁸ Ол. Мільчаков. Історія ЛКСМУ в з'їздах. VII з'їзд, 1931, стор. 31.

³⁹ Журн. «Пропагандист», 1926, № 8—9, стор. 93.

⁴⁰ Ф. А. Мельник. Борьба большевиков Украины за выполнение решений XV съезда ВКП(б) по колхозному строительству. Автореферат диссертации, К., 1952, стор. 15.

Яскравим виявом посилення партійного керівництва на селі було те, що комуністи і безпартійні активісти села безпосередньо проводили велику роботу по підготовці передумов для суцільної колективізації. Вони не тільки працювали як політичні агітатори і організатори мас, а й виступали ініціаторами створення колгоспів, машинно-тракторних станцій. В останні роки в історичній літературі набагато більше приділяється уваги висвітленню ролі партійних організацій, окремих осіб, що безпосередньо виступали заспівувачами колгоспного руху. Цілком слушно згадуються імена таких заспівувачів колгоспного руху в нашій республіці, як Г. І. Брус, Ф. І. Дубковецький, Я. В. Жестовський, Я. Л. Іванченко, К. І. Каллер, Д. В. Кузнецов, П. Н. Кушнір, І. С. Могильченко, С. Є. Лисенко, А. К. Листопад, М. О. Посмітний, С. М. Шульга та ін. Відомими вожаками колгоспного руху стали двадцятип'ятитисячники М. І. Винарський, І. Я. Гаврющенко, Г. П. Литовченко, М. Т. Подольський, Є. К. Редькова, С. І. Шостак і т. д. Однак, слід відзначити, що історії ще невідомо багато імен комуністів і безпартійних, які у перші роки соціалістичної реконструкції закладали основи колективної організації праці на селі.

Загальновідоме значення у створенні передумов колективізації сільського господарства мала перша в країні МТС ім. Т. Г. Шевченка, що була організована у Березівському районі на Одещині у 1928 р. Про неї йдеться майже в кожній монографії, брошурі чи статті, присвяченій питанням соціалістичної перебудови села. Проте роль партійної організації Березівського району в створенні МТС і налагодженні її роботи висвітлюється недостатньо. Тимчасом, створенню машинно-тракторної станції передувала велика організаційна і політична робота районної партійної організації. Райком партії на чолі з першим секретарем П. А. Аппаром, колишнім пітерським робітником, членом КПРС з 1917 р., що мав урядові нагороди за бойові заслуги в роки громадянської війни, зумів переконати селян навколишніх сіл у доцільності спільного обробітку землі за допомогою тракторів. У цій роботі відзначилися тт. Стебловський і Морозов, що працювали в ті роки головами райвиконкому, Коломбед — завідуючий районним земельним відділом, Гришечкін — голова районного комітету незаможних селян, Капустянский — завідуючий агітпропвідділу райкомом партії, Захарченко — голова районної сільгоспкооперації, Янкілевський — секретар райкому ЛКСМУ та ін. Безпосередньо у сільських партійних осередках працювали комуністи Дюрдіца, Кривоножко, Симонов, Ляпін, Шабінський та ін. Першим директором МТС був агроном-комуніст О. М. Маркевич, який багато зробив для розробки організаційних форм МТС. За заслуги в галузі тракторизації сільського господарства його було нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. З переходом у 1929 р. О. М. Маркевича на роботу до «Трактороцентру» при Наркомземі РСР, машинно-тракторну станцію ім. Т. Г. Шевченка очолив член партії Б. С. Павловський. Його діяльність була відзначена вищою урядовою нагородою — орденом Леніна. Сумлінною працею, впровадженням у виробництво раціоналізаторських пропозицій та винаходів відзначилися в цій МТС старший механік В. Ф. Наремський та А. І. Москальчук. Обидва вони були також нагороджені орденом Леніна⁴¹.

Велику роль в організації Баштанської МТС Миколаївського округу, яка була однією з перших машинно-тракторних станцій республіки, створених кооперативним об'єднанням, відіграв окружком КП(б)У. В лютому 1929 р. ним була спеціально утворена комісія для здійснення заходів по організації тракторної колони, яка згодом стала машинно-

⁴¹ Газ. «Правда», 9 червня 1931 р.

тракторною станцією. Окружкомом була визначена земельна площа, яка підлягала обробітку тракторами, рекомендовані основні умови обробітку індивідуальних і колективних масивів, налагоджена підготовка трактористів⁴².

Партійні організації, окремі комуністи виступали ініціаторами створення сільськогосподарських комун і артілей. У 1925 р. група моряків після служби на Чорноморському флоті, повернувшись у рідне придніпровське село на Херсонщині Дудчани, організувала колективне господарство, назвавши його «Краснофлотець». Очолив хліборобів молодий моряк, комуніст М. К. Дудченко. Він тепер очолює сусідній із «Краснофлотцем» колгосп ім. В. І. Леніна⁴³.

Багато сил справі становлення колгоспного ладу на селі віддав С. А. Кузнець. З 1921 по 1923 рр. він працював головою комітету незможних селян с. Змагайлівки Чигиринського району Черкаського округу. Він взяв активну участь у створенні в 1922 р. у цьому селі товариства по спільній обробці землі, а в 1926 р.—сільськогосподарської артілі. Пізніше він був удостоєний звання Лауреата державної премії⁴⁴.

Становлення нових соціалістичних виробничих відносин на селі відбувалося, як відомо, в умовах гострої класової боротьби. Перші успіхи соціалістичної індустріалізації, заходи партії, спрямовані на створення передумов для наступу соціалізму по всьому фронту, викликали шалений опір експлуататорських елементів на селі. Особливо жорстокий опір Радянській владі вчинили куркулі та їх поплічники під час хлібозаготівель у 1928—1929 рр. Менше ніж за рік, з жовтня 1928 р. по серпень 1929 р., ними було заподіяно 848 терористичних актів проти комуністів і безпартійних активістів сел України⁴⁵. Чимало партійних і радянських працівників, комнезамівців, комсомольців, працівників кооперації та інших активістів — перших будівників нового життя на селі стали жертвами контрреволюційного терору. Загинули від рук куркулів голови Лукашівської, Сіножатської, Данічської сільських рад на Чернігівщині комуністи Білич, Лупінов, Тишевський. Дуже рано обірвалося життя активіста-бідняка Устянського із с. Чаусово Первомайського округу. Його труп з простріленою головою було знайдено в ополонці під льодом. Сміливо викривав куркульські антирадянські прояви голова Цибулівської сільської ради Ободівського району Тульчинського округу В. П. Коваль. Зловісна куркульська куля обірвала і його життя. Така ж доля спіткала й голову сільської Ради О. Проценка з с. Комарівка на Полтавщині⁴⁶.

Проте ніякі підступні дії класових ворогів не могли зупинити діяльність комуністів і безпартійних активістів по створенню передумов для масової колективізації сільського господарства.

Складна справа виконання хлібозаготівель, проведення чіткої класової лінії на селі вимагали серйозного підходу, критичного аналізу дій КП(б)У в цілому та її партійних організацій на місцях. В основному твердо й послідовно здійснювалась класова політика партії на селі. Проте були й недоліки, помилки. Це виявлялося, насамперед, у застосуванні до частини середняків і навіть бідняків надзвичайних заходів під час хлібозаготівель, що, як відомо, були спрямовані проти куркульства. Виступаючи на липневому (1928 р.) Пленумі ЦК ВКП(б)

⁴² Партархів Миколаївського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 187, арк. 21; од. зб. 1457, арк. 17—19, 45—48.

⁴³ Газ. «Правда», 27 лютого 1965 р.

⁴⁴ Газ. «Радянська Україна», 5 вересня 1964 р.

⁴⁵ Матеріали о состоянии сельского хозяйства Украины и работы на селе, Харьков, 1929, стор. 54.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. б. 1305, арк. 58, 59, 133, 136, 137.

І. Є. Клименко, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, поряд із висвітленням позитивної роботи партійної організації України, відзначали також, що в республіці мали місце порушення класової політики партії на селі. Зокрема, Г. І. Петровський говорив, що на Україні «до невдоволення середняка нашою хлібозаготівельною, господарською політикою додалось у деяких місцях і невдоволення бідноти»⁴⁷. Перекручення класової політики партії використовували куркулі та інші антирадянські елементи. «Самим фактом нажиму, рядом промахів, які мали місце у нашій роботі, що й казати,— говорив С. В. Косіор на липневому Пленумі ЦК КП(б)У у 1928 р.— ми безумовно дали можливість підробити куркулеві, а він подекуди середнячка обробив, а подекуди навіть і бідноту поплутав. Це факти, які відкидати ніяк не можна»⁴⁸.

Партія рішуче осудила перегини у здійсненні класової політики на селі, захоплення адмініструванням. З метою посилення політичної роботи на селі в округи і райони України неодноразово виїжджали керівники КП(б)У В. П. Затонський, С. В. Косіор, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер та ін. У 1928 і 1929 рр. на Україні побував А. І. Мікоян. Він взяв участь у роботі листопадового (1928 р.) Пленуму ЦК КП(б)У, був у Миколаївському, Одеському, Київському, Харківському округах, в Автономній Молдавській СРР та в інших місцях. У травні 1929 р. на Україну приїздив В. В. Куйбишев, який виступив з доповіддю на XI Всеукраїнському з'їзді Рад, відвідав деякі райони республіки, допоміг партійним організаціям у поліпшенні керівництва народним господарством. Оцінюючи роботу КП(б)У, проведену під час хлібозаготівель 1928—1929 рр., С. В. Косіор у звітній доповіді ЦК КП(б)У XI з'їзду КП України говорив: «Для нашої української організації пам'ятний і має особливо велике значення період рішучого наступу на куркуля, період боротьби за хліб. Почали ми цю боротьбу за хліб у надзвичайно неблагоприємній обстановці — у 1928 році, коли в нас був недорід. Україна не могла навіть прокормитися своїм власним хлібом. В процесі боротьби за хліб, у ході хлібозаготівель, ми провели колосальну роботу по організації і активізації бідноти, зміцненню КНС. Згуртувавши бідняцькі маси, партія в ході хлібозаготівель надійно завоювала на свій бік середняка»⁴⁹.

Посилення керівництва партії справою підготовки наступу соціалізму по всьому фронту знайшло свій вияв у спрямуванні боротьби бідноти і батрацтва проти куркулів. У постанові ЦК ВКП(б) від 4 березня 1929 р. «Про роботу серед с.-г. і лісних робітників і підсумки VI Всесоюзного з'їзду спілки сільгоспробітників» відзначалось, що «особливо важливим в умовах загострення класової боротьби на селі є виховання у батрацьких масах готовності і вміння здійснювати разом з біднотою в тісному союзі з середняками наступ на куркульські елементи»⁵⁰. Враховуючи особливості того чи іншого району, ЦК ВКП(б) вважав, що формою захисту інтересів батрацтва, особливо в куркульських господарствах, можуть бути попередній зговір, бойкот, страйк тощо.

На Україні, як доповідав у листопаді 1929 р. Пленуму ЦК ВКП(б) С. В. Косіор, налічувалося 430—440 тис. сільськогосподарських робітників⁵¹. Партійні організації проводили серед них виховну роботу, залучали їх до громадського життя. Коли літом і восени 1929 р. в Ніжин-

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 375, вип. 2, арк. 56.

⁴⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 282, стор. 9.

⁴⁹ XI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, стор. 261.

⁵⁰ Журн. «Известия ЦК ВКП(б)», 1929, № 10, стор. 11.

⁵¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 441, арк. 72.

ському, Херсонському, Київському, Одеському округам виникли страйки батраків, партійні і профспілкові організації подали їм організаційну допомогу. У жовтні 1929 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про страйки батраків у куркульських господарствах. У рішенні підкреслювалося, що страйки не тільки сприяли поліпшенню матеріальних умов батрацтва, а й були яскравим виявом наступу робітничого класу і селянської бідноти на капіталістичні елементи. Разом з тим ЦК відзначив, що деякі партійні організації виявилися не на висоті при керівництві страйковим рухом батраків, виявили неоперативність, а деякі навіть допустили викривлення класової лінії у роботі радянських та інших органів. ЦК запропонував сільськогосподарському відділу, окружкам КП(б)У, сільським партійним осередкам, профспілці робітників землі і лісу та комітетам незаможних селян, вивчивши досвід страйків, посилити керівництво рухом батрацтва проти куркулів⁵². Політична робота КП(б)У серед батрацтва підвищувала їх класову самосвідомість. Про це, зокрема, свідчить звернення батраків до уряду України, в якому вони писали: «Страйкували ми не тільки для того, щоб добитися поліпшення свого положення, страйкували, щоб бити класового ворога... Для збагачення куркулів ми працювати не хочемо»⁵³.

Велике значення для зміцнення організаційної єдності та ідейного загартування сільських комуністів і безпартійного активу мала боротьба партії проти троцькізму. Разом з усією партією КП(б)У рішуче виступила проти небезпечної пропозиції троцькістів, які пропонували здійснювати індустріалізацію за рахунок селянства. Коли на квітневому (1926) Пленумі ЦК ВКП(б) розглядалося питання «Про господарське становище і господарську політику», активну участь в його обговоренні взяли представники КП(б)У. Вони підтримували ленінську політику ЦК ВКП(б) по нагромадженню коштів для соціалістичної індустріалізації і викривали небезпечну лінію троцькістів, яка вела до порушення союзу робітників і селян. Зокрема, Г. І. Петровський у своїй промові говорив: «Зараз він (Каменев.— І. К.) пропонує величезне збільшення сільськогосподарського податку. Піти по шляху Троцького і Каменева, це протиставити селянство партії»⁵⁴. Серед комуністів і безпартійних селян республіки Центральний Комітет КП(б)У, окружками і райкоми партії проводили велику роботу по з'ясуванню політики партії і викриттю антиленінської суті троцькістсько-зінов'євського блоку. Одним із показників плідної політичної діяльності КП(б)У на селі було те, що під час загально-партійної дискусії, що проводилася напередодні XV з'їзду ВКП(б), сільські партійні осередки України дружно висловилися проти троцькістсько-зінов'євського блоку, одностайно підтримали ленінську лінію партії.

Підготовці наступу соціалізму по всьому фронту сприяла також робота КП(б)У, проведена по викриттю ворожого ленінізмові ідеології правих капітулянтів. Вони, як відомо, не визнавали, що стовповим шляхом села до соціалізму, як вчив В. І. Ленін, є виробнича кооперація в її вищій, колгоспній формі, проповідували «теорію» згасання класової боротьби в країні і мирного вростання куркуля в соціалізм. Викриваючи хибну лінію правих, їх примиренське ставлення до куркульства, С. В. Косіор у 1929 р. на квітневому Пленумі ЦК ВКП(б) говорив, звертаючись до групи Бухаріна: «Хіба не ясно, що всі ваші погляди і пропозиції є орієнтація на куркуля»⁵⁵. На XVI Всесоюзній партійній

⁵² Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 18, стор. 11.

⁵³ «Сельскохозяйственная газета», 6 листопада 1929 р.

⁵⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 220, арк. 47.

⁵⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 417, арк. 39.

конференції від КП(б)У з промовами проти правого ухилу виступили Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер та ін. На ряді Пленумів ЦК КП(б)У, на II-й конференції КП(б)У, на окружних і районних партійних конференціях і активах, в партійних осередках республіки ідеологія правого ухилу дістала рішучу відсіч. А там, де були порушення класової політики партії на селі, прояви правоопортуністичної практики партійні органи вели з ними непримиренну боротьбу. Так, ЦК КП(б)У викрив серйозні помилки в роботі Запорізького і Полтавського окружних комітетів КП(б)У, прийнявши відповідні постанови. Спеціальні постанови були прийняті ЦК КП(б)У про викривлення класової лінії в Бердянській районній партійній організації Маріупольського округу і в с. Рашівці Гадяцького району Роменського округу та ін.⁵⁶

Ізоляція і розгром партією антиленінських опозиційних груп — троцькістсько-зінов'євського блоку і правих капітулянтів — було однією з найважливіших умов успішної підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. Погляди троцькістів і правих ухильників були визнані несумісними з належністю до Комуністичної партії. КП(б)У ще більше загартувалась у цій боротьбі, стала бойовитішою, здатною переборювати труднощі на своєму шляху.

Посилення роботи КП(б)У на селі в зв'язку з підготовкою наступу соціалізму по всьому фронту відіграло велику роль у здійсненні цього наступу. «Надто великих успіхів, що мають вирішальне значення для всього соціалістичного будівництва, — говорилося в резолюції XI з'їзду КП України (червень 1930 р.), — КП(б)У добила у переході індивідуального селянського господарства на рейки великого громадського господарства»⁵⁷. Незважаючи на помилки і деякі перегини, що були допущені у процесі колективізації, перехід радянського села, в тому числі і селянства України, до соціалістичного господарства означав велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства. В цю революцію внесла свій гідний вклад Комуністична партія України.

⁵⁶ Журн. «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 19—20, стор. 17—18; газ. «Комуніст», 24 січня 1929; 1, 26 жовтня 1929 р.; 12 листопада 1929 р.

⁵⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. К., 1958, стор. 493.

М. П. РУДЬКО

РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО 70-х рр. ХІХ ст. НА УКРАЇНІ

Проблема народництва — одна з найважливіших в історії нашої країни. Вона й тепер має певне науково-теоретичне і політичне значення. Про народництво неодноразово писали К. Маркс і Ф. Енгельс, які уважно стежили за соціально-економічним і політичним розвитком пореформеної Росії. Вони перші піддали гострій критиці анархізм Бакуніна, бланкізм Ткачова і еклектичні погляди Лаврова. Водночас основоположники наукового соціалізму відмічали важливу роль практичної революційної діяльності народників. «Цих людей,— писав про народовольців Ф. Енгельс,— яких було всього кілька сот чоловік, але які своєю самовідданістю і відвагою довели царський абсолютизм до того, що йому доводилося вже подумувати про можливість капітуляції та про її умови,— таких людей ми не потягнемо в суд за те, що вони вважали свій російський народ обраним народом соціальної революції»¹.

Багато уваги приділяв народництву В. І. Ленін. І це не випадково. Народництво було широкою суспільною течією, величезною смугою громадської думки в Росії. Як теорія непролетарського соціалізму, воно стало головною ідейною перешкодою на шляху утвердження в Росії марксизму. В. І. Леніну довелося, особливо в перший період своєї революційної діяльності, докласти чимало зусиль на боротьбу з народництвом. Завжди підходячи до народництва діалектично, він бачив у ньому не лише соціалістичну утопію, а й революційно-демократичну, прогресивну сторону. Перефразовуючи вислів Ф. Енгельса з приводу утопічного соціалізму «Хибне у формально-економічному розумінні може бути істиною у всевітньоісторичному розумінні», В. І. Ленін писав: «Хибний у формально-економічному розумінні, народницький демократизм є істина в історичному розумінні; хибний, як соціалістична утопія, цей демократизм є істина тієї своєрідної історично-обумовленої демократичної боротьби селянських мас, яка становить нерозривний елемент буржуазного перетворення і умову його цілковитої перемоги»².

Ставлення більшовиків і меншовиків до народництва було прямо протилежне, і це пояснюється, насамперед, різним підходом до ролі селянства в буржуазно-демократичній революції. Меншовики заперечували революційні можливості селянства, вважали селянський рух реакційним, закликали до союзу з ліберальною буржуазією. Звідси їх «потворна, ідіотська, ренегатська ідея..., що кадет прогресивніший за трудовика»³, тобто народника. На відміну від меншовиків В. І. Ленін

¹ Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами, К., 1953, стор. 281.

² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 315—316.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 99.

висунув і розвинув ідею революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства, що має бути встановлена в результаті перемоги буржуазно-демократичної революції і стати кроком на шляху до соціалістичної революції. «Ми,— писав він у 1905 р.,— весь час говорили про те, що необхідне бойове об'єднання між соціал-демократами і революційними буржуазними демократами»⁴.

Воюючи з народництвом, меншовики викидали за борт не лише його відсталу, невірну доктрину соціалізму, але й демократизм. Критикуючи теорії народників, вони недобачали їх «історично-реального та історично-правомірного змісту в боротьбі з кріпосництвом», забували, що ці теорії «виражають передовий, революційний дрібнобуржуазний демократизм», «служать прапором найрішучішої боротьби проти старої, кріпосницької Росії»⁵. Ленінська концепція народництва докорінно відрізняється від меншовицької. Вона нерозривно зв'язана з ученням Леніна про два шляхи розвитку капіталізму — «пруський» і «американський». Народництво, за Леніним, було теорією «масової дрібнобуржуазної боротьби капіталізму демократичного проти капіталізму ліберально-поміщицького, капіталізму «американського» проти капіталізму «пруського»⁶.

Для історика надзвичайно важливе значення має стаття В. І. Леніна «Про народництво» (1913 р.), де зроблено класичне визначення народництва і головних етапів його розвитку. «Народництво,— писав В. І. Ленін,— є ідеологія (система поглядів) селянської демократії в Росії... Народництво дуже старе. Його родоначальниками вважають Герцена і Чернишевського. Розквітом дійового народництва було «ходіння в народ» (в селянство) революціонерів 70-х років. Економічну теорію народників розробляли найцільніше В. В. (Воронцов) і Ніколай— он у 80-х роках минулого століття. На початку ХХ століття соціалісти-революціонери виражали найбільш оформлено погляди лівих народників»⁷. Генеральну перевірку народництву зробила революція 1905 р. Рух селянських мас, усі «великі соціальні факти, що показали... в дії мільйони селян, відмели, як пил, народницьку, ніби соціалістичну, фразу і розкрили ядро: селянську (буржуазну) демократію з величезним, ще не вичерпаним запасом сил»⁸.

В інших працях, зокрема в статті «З минулого робітничої преси в Росії» (1914 р.), В. І. Ленін показав, що народництво було «пануючим напрямом, відповідним до точки зору різночинця», на другому, різночинському або буржуазно-демократичному, етапі визвольного руху в Росії (приблизно з 1861 по 1895 рік)⁹. Народництво ніколи не було єдиним. Уже в епоху реформи 1861 р. у ньому намітилися ліберальна й демократична тенденції¹⁰. Народництво 70-х рр. В. І. Ленін називав «старим російським революційним народництвом», а сучасне йому народництво 90-х рр.—ліберальним, окремі народницькі групи і партії ХХ ст.—«лівонародниками» тощо. Але все народництво, за словами В. І. Леніна, «ніколи не могло, як суспільна течія, відмежуватися від лібералізму справа і від анархізму зліва»¹¹. Це пояснювалося самою природою народництва, що було ідеологією селянської демократії, соціальним становищем селянства в капіталістичному суспільстві, його хитаннями між демократизмом і лібералізмом.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 10, стор. 6.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 207.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 99.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 468.

⁸ Там же, стор. 469.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 219—221.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 84.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 220.

Народництво, відзначав В. І. Ленін, мало місце не лише в Росії. Теорії і рухи, аналогічні російському народництву, виникали і в інших країнах, які переживали на початку ХХ ст. буржуазні революції, наприклад, у Китаї¹². Народництво, за Леніним, властиве країнам з порівняно слабким розвитком капіталізму і великими залишками феодалізму, країнам, в яких переважає сільське населення і не розв'язані завдання буржуазно-демократичних перетворень, у першу чергу аграрне питання, країнам, що стали на шлях буржуазно-демократичних революцій в той час, коли в Західній Європі і Північній Америці капіталізм виявив уже свої протиріччя і на чергу постало питання про його повалення і встановлення соціалізму.

В народництві соціалістичні мрії, надія обминути шлях капіталізму сполучалися з планом і проповіддю радикальної аграрної реформи, цілковите здійснення якої привело б не до соціалізму безпосередньо, а означало б найшвидший розвиток капіталізму¹³. Однак це був би не поміщицький, напівфеодальний капіталізм з безліччю залишків усяких привілеїв кріпосників, а «капіталізм вільних фермерів, найбільш демократичний, менш болісний для маси, з найменшими залишками привілеїв», капіталізм «народницько-селянський»¹⁴. Саме за цей капіталізм боролися, не усвідомлюючи того, народники і саме в цій боротьбі полягало об'єктивно прогресивне значення народництва. В. І. Ленін закликав марксистів дбайливо виділяти з лузги народницьких утопій здорове і цінне ядро бойового демократизму селянських мас. «У старій марксистській літературі, 80-х років минулого століття,— писав він,— можна знайти систематично проведене прагнення виділити це цінне демократичне ядро. Коли-небудь історики вивчать систематично це прагнення і простежать зв'язок його з тим, що прибрало назву «більшовизму» в першому десятиріччі ХХ століття»¹⁵.

Радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією, вже чимало зробили для наукового дослідження революційного народництва і визначення його місця в історії російського визвольного руху. Але вивчення народництва провадилося не завжди глибоко і з наукових марксистсько-ленінських позицій. Плідна праця в цій галузі, розпочата на першому етапі радянської історіографії (1917 р.—середина 1930-х рр.), потім надовго припинилась. У середині 30-х — першій половині 50-х рр. народництво по суті було вилучено з сфери наукового дослідження. Канонізація «Короткого курсу історії ВКП(б)», в якому народництву давалася одностороння, позаісторична і фактично не ленінська характеристика, призвела до того, що його почали розглядати лише в плані протиставлення марксизму. Ленінське визначення народництва як ідеології селянської демократії, кращими сторонами близької пролетаріату та його партії, тривалий час ігнорувалося. Лише після ХХ з'їзду КПРС виникли умови для повернення до ленінського розуміння народництва і наукового вивчення його проблем.

В останнє десятиріччя в цьому напрямку вже проведена певна робота. Після тривалої перерви почали, нарешті, з'являтися праці з історії народництва. Серйозне наукове значення мають монографії та статті російських радянських істориків Б. Козьміна, Ш. Левіна, С. Валка, Б. Ітенберга, М. Седова, П. Зайончковського, Ю. Полевого, С. Волка, П. Ткаченка, В. Твардовської, Р. Філіппова, В. Крикунова, В. Захар'їної, В. Гиньова, М. Троїцького та ін. Відрадным явищем є вихід

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 135, 316.

¹³ Там же, стор. 137, 140.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 332.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 317.

двотомного збірника документів і матеріалів про народництво, підготовленого групою московських і ленінградських істориків¹⁶, перевидання мемуарів і творів учасників революційно-народницького руху, видання про них науково-популярних брошур. Ленінська концепція народництва відновлена в узагальнюючих працях з історії КПРС, зокрема в першому томі багатотомної «Истории Коммунистической партии Советского Союза» (М., 1964). Помітний вклад у марксистську історіографію народництва вносять історики Польської Народної Республіки (Л. Базильов, М. Ваврикова та ін.).

Хоча Україна була одним з районів активної діяльності народників і народницький рух тут набув великого розмаху, його історія ще й досі докладно не вивчена. В 20-х роках з'явилося лише кілька статей і документальних публікацій з цієї проблеми. Їх авторами були як учасники народницького руху, що дожили до перемоги соціалістичної революції, так і молоді радянські історики.

З праць останніх років, спеціально присвячених революційному народництву на Україні, можна назвати тільки дві статті, опубліковані в наукових збірниках¹⁷, і статті з питань народництва в «Українській Радянській Енциклопедії», більшість яких написана С. Ктитаревим і автором цих рядків. Цим, власне, й вичерпується література про революційне народництво на Україні. У даній статті ми хочемо порушити кілька питань названої проблеми, що, на нашу думку, мають першочергове значення, а саме: соціальна суть народництва і його коріння в пореформеній Росії та на Україні, специфічні риси народництва на Україні і антинауковий характер концепції про особливе, українське народництво, головні етапи революційно-народницького руху на Україні. Автор не претендує на вичерпну відповідь з цих питань і своє завдання бачить в тому, щоб привернути до них увагу дослідників.

Революційне народництво на Україні було складовою частиною загальноросійського руху різночинної інтелігенції в пореформеній період і відбивало прагнення та сподівання пограбованих царизмом і поміщиками селянських мас. Соціально-економічним ґрунтом для поширення народництва на Україні була наявність тут, як і в інших районах країни, величезної маси пережитків і прямих залишків кріпосництва.

Революційні народники неодноразово відмічали тісний зв'язок свого руху з боротьбою селянства проти грабіжницьких умов реформи 1861 р. Так, І. Ковальський у рукописному рефераті «Зауваження про селянську реформу взагалі і як вона прищепилась в Малоросії» (1872 р.) писав, що народ сумнівається щодо справедливості «дарованої волі» і відповів на реформу жорстоко придушеними «повсюдними селянськими бунтами». В статті піддавалися критиці економічні наслідки реформи, селянське так зване «самоврядування», запроваджена Положеннями 19 лютого кругова порука¹⁸. Інший відомий український народник Ф. Волховський у брошурі «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (1874 р.) писав: «Ось теперішній цар обіцяв нам волю дати, та ба: казав пан, кожух дам, та слово його тепле. Замість

¹⁶ Революционное народничество 70-х годов XIX века, т. 1, 1870—1875 гг., под ред. Б. С. Итенберга, М., 1964; т. 2, 1876—1882 гг., под ред. С. С. Волка, М.—Л., 1965.

¹⁷ Л. Я. Корнійчук. Економічні ідеї революційного народництва на Україні (70-і — початок 80-х років XIX ст.). В кн.: З історії економічної думки на Україні, К., 1961; В. В. Широкова. Возникновение народовольческой организации в Харькове. В кн.: Из истории общественной мысли и общественного движения в России, Саратов, 1964.

¹⁸ Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів дер-

волі дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бечівка, щоб на їй повіситися... Бач, перше з нас брали батогами, а тепер голодухою; гарна ж ця панська та царська воля!»¹⁹.

Головне питання реформи, аграрне, було розв'язане на користь поміщиків. У 9 українських губерніях напередодні реформи в користуваних поміщиків та їх селян було 25,2 млн. дес. землі. Після реформи 1861 р. більша й краща частина земель (18,5 млн. дес., або 73,3%) залишилась у поміщиків²⁰. Від невеликих земельних наділів селян були зроблені величезні відрізки на користь поміщиків. На Лівобережжі і на Півдні України вони становили близько 1 млн. дес., або 27,6% загальної площі дореформеного селянського землекористування²¹. В Полтавській і Катеринославській губерніях, наприклад, відрізки становили понад 37% землі, що нею користувалися селяни, перед реформою²². Майже три чверті (71,8%) колишніх поміщицьких селян були звільнені без землі, або з наділами до 3 дес. на ревізьку душу.

Основою кріпосницьких пережитків було велике поміщицьке землеволодіння. За даними земельного перепису 1877 р. з 20,5 млн. дес. приватновласницьких земель на Україні поміщикам належало 15,7 млн. дес., або майже 78%. 4,4 тис. великих землевласників мали в своїх руках майже 14 тис. дес., тобто, в середньому, понад 3 тис. дес. кожний²³. Окремі поміщики володіли латифундіями в десятки тисяч десятин. Разом з відробітковою системою господарства ці латифундії становили пореформене кріпосництво, що було «гальмом господарської еволюції, джерелом гноблення, варварства, безконечних форм татарщини в російському житті»²⁴. У селян відняли кращі землі, а за наділи здерли величезні кошти.

Викупні, оброчні та інші платежі і повинності важким тягарем лягли на плечі пореформеного селянства. Вони значно перевищували доходи з земельних наділів. В. І. Ленін відзначав, що «селянин тікав від свого наділу, коли тільки було куди тікати, навіть *відкупаючись* від наділу, платячи тому, хто згоджувався взяти наділ, платежі з якого перевищували його прибутковість»²⁵. Всі категорії колишніх феодално залежних селян Росії заплатили поміщикам і державі оброчної і викупної плати понад 4,1 млрд. крб., тобто майже стільки, скільки на початку 1913 р. коштували основні фонди фабрично-заводської промисловості країни²⁶. Це була величезна данина селянства колишнім рабовласникам. Та й після цього селяни вільними людьми не стали. Вони «залишилися і після звільнення «нижчим» станом, податним бидлом, чорною кісткою, з якої знушалось поставлене поміщиками началь-

---

жавної влади і органів державного управління СРСР (далі — ЦДАЖР), ф. «Особого присутствия Правительствующего Сената» (ОППС), оп. 2, спр. 1080, арк. 1—6
З речових доказів І. М. Ковальського.

¹⁹ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, Львів, 1908 стор. 360—361.

²⁰ В. П. Теплицький. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60—90-ті роки XIX ст.), К., 1959, стор. 112.

²¹ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов К., 1961, стор. 21 (Підрахунки автора вступної статті М. Н. Лещенка).

²² П. А. Зайончковский. Отмена крепостного права в России, М., 1954 стор. 206—207.

²³ В. П. Теплицький. Назв. праця, стор. 163, 166.

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 71.

²⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 384.

²⁶ Н. Малов. К вопросу о размере выкупных платежей, журн. «Вестник статистики», 1959, № 12, стор. 45.

ство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало»²⁷.

До поміщицької кабали долучився гніт капіталу. На напівкріпосного мужика обрушилася усім своїм тягарем влада грошей. З проникненням капіталізму в сільське господарство відбувався неухильний процес «розселення», класова диференціація селянства. Більшість селян розорялась і перетворювалась на пролетарів, меншість виділяла сільську буржуазію. Загалом же селянство терпіло «не стільки від гніту капіталу, скільки від гніту поміщиків і від залишків кріпосництва»²⁸. Селянське питання в Росії відрізнялося від селянського питання на Заході тим, що на Заході, як писав у 1899 р. В. І. Ленін, йшлося «майже виключно про селянина в капіталістичному, буржуазному суспільстві, а в Росії — головним чином про селянина, який не менше (коли не більше) терпить від *докапіталістичних* установ і відносин, терпить від *пережитків кріпосництва*. Роль селянства, як класу, що дає борців проти абсолютизму і проти пережитків кріпосництва, на Заході вже зіграна, в Росії — ще ні»²⁹.

Об'єктивні умови штовхали селянство на боротьбу проти поміщицького землеволодіння, проти поміщицької влади і всієї старої державної влади взагалі. Після короткого затишшя другої половини 60-х рр.³⁰ боротьба селян за землю в 70-х рр. посилилась. На Правобережній Україні селянськими заворушеннями в 1871—1880 рр. були охоплені 194 населені пункти³¹. Особливо завзята й тривала була боротьба за землю колишніх державних селян Чигиринського повіту на Київщині.

Виразниками інтересів селян виступали революційні народники. Об'єктивний зміст усього народницького руху В. І. Ленін бачив у боротьбі за повну ліквідацію поміщицького землеволодіння, за перемогу селянської буржуазної революції. «Усунути старі перешкоди, усунути геть поміщика, «розгородити» землі, зірвати пута надільного землеволодіння, зміцнити дрібне господарство, замінити «нерівність» (поміщицькі латифундії) «рівністю, братерством і свободою — ось чим вичерпується, на дев'ять десятих, народницька ідеологія»³². Народницькі теорії й програми були «дійсно ідейним убранням селянської боротьби за землю»³³. «Золотим віком» народництва стали 70-ті рр.

У 70-х рр. значного розмаху набув на Україні ліберальний буржуазно-національний рух, але краща частина різночинної української інтелігенції і молоді примкнула не до націонал-лібералів, а влилась у загальний струмінь революційного народництва. В листі до членів київської так званої «старої громади» М. Драгоманов писав у 1886 р.: «Згадайте останні 25—30 рр. Увесь прихильний українству рух в 60-х роках був на кредит стихів Шевченка, отаких як «Сон», «Кавказ» і т. ін. Як тільки показалося, що за цією політичною поезією політична проза темненька, а потім висунулась програма Костомарова «примирити с собою правительство», так од нас свіжі люди і одвернулися»³⁴.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 62.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 384.

²⁹ Там же, стор. 215.

³⁰ З 1865 р. по квітень 1870 р. в українських губерніях, за підрахунками М. Н. Лещенка, відбулося 313 селянських заворушень, тоді як у першій половині 60-х рр. (березень 1861 р.— 1864 р.) їх було 2558, тобто у 8 раз більше. Див. Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959, стор. 492, 520.

³¹ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пре-реформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960, стор. 262.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 13, стор. 258.

³³ Там же, стор. 205.

³⁴ Архів Михайла Драгоманова, т. І. Листування Київської старої громади з М. Драгомановим (1870—1895 рр.), Варшава, 1937, стор. 272.

Згодом Драгоманов писав, що «молодіж українська кидалась до російського руху, котрий обіцяв скоре царство «народу», та ще одягав свої обіцянки в принадні фрази космополітичного соціалізму», і що «найменше приставала до українства, або найбільше тікала від нього жіноча молодіж, так що в 70-ті роки, саме коли в Росії молодіж бралась гарячо до радикально-народницьких думок, українофілок майже зовсім не було»³⁵.

Зрозуміло, це не подобалось діячам українського національного руху і лякало їх, але відвернути демократичну молодь України від участі в загальноросійському визвольному русі їм було не під силу. Тому в хід була пущена версія про особливе, українське народництво, яке нібито передувало російському народництву. Драгоманов, після остаточного переходу на позиції лібералізму, твердив, що між українофілами 60-х рр. і російським народництвом 70-х рр. не було «принципальної незгоди», що «російські бунтарі-народники тільки переклали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані на «Гайдамаках» і подібних творах Шевченка, розказували в віршах та піснях»³⁶. В іншому місці він писав, що «бунтарство-народництво... вдумали власне українофіли... й подали росіянам, котрі трохи помазали його інтернаціоналом та Паризькою Комуною»³⁷.

Бунтарська творчість Шевченка, безперечно, була одним з джерел формування революційного світогляду народників 70-х рр. і останні використовували у своїй пропаганді полум'яні твори поета-демократа³⁸. Народники наслідували й розвинули далі демократичні тенденції визвольної боротьби 60-х рр., у тому числі й руху так званих українофілів. Але говорити, що між останніми, переважно лібералами, і народниками 70-х рр., які були революційними демократами, не існувало «принципальної незгоди», що народники запозичили в українофілів «бунтарство-народництво», аж ніяк не можна.

Невірну тезу Драгоманова пізніше підхопила українська буржуазно-націоналістична історіографія. М. Грушевський, наприклад, намагався довести «духове, органічне споріднення революційного великоруського народництва з таким же революційним народництвом українським, яке в 1840—1860-х рр. виявляло більш свідомості й енергії і дійсно давало провідні ідеї великоруському, але в 1870-х рр. проявляло менше активності, щирості й послідовності, ніж те»³⁹. Відомого ліберала М. Костомарова Грушевський називав «ідеологом сього (Українського.— М. Р.) революційного народництва»⁴⁰. Пізніше Грушевський договорився до того, що початком «українського народництва» оголосив виданий у 1827 р. Михайлом Максимовичем збірник українських народних пісень, а до «українських народників 1870—1880-х років» відніс усіх культурників-українофілів того часу⁴¹. Буржуазно-націоналістична концепція особливого, українського народництва не має нічого спільного з науковим розумінням соціальної природи народництва загалом, народницького руху на Україні зокрема.

³⁵ М. Драгоманов. Австро-руські спомини (1867—1877), ч. 1, Львів, 1889, стор. 106—107.

³⁶ Там же, стор. 104.

³⁷ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, стор. 121.

³⁸ М. П. Рудько. Поезія Т. Г. Шевченка в революційному русі 70-х років XIX ст., журн. «Радянське літературознавство», 1964, № 2, стор. 44—59.

³⁹ М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху. Михайло Драгоманов і женецький соціалістичний гурток, Відень, 1922, стор. 49.

⁴⁰ М. Грушевський. Місія Драгоманова, журн. «Україна», 1926, кн. 2—3, стор. 6.

⁴¹ М. Грушевський. Сто літ українського народництва, Науковий щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», 1927, вип. 1—3, стор. 4—8.

Звичайно, народницький рух на Україні мав свої особливості і деякі специфічні риси. Він був українським не лише територіально, а й національно-українським, пов'язаним з українським селянством, яке дещо відрізнялося від селянства російського. На Україні не всюди існувало общинне землекористування. Капіталістичні відносини в українському селі були розвинуті сильніше, ніж у губерніях центральної Росії. Ці та деякі інші обставини обумовлювали своєрідність народницького руху на Україні, переважання в ньому (в донародовольський період) бунтарських тенденцій тощо. Але українські буржуазні націоналісти свідомо фальсифікували історію, коли вони прагнули довести існування якогось відмінного від загальноросійського «українського народництва»⁴². Незважаючи на певну специфіку в соціальних відносинах у Росії і на Україні, економічне життя російського й українського народів (за винятком західноукраїнських земель) було спільне, а це породжувало тотожність форм визвольної боротьби.

Українські народники поділяли не лише сильні, позитивні сторони народництва як революційно-демократичної течії в країні, що переживала переддень буржуазної революції, але й його утопічні, слабкі риси як теорії селянського дрібнобуржуазного соціалізму. Хоча в українських губерніях общинна форма землекористування в пореформений період не охоплювала й половини селянських дворів (майже повністю була відсутня в найбільш густонаселених Полтавській, Київській, Волинській і Подільській губерніях), народники мріяли про перехід до соціалізму саме через селянську общину. І. Ковальський у згаданому вище рефераті скаржився, що ніде на Україні він не чув про общину, «всюди особисте подворне дільниче землеволодіння, а тому дуже часто діти тут змушені успадковувати злидні й торбу своїх батьків, тоді як при общинному землеволодінні вони успадковують землю не як спадкоємці батька, а як члени общини»⁴³. Перевагу общини над «системою особистого землеволодіння» прагнув довести й С. Чудновський⁴⁴. Більшість українських народників стояла на платформі, що визнавала капіталізм в Росії занепадом, регресом, а російський економічний лад з його общиною, артіллю самобутнім.

Революційний народницький рух 70-х рр. набрав на Україні з самого початку тих же форм, що й у Росії: виникли численні революційні гуртки, здійснювалося «ходіння в народ». Центрами народницького руху на Україні стали Київ, Одеса, Харків, які за своїм значенням у загальноросійському русі йшли безпосередньо за Петербургом і Москвою. Автор складеної в 1877 р. у III Відділі записки про народників відмічав, що «злочинна пропаганда» гніздиться в таких містах, «як Петербург, Москва, Одеса, Київ, Харків, Саратов та інші», що після Петербурга і Москви «особливо виділяється Південно-Західний край, маючи своїми центрами Одесу і Київ»⁴⁵. Серед притягнутих до дізнання і суду по обвинуваченню у революційній пропаганді значний процент становили вихованці Київського, Харківського і Новоросій-

⁴² П. Одинець, наприклад, під «українським народництвом» розумів український «націонал-демократизм», що нібито становив основу так званої «української національної ідеї», а початок «українського народництва» вів від Г. Сковороди і І. Котляревського. Див. його статтю «К вопросу об украинском народничестве», журн. «Киевская старина», 1906, № 7—8, стор. 338—340, 369.

⁴³ ЦДАЖР СРСР, ф. ОППС, оп. 2, спр. 1080, арк. 6 зв. 3 речових доказів І. М. Ковальського.

⁴⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. III Відділу, 3-я експ., оп. 159, 1874 р., спр. 144, ч. 17, т. I, арк. 20 та ін. Рукопис статті «Первостепенный вопрос нашей народной жизни» (1878 р.).

⁴⁵ Статистические сведения о пропагандистах 70-х годов в обработке III Отделения. Сообщ. Н. Н. Сидоров, журн. «Каторга и ссылка», 1928, № I (38), стор. 43—44

ського (Одеського) університетів, Харківського ветеринарного інституту, Подільської і Харківської духовних семінарій⁴⁶.

У першій половині 70-х рр. у народництві оформились два тактичні напрями: пропагандистський і бунтарський. Їх теоретиками виступили П. Лавров і М. Бакунін, які перебували в еміграції. Проте народницькі гуртки в Росії і на Україні виникали часом незалежно від впливу емігрантів. Д. Клеменц у відповідь на записку міністра юстиції графа Палена «Успіхи революційної пропаганди в Росії» (1875 р.), в якій Бакунін і Лавров виставлялися диктаторами російської молоді, писав, що «не Бакуніну і не яким-небудь двом-трьом іншим особам виключно належить честь революційної ініціативи в Росії: честь ця, навпаки, цілком належить російській молоді... Лише власною ініціативою російської молоді, цілком самостійною її діяльністю могли створитися численні гуртки...»⁴⁷.

На посилення революційної боротьби в Росії значний вплив справили події європейського соціалістичного руху і, особливо, діяльність створеного К. Марксом і Ф. Енгельсом I Інтернаціоналу та Паризька Комуна. У 1872 р. російською мовою був виданий «Капітал» Маркса. За свідченням сучасника, в Київському університеті з'явилися студенти, які «не визнавали ніяких наукових авторитетів в галузі політико-економічних вчень, крім Маркса і т. п. авторів»⁴⁸. Економічну теорію Маркса сприйняв і популяризував на Україні і в Росії доцент Київського університету М. Зібер.

Першими за часом виникли народницькі гуртки так званих «чайковців». Центральний гурток оформився в Петербурзі у 1871 р., а згодом виникли однакового з ним напрямку гуртки в Москві, Одесі й Києві. Вони налагодили між собою зв'язок і утворили фактично єдину федеративну революційну організацію⁴⁹. Всі вони були створені незалежно від Бакуніна та Лаврова. Навпаки, саме «чайковці» штовхали Лаврова вліво, сприяли його «революціонізуванню». Лише під їх впливом Лавров прийняв «ту програму, яка помилково зветься його програмою і на яку він погодився навіть не без опору»⁵⁰.

Як у Петербурзі й Москві, більшість українських «чайковців» належала до так званої «пропагандистської» течії в народництві. У 1872—1873 рр. вони вели пропаганду серед робітників Одеси і Києва, а в 1874 р. взяли участь у «ходінні в народ». З одеського і київського гуртків «чайковців» вийшло чимало широко відомих діячів народницького революційного руху (Ф. Волховський, А. Франзолі, С. Чудновський, М. Ланганс, А. Желябов, П. Аксельрод, Я. Стефанович та ін.). Пропагандистської тактики дотримувалися також і так звані «жебуністи» — учасники гуртка, організованого трьома братами Жебуньовими. «Штаб-квартирою» бакуністів на Україні стала «Київська комуна», до якої входило кілька десятків енергійних і працьовитих народників. Найвідомішими з них були М. Судзіловський, В. Дебагорій-Мокрієвич, К. Брешко-Брешковська, Й. Каблиць, а також Я. Стефанович і

⁴⁶ Статистические сведения о пропагандистах 70-х годов в обработке III Отделения. Сообщ. Н. Н. Сидоров, журн. «Каторга и ссылка», 1928, № 1 (38), стор. 39—42.

⁴⁷ Д. Клеменц. От издателя газеты «Работник», в додатку до книги: Л. Г. Дейч. Социалистическое движение начала 70-х годов в России, Ростов-на-Дону, 1925, стор. 60.

⁴⁸ В. С. Чеважевский. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870—1875 гг.), журн. «Русская старина», 1912, № 6, стор. 567.

⁴⁹ П. Б. Аксельрод. Пережитое и передуманное, кн. 1, Берлин, 1923, стор. 106—107.

⁵⁰ Д. Клеменц. Назв. праця, стор. 59. Мова йде про програму журналу «Вперед», перший номер якого вийшов у Цюриху в серпні 1873 р. В заснуванні журналу активну участь взяв С. А. Подолинський.

П. Аксельрод, які примкнули до «комуни» на початку 1874 р. Напередодні «ходіння в народ» гуртки бакунінського напрямку виникають також у Харкові й Чернігові. Харківський гурток був організований петербурзьким народником С. Коваликом, чернігівський — учасником «Київської комуни» Г. Божко-Божинським. У цьому останньому випускався рукописний журнал, цікавий для характеристики народницької ідеології першої половини 70-х рр.⁵¹ «Теорія Бакуніна,— згадував П. Аксельрод,— якнайкраще відповідала настроєві радикальної молоді... Бакунізм швидко оволодів умами революційної молоді»⁵².

«В народ» у 1874 р. вирушили як пропагандисти, так і бакуністи. Але на практиці всі вони стояли дуже далеко від безпосередніх селянських інтересів, займалися лише соціалістичною пропагандою, мало зрозумілою селянам. За офіціальними даними, народницькою пропагандою було охоплено 37 губерній Європейської Росії, в тому числі Чернігівська, Київська, Полтавська, Подільська, Катеринославська, Харківська і Херсонська губернії⁵³. Українські народники перекладали на українську мову російські революційні брошури, а також складали оригінальні пропагандистські твори.

«Ходіння в народ», як відомо, успіху не мало. Намір викликати за 2—3 роки всеросійську революцію виявився нездійсненною мрією. Селянство не підтримало ні пропагандистів, ні бунтарів, народникам «на практиці довелося переконатися в наївності уявлення про комуністичні інстинкти мужика»⁵⁴. Результатом народницької пропаганди можна вважати лише поширення серед селянства впертих чуток про наступний рівний переділ «усієї землі по душах»⁵⁵. Найактивніших учасників «ходіння в народ» було засуджено на «процесі 193-х» (жовтень 1877 р.— січень 1878 р.).

Розгром руху 1874 р. примусив народників переглянути свою програму й тактику. Одна їх частина вирішила зосередити зусилля на пропаганді серед робітників, розраховуючи підготувати з них посередників між революціонерами та селянством. Це завдання поставили перед собою, зокрема, учасники так званої «Всеросійської соціально-революційної організації», більше відомої як гурток «москвичів», або група «процесу 50-ти». Одна з «общин» організації була створена у Києві. В Одесі незалежно від народників-бунтарів виник організований Є. Заславським «Південноросійський союз робітників». З союзом була зв'язана і допомогала йому група одеських народників-лавристів (так звані «баштовики» — Г. Попко, І. Волошенко, Ф. Щербина, Г. Чернявська). Пропаганду серед робітників України проводило ще кілька народницьких гуртків (І. Савенка — в Києві, О. Архангельського і С. Ястремського — в Харкові, С. Ліона — в Одесі та ін.). За свідченням О. Михайлова, київський гурток на початку 1876 р. провадив «досить широку пропаганду серед робітників. Багато сотень з них знайомилися з соціалізмом через усні бесіди і читання книг, а десятки більш розвинених і співчуваючих робітників самі діяли в цьому напрямку»⁵⁶. За словами іншого активного сімдесятника, Я. Стефанови-

⁵¹ Революционное народничество 70-х годов XIX ст. Сборник документов и материалов в 2-х томах, т. 1, 1870—1875 гг., стор. 136—144.

⁵² П. Б. Аксельрод. Назв. праця, стор. 111—112.

⁵³ Л. Г. Дейч. Назв. праця, стор. 52—53.

⁵⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 247.

⁵⁵ Про це доносили в III Відділ начальники Чернігівського і Полтавського губернських жандармських управлінь. ЦДАЖР СРСР, ф. III Відділу, 3-я експ., оп. 159, 1874 р., спр. 144, ч. 3, арк. 162 зв., 366 зв., 390; ч. 4, арк. 243; ч. 6, арк. 40 зв.-41, 374—375.

⁵⁶ А. П. Прибылева-Корба и В. Н. Фигнер. А. Д. Михайлов, Л.—М., 1925, стор. 93.

ча, у 1876 р. в Петербурзі, Одесі й Києві «можна було нарахувати цілі сотні розпропагованих робітників»⁵⁷.

Проте більшість народників головну увагу продовжувала приділяти селянству. Змінилась лише тактика діяльності на селі. Від мандрівної пропаганди і агітації, властивої першому етапу «ходіння в народ», народники переходять до створення поселень серед селян і на перший план висувають агітацію словом і ділом на ґрунті народних вимог. Активну діяльність на Україні в 1875—1876 рр. розгорнула група так званих «південних бунтарів», що виникла з уцілілих від арештів учасників «Київської комуни» та інших бакуністів, які діяли на Півдні (В. Дебагорій-Мокрієвич, Я. Стефанович, Л. Дейч, М. Фроленко, В. Засулич, В. Костюрін, С. Чубаров, І. Бохановський та ін.)⁵⁸.

«Південні бунтарі» одними з перших відмовились від надій підняти селянство на революцію в ім'я незрозумілих йому ідей народницького соціалізму і вирішили стати на ґрунт «найближчих народних вимог», «здійснити назрілі вимоги народу»⁵⁹. Оскільки народ не підготовлений до революції, бунтарі розраховували підвести його до неї з допомогою окремих революційних вибухів, «бунтів». Місцем своїх поселень вони обрали південні райони Київської губернії, де раніше відбувалися масові селянські заворушення, зокрема, відома «Київська козаччина» 1855 р. Тут вони розраховували створити селянські бойові загони.

Однак і ця спроба зазнала невдачі. Я. Стефанович писав, що «другий період руху під тим же гаслом «в народ», період поселенський, значно поступався першому і за ступенем ентузіазму, і контингентом сил, і ясністю свого завдання... Мало, дуже мало проку виходило з цих поселень. Нечисленні спроби «бунтарів» — викликати селянські місцеві бунти — виявились на практиці зовсім для них не під силу»⁶⁰. Наприкінці 1876 р. гурток «південних бунтарів» розпався. Наступного року Я. Стефановичу, Л. Дейчу і І. Бохановському лише за допомогою фальшивої «царської грамоти» вдалося створити в Чигиринському повіті на Київщині селянську «Таємну дружину», що налічувала кілька сот чоловік, з метою організувати народне повстання (так звана «Чигиринська змова» 1877 р.). Проте до повстання не дійшло через розкриття «Таємної дружини» і арешт керівників.

Заклик організації таємних селянських товариств був підхоплений і на Півночі, де наприкінці 1876 р. виникла близька за ідеями до «південних бунтарів» Північна революційно-народницька група (з жовтня 1878 р. почала називатись товариством «Земля і воля»), до складу якої входили й окремі народники України.

Значний вплив на народників справили балканські події середини 70-х рр. і нова російсько-турецька війна. Народники, зокрема українські, гаряче відгукнулись на боснійсько-герцеговинське повстання, відправлялися добровольцями на театр воєнних дій. В Одесі за участю А. Желябова був створений напівтаємний комітет допомоги слов'янським народам Балкан⁶¹. Боротьба останніх проти турецького іґа могла, на думку народників, стати вихідним пунктом революції в Росії.

Револьюційні народники були ворогами національного гноблення і національної ворожнечі, визнавали право кожного народу, в тому числі

⁵⁷ Я. Стефанович. Злоба дня. Действующим и готовым действовать сотоварищам моим мое дружнее послание. Ноябрь 1880 г. Б. м., стор. 4.

⁵⁸ Л. Г. Дейч. За полвека, изд. 3-е, М.—Л., 1926, стор. 139—190.

⁵⁹ В. Дебагорій-Мокрієвич. Воспоминания, изд. 3-е, Н. Глаголева, СПб., б. р., стор. 258.

⁶⁰ Я. Стефанович. Назв. праця, стор. 3.

⁶¹ В. Я. Богучарский. Активное народничество семидесятых годов, М., 1912, стор. 288—291.

українського, на національне самовизначення і вільний розвиток⁶². У другій половині 70-х років національно-визвольний рух на Україні, у зв'язку з жорстоким переслідуванням царизмом української культури, мови й літератури (Емський акт 18 травня 1876 р.), посилювався. Ліве його крило, так звані «молоді громадівці», змикається з революційним народництвом. Українська демократична молодь не задовольнялась «тактовністю» й аполітичністю українофілів-культурників і намагалась діяти більш рішуче, виступала за спільну з народниками боротьбу проти царизму. «Я бачив розквіт тамтешньої громади, її живі починання,— згадував про Одесу А. Желябов.— Повільно, але безперестанно зливалися там в одне два революційні струмені — загальноросійський і український; не федерація, а єдність була недалеко...»⁶³ Аналогічна картина спостерігалась і в Києві⁶⁴.

Зазнавши невдач серед селянства, переслідувані царськими властями, народники наприкінці 70-х років змушені були знову переглянути свою програму й тактику. Вони відмовляються нарешті від напіванархістських поглядів на політику і приходять до визнання необхідності політичної боротьби проти самодержавства як першочергового завдання революціонерів. Цей перехід був підготовлений в значній мірі проповіддю П. Ткачова. В народництві перемагає «політичний» напрям, що знайшло свій вияв в утворенні 1879 р. «Народної волі». «Всупереч утопічній теорії, яка заперечувала політичну боротьбу, рух привів до одчайдушної сутички з урядом жменьки героїв, до боротьби за політичну свободу. Завдяки цій боротьбі і тільки завдяки їй, стан справ ще раз змінився, уряд ще раз змушений був піти на поступки...»⁶⁵ В Росії наприкінці 1870-х рр. виникла революційна ситуація, в період якої величезну енергію розвинули народовольці.

«Політичний» напрям у народництві раніше, ніж будь-де, визначився на Україні. Бунтарство й анархізм, проявившись тут найбільш інтенсивно, скоріше, ніж на Півночі, виявили свою непридатність як керівної теорії й тактики для революційної боротьби. Певну роль у подоланні українськими народниками зневажливого ставлення до «політики» і політичної боротьби відіграла «конституційна атмосфера» Півдня, вплив на народників ліберально-буржуазних українофілівських груп, а також земців-конституціоналістів. У Києві в грудні 1878 р. навіть відбувся з'їзд представників усіх цих течій. Гурток В. Осинського вперше назвав тут себе «Виконавчим комітетом російської соціально-революційної партії». Українські народники відіграли важливу роль у створенні та діяльності «Народної волі» (А. Желябов, М. Фроленко, М. Кибальчич та ін.), а також і «Чорного переділу» (П. Аксельрод, Л. Дейч, В. Засулич).

Більшість народницьких груп на Україні прийняла народовольську програму. Народовольські гуртки й організації існували в Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві, Ромнах, Кременчуку, Єлісаветграді, Миколаєві⁶⁶. Народовольці відмовились від роботи серед селян і зо-

⁶² Революционное народничество 70-х годов XIX в. Сборник документов и материалов в 2-х томах, т. 2, 1876—1882 гг., стор. 31, 188; Литература партии «Народной воли», Париж, 1905, стор. 509.

⁶³ Письмо А. И. Желябова к М. П. Драгоманову, журн. «Былое», 1906, № 3, стор. 71.

⁶⁴ А. Бычков. Дело о революционных кружках в Киеве в 1879, 1880 и 1881 гг. (Из воспоминаний народовольца), журн. «Летопись революции», 1924, № 2 (7), стор. 53.

⁶⁵ В. И. Ленин. Твори, т. 5, стор. 35.

⁶⁶ В. А. Твардовская, Организационные основы «Народной воли», «Исторические записки», т. 67, 1960, стор. 142.

середили свою діяльність у містах — серед робітників, молоді, інтелігенції, в армії. Окремі групи й організації чорнопередільців, що існували на Україні, також проводили роботу тільки в містах, переважно серед робітників, хоча в теорії залишались вірними старій землевольській програмі, за якою селянство вважалося головною революційною силою. Чорнопередільцями Є. Ковальською і М. Щедріним був створений у Києві відомий «Південноросійський робітничий союз» (1880—1881 рр.).

Перейшовши до політичної боротьби, залучивши до своєї організації всіх невдоволених і спрямувавши її на рішучу боротьбу з самодержавством, народовольці зробили крок уперед. В цьому полягала, за словами В. І. Леніна, їх «велика історична заслуга»⁶⁷. Однак свою боротьбу вони зводили фактично до змови, до «захоплення влади» за допомогою політичного терору. Ось чому вони «вичерпали себе 1-им березня»⁶⁸.

Після 1 березня 1881 р. царизм перейшов у відкритий наступ, хвиля революційного прибою вдруге після падіння кріпосного права змінилася реакцією. В першій половині 80-х років народовольці вживають відчайдушних спроб відродити свою організацію в її колишньому значенні. Україна стала головним районом діяльності їх в цьому напрямку. Тут у 1882—1883 рр. працювала В. Фігнер, тут діяла знаменита Військово-революційна організація «Народної волі» на чолі з М. Ашенбреннером та ін. У 1885 р. в Катеринославі був скликаний Б. Оржихом з'їзд представників уцілілих від розгрому народовольських груп і гуртків з метою відновлення центру організації. Проте відродити «Народну волю» було вже неможливо. У працях групи емігрантів (група «Визволення праці») вже народився російський марксизм. В умовах політичної реакції другої половини 80-х — початку 90-х рр. і під впливом деякого затишшя в селянському русі народництво втрачало свою революційність, в ньому посилювалася легальна, ліберальна тенденція, створювався ліберально-народницький напрям. Лише нове піднесення селянського руху наприкінці 90-х і на початку 900-х рр. дало поштовх до відродження революційного народництва, яке В. І. Ленін називав «лівонародництвом» ХХ ст. і яке значною мірою відрізнялося від «старого російського, класичного, революційного народництва».

Отже революційне народництво 70-х рр. у своєму розвитку пройшло кілька періодів: перший і другий етапи «ходіння в народ», зародження «політичного» напрямку (1878 р.—середина 1879 р.), виникнення і діяльність «Народної волі» та «Чорного переділу» в роки другого демократичного піднесення (1879—1881), занепад і розгром революційного народництва після 1 березня 1881 р. Кожний з зазначених періодів мав свої особливості і специфіку в народницькій теорії й тактиці, але спільною для всього революційного народництва була програма, розрахована «на те, щоб підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства»⁶⁹. Революційні народники виявили величезну енергію і самовідданість у боротьбі за інтереси народу, хоча «своїї безпосередньої мети, пробудження народної революції, вони не досягли і не могли досягти. Це вдалося тільки революційній боротьбі пролетаріату»⁷⁰.

В Західній Україні, що на той час входила до складу Австро-Угорської монархії, народницького руху не було, але героїчна боротьба революційних народників в Росії і на Наддніпрянській Україні знахо-

⁶⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 427.

⁶⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 39.

⁶⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 235.

⁷⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223

дила тут гарячий відгук. Так, у 1876 р. західноукраїнський демократ Остап Терлецький видав у Відні згадану брошуру Ф. Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків». Австрійська прокуратура одразу її конфіскувала, а видавця притягла до судової відповідальності. На суді Остап Терлецький виголосив «оборонну промову», в якій заявив: «Мушу признатися, що, читаючи той невеличкий твір (Брошуру Волховського.— М. Р.), я відчував, що він стоїть на зовсім реальній основі російських відносин...»⁷¹. За словами Івана Франка, який згодом передрукував брошуру і уривок з промови в додатку до листування Драгоманова, процес Терлецького був першим українським політичним процесом в Австро-Угорщині⁷².

Остап Терлецький підтримував тісні зв'язки з С. Подолинським, який в середині 70-х рр. «дуже схилився до народницько-бунтарської точки зору»⁷³. У 1874 р. Терлецький разом з Подолинським приїздив на Україну, відвідав Київ і Одесу. Наступного року він видав у Відні соціалістичні брошури Подолинського «Парова машина» та «Про бідність». Остання у 1876 р. була перевидана в Женеві Драгомановим під назвою «Про багатство та бідність».

Значною мірою під впливом революційного руху в Росії Іван Франко написав у 1877—1882 рр. видатні твори політичної поезії «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменярі» та ін. У 1885 і 1886 рр. він двічі відвідав Київ. Франко добре розумів, що майбутнє Західної України — в єднанні з усією Україною, з братнім російським народом на демократичних засадах, що лише в разі такого єднання Галичина може розвиватися по шляху громадського і культурного прогресу. В одному з листів до Драгоманова (1886 р.) він писав: «Аджеж розрив з Україною, який ви дораджуєте, довів би в Галичині до цілковитого приглушення і прідушення і тих невеличких іскорок хоч трохи розумнішого руху, які ще тепер тліють, між тим коли зносини з Україною можуть швидше чи пізніше довести до зміни теперішньої мертвечини»⁷⁴.

Революційний народницький рух 70—80-х рр. справив вплив на багатьох українських письменників, дехто з них в молодому віці брав в нього безпосередню участь. Панас Мирний був членом нелегального народницького гуртка «Унія», що існував у Полтаві в 1874—1875 рр. Боротьбі різночинців-народників він присвятив оповідання «Народолюбець» (початок 70-х рр.), повість «Лихі люди» («Товариші»), написану в 1875 р. і вперше видану М. Драгомановим в Женеві («Громада» № 3, 1878 р.). Михайло Коцюбинський в юнацькі роки стояв близько до народовольської «Подільської дружини» (1881—1882 рр.), за зв'язок з народовольцями у нього в 1883 р. поліція вчинила трус, а потім встановила за ним негласний нагляд, що тривав майже все життя письменника. І. Тобілевич (Карпенко-Карий) підтримував зв'язки з Єлісаветградським гуртком «Народної волі» (початок 80-х рр.). Поет Іван Манжура в студентські роки входив до складу народницького гуртка, організованого серед студентів Харківського ветеринарного інституту Ф. Цебенком (1874 р.). Раніше він притягався до дізнання по обвинуваченню в належності до гуртка, що займався поширенням народних книг (1871 р.). Павло Грабовський був одним з керівників харківської групи «революційних народників» — чорнопередільців (1885—1886 рр.),

⁷¹ М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших. 1887—1895, стор. 371.

⁷² Там же, стор. 356.

⁷³ ЦДАЖР СРСР, ф. 533, (Всесоюзне товариство колишніх політкаторжан і засланих), оп. 1, спр. 1243, арк. 226.

⁷⁴ Матеріали для культурної і громадської історії Західної України, т. 1. Листування Івана Франка і М. Драгоманова, К., 1928, стор. 188.

за що царський уряд заслав його до Східного Сибіру. Народницькі ідеї знаходили відбиття в творчості згаданих письменників. Це може бути темою спеціального дослідження літературознавців.

Історія революційного народництва на Україні — це цілий комплекс важливих і складних питань. Її всебічне і докладне вивчення можливе тільки як наслідок колективних зусиль істориків, економістів, філософів, літературознавців. Потребують дослідження як проблема в цілому, так і окремі її аспекти. Перед істориками тут широке поле діяльності. Ще мало вивчені соціально-економічні передумови народництва на Україні, діяльність народників серед селянства (перший і другий етапи «ходіння в народ»), робітників, молоді, в армії, бунтарство на Україні, генезис «політичного» напрямку в народництві, діяльність на Україні «Народної волі» та «Чорного переділу», революційне народництво 80-х років, ставлення народників до національно-визвольного і ліберально-опозиційного руху, історіографія революційного народництва та ряд інших питань. Назріла потреба у виданні збірників документів і матеріалів про народництво на Україні (на зразок згаданого двотомника московських і лєнінградських істориків), у перевиданні мемуарів народницьких діячів (В. Дебагорія-Мокрієвича, Л. Дейча, М. Фроленка, П. Аксельрода, С. Ковалика, М. Попова, Є. Ковальської, Б. Оржиха та ін.), у написанні науково-популярних брошур про активних учасників революційного народницького руху на Україні.

Револьюційне народництво — яскрава сторінка допролетарського етапу визвольного руху. Як декабристи і революційні демократи, народники 70-х років, зокрема діячі «Народної волі», відіграли «величезну роль в російській історії, незважаючи на вузькість тих суспільних верств, які підтримували небагатьох героїв, незважаючи на те, що прапором руху була зовсім не революційна теорія»⁷⁵. В. І. Ленін назвав «блискучу плеяду революціонерів 70-х років» в числі попередників російської соціал-демократії і вважав, що їх жертви «полягли не даремно», що вони «сприяли — прямо чи посередньо — дальшому революційному вихованню російського народу»⁷⁶. Досвід боротьби революційних народників проти царизму, поміщиків і капіталістів був використаний при створенні марксистської партії.

⁷⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 157.

⁷⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

В. К. ЯЦУНСЬКИЙ

ПРО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

Історичний процес кожної країни відбувається завжди на конкретній території. На ній розміщується і переміщується населення, виникають і зростають міста, розвиваються господарство і культура народів, проходять шляхи сполучення. На ній утворюються держави з їх кордонами, відбуваються війни та інші політичні події.

Історичний процес ніколи не проходить абсолютно однаково на всій території країни. Всі його сторони мають свої локальні, часом, дуже значні особливості, зв'язані з природними і соціально-історичними умовами кожної місцевості. Без урахування місцевих особливостей історичного процесу уявлення про нього виходить надзвичайно загальним і тим самим не тільки не конкретним, але й перекрученим¹. Саме проти такого уявлення застерігав В. І. Ленін, коли підкреслював необхідність порайонного вивчення історії сільського господарства Росії.

Дослідження просторової сторони історичного процесу є предметом спеціальної галузі історичної науки — історичної географії, складовою частиною якої є історична картографія. Завданням історичної картографії і є представити просторову сторону історичного процесу на картах.

Як історична географія, так і історична картографія, зокрема, є мабуть чи не найвідсталішою ділянкою нашої історичної науки². Історична географія незадовільно опрацьовувалась до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Після революції тривале панування спочатку абстрактно-соціологічних концепцій, а потім положень IV глави «Короткого курсу історії ВКП(б)», які по суті ігнорували географічну сторону історичного процесу, було серйозною перешкодою для проведення історико-географічних досліджень.

Цими проблемами займались лише окремі історики, але планової роботи до останнього часу не провадилось. Історична географія, за рідкісними винятками, не викладалась у вищій школі. У багатьох істориків склався навіть погляд на карту, як на неістотну ілюстрацію до тексту праці на історичну тему. Таке становище історичної географії завдавало великої шкоди нашій історичній науці.

За останній час у ставленні до історичної географії почався перелом. В інституті історії Академії наук СРСР організовано спеціальну групу з історичної географії, силами якої, при участі інститутів археології і етнографії, почалась робота по створенню двотомного історичного атласа СРСР академічного типу. Перший том цього атласа вмі-

¹ В. К. Яцунский. Роль исторической географии в разработке важнейших проблем отечественной истории, журн. «Вопросы истории», 1964, № 12.

² В. К. Яцунский. О некоторых отстающих участках нашей исторической науки, журн. «История СССР», 1959, № 3.

ще матеріали дожовтневої, а другий — післяжовтневої епохи.

На координаційній нараді, що відбулася на початку 1965 р., представники інститутів історії академії наук союзних республік погодились взяти участь у складанні історичних карт, що стосуються територій республік. Ця допомога дуже важлива для успіху всієї роботи по створенню історичного атласа СРСР.

Створення історичного атласа СРСР академічного типу є дуже складною і трудомісткою справою. До першої світової війни в історичних атласах в основному була представлена тематика тільки політичної історії. Тепер же у світовій історичній картографії є загальноприйнятим включення до атласа, і до того ж у більшому обсязі, карт з історії населення, господарства і культури, що відповідає сучасному рівневі розвитку історичної географії.

На останньому міжнародному географічному конгресі в Лондоні (влітку 1964 р.) серед доповідей з історичної географії переважали доповіді з соціально-економічної географії минулого³.

Для радянських істориків велика увага в історичному атласі до проблем соціально-економічної історії і історії культури, до історичної географії народних рухів, зокрема революційного руху, підказується їх марксистсько-ленінським світоглядом.

У Польщі та Чехословаччині вже широко розгорнулася робота по створенню історичних атласів на основі марксистсько-ленінської методології. Два випуски історичного атласа Польщі вже вийшли в світ⁴. Історичний атлас Чехословаччини друкується.

Природно, до історичного атласа СРСР можна буде включити лише карти з найважливіших проблем історії союзних республік, у тому числі і України. В той же час спільна робота інститутів історії академії союзних республік з інститутом історії Академії наук СРСР над історичними картами дасть дуже важливий картографічний матеріал, який не можна буде включити до історичного атласа СРСР. Все це переконує в необхідності використати спільну роботу істориків України з істориками Академії наук СРСР для створення самостійного історичного атласа Української РСР, подібно до того як створювалася історія УРСР паралельно з багатомною історією СРСР.

Для історичного атласа Української РСР не потрібно двох томів. Але всередині одного тома повинно бути, звичайно, дві частини: одна про дожовтневий, друга — про радянський період.

Я не беру на себе сміливості вже зараз запропонувати розгорнуту програму історичного атласа України. Виробити цю програму під силу лише колективу істориків. У цій статті, яка висуває питання про створення атласа України, я спробую, керуючись принципами, що їх покладено в основу попереднього проекту тематики історичного атласа СРСР, лише намітити можливі контури історичного атласа України.

На картах атласа треба прагнути простежити історію цієї території, яка тепер входить до Української РСР. Це не легко буде здійснити на всіх історичних картах. В одних випадках стан джерел не дозволить нанести на карту дані для всієї території сучасної України. Не виключено, що доведеться вийти за межі сучасної території УРСР. Але у всякому разі керівним правилом підготовки атласа республіки повинно бути прагнення дати історичну географію тієї території, яка тепер є державною територією УРСР.

³ 20-th International Geographical Congress. Abstracts of Papers, London, 1964, стор. 261—280, Historical geography.

⁴ Atlas Historyczny Polski. Województwo Płockie około 1578, Warszawa, 1958; Atlas Historyczny Polski. Prusy królewskie w drugiej połowie XVI wieku, Warszawa, 1961.

Навряд чи доцільно вводити спеціальні карти природних умов. Адже такі карти є в географічному атласі⁵. Однак на деяких історичних картах безумовно треба відобразити природні умови. Слід на картах населення позначити межі рослинних зон — Полісся, Лісостеп і Степ, а також межі ґрунтових зон, розподіл опадів. На картах розвитку промисловості необхідно позначити родовища корисних копалин, показати мережу річок.

За роки культу особи роль природних умов заперечувалась або ігнорувалась. Співставлення на картах атласа історичного і географічного факторів сприятиме правильно оцінити роль географічного фактора в історії України.

При зображенні в історичному атласі географії природних умов постає питання: на підставі яких джерел наносити цю географію — чи користуватися відомостями того часу, до якого належить карта або ж керуватися сучасними науковими даними? Вирішувати це питання доводиться окремо для кожної карти. Природні умови змінювались дуже повільно. Знання наших предків про ці умови недосконалі. Тому в багатьох випадках треба дати перевагу використанню сучасних наукових даних. Наприклад, на картах сільського господарства першої половини ХІХ ст. межі ґрунтових зон, звичайно, слід показувати за відомостями сучасних ґрунтових карт.

Складніше справа із зображенням на історичних картах родовищ корисних копалин. На картах доведеться позначити родовища, відомі на той час, до якого належить карта, відзначаючи ті з них, які експлуатувались. Але тут доречно, особливо в період радянської епохи, показати відкриття нових родовищ. Становить інтерес складання карти з історії відкриття нових корисних копалин.

Значну увагу слід приділити в атласі історії населення. Вона є однією з найвідсталіших ділянок історичної науки і мало опрацьована. Між тим люди є основною продуктивною силою суспільства і без урахування населення часто неможливо зрозуміти багатьох явищ історії господарства і культури.

Історію населення українських земель в атласі слід простежити в трьох аспектах.

Першим з них є національний склад населення на території українських земель. Його необхідно простежити в просторовому розрізі з давніх часів до наших днів, не ігноруючи ні грецьких колоній античного періоду на берегах Чорного моря, ні змін кочівників у степу, починаючи від скіфів, ні особливості у розміщенні народів Радянської України. До цієї групи належать історико-лінгвістичні карти, що показують територіальне формування діалектів української мови і карти топонімичні, що можуть дати цікавий матеріал з історії формування населення країни в далекому минулому.

Другим аспектом є кількісне розміщення населення на території. Це, насамперед, щільність населення і людність поселень. В інституті історії Академії наук Української РСР провадиться велика робота по вивченню історії міст і сіл республіки. Історики, які вивчають цю проблему, повинні взяти участь у складанні карт з історії населення.

Третім аспектом є соціальний. В атласі слід показати просторову сторону класової структури населення в її історичному розвитку. Йдеться про складання карт про розміщення населення кріпосного і незакріпаченого, землеробського і промислового, панщанного та оброчного селянства.

⁵ Атлас Украинской ССР и Молдавской ССР, изданный Главным Управлением геодезии и картографии Министерства геологии и охраны недр СССР в 1962 г.

Однією з центральних і в той же час найтяжчою за станом джерел і рівнем їх опрацювання є проблема історико-економічної географії українських земель в атласі. Тут потрібно найсерйознішу увагу приділити історії продуктивних сил. На жаль, їх розвиткові не приділяється достатньо уваги в нашій історичній науці. Для капіталістичного та радянського періодів наявні джерела дозволяють представити на картах географію сільськогосподарських угідь, систем полеводства, посівних площ, розміщення сільськогосподарських культур, відмінності врожайності і у розвитку тваринництва.

В сільськогосподарській науці, і в дореволюційній і в радянській періоди, були неодноразові спроби поділу українських земель на сільськогосподарські райони. Добре було б дати в атласі найвдаліші з цих карт, а, можливо, зробити спробу самостійного опрацювання карти районування сільського господарства республіки в різні періоди її історії.

Для капіталістичного та радянського періодів цілком можливо дати карти розміщення промисловості, напрямку сухопутних і водних шляхів, потоків вантажів, транспортованих залізницями і водними шляхами. Для періоду феодалізму стан джерел надзвичайно утруднює показ географії продуктивних сил. Але деякі моменти цієї проблематики все ж піддаються картографуванню і для цього періоду. Історики повинні докласти всіх своїх зусиль, щоб зробити все те, що можливо.

Виробничі відносини, з якими зв'язана класова боротьба, а також народні рухи взагалі, завжди стояли і стоять у центрі уваги наших істориків. Належне місце вони мають зайняти і в атласі.

Питання географії різних форм землеволодіння і землекористування, феодальної і капіталістичної земельної ренти, сфери діяльності найголовніших синдикатів, географії заробітної плати в промисловості і в землеробстві, все це треба показати для дожовтневого періоду. Для радянського періоду слід, насамперед, відобразити ті великі зміни, що внесла Велика Жовтнева соціалістична революція в розподіл землі, дати карти з історії колгоспного будівництва, починаючи з його перших кроків і кінчаючи не тільки суцільною колективізацією, але й наступним розвитком аж до наших днів. В атласі необхідно якнайповніше відобразити всю історію радгоспного будівництва в республіці.

В частині атласа дожовтневого періоду помітне місце слід відвести картам народних рухів, особливо визвольній війні українського народу в XVII ст., а також революційній боротьбі пізніших часів. У належній повноті треба представити селянські заворушення, страйки, рух народників, створення марксистських гуртків і організацій кінця XIX — початку XX ст., революційну роботу ленінської партії, події революції 1905 року, громадянську війну на території республіки.

Боротьба проти зовнішнього ворога за старою традицією завжди посідала велике місце в історичних атласах. Нема жодних підстав ігнорувати показ цієї боротьби в історичному атласі Української РСР. Від епохи Київської держави і до подій Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. проти німецького фашизму можна знайти багато визначних фактів для картографування воєнної історії. Подіям на Україні в роки Великої Вітчизняної війни проти гітлерівської Німеччини в 1941—1945 рр. безумовно треба приділити особливу увагу.

Новою справою для історичної географії є карта розвитку культури. Для радянської епохи джерельна база дозволяє дати яскраву картину географії культури. Тут можна показати поширення письменності на великих просторах, значний розвиток мережі учбових закладів усіх ступенів, науково-дослідних установ, театрів, музеїв, телевізій-

них станцій, органів друку, а також установ охорони здоров'я. Для епохи капіталізму джерела дозволяють показати, хоча і не завжди з достатньою чіткістю, географію культури того часу. Великі труднощі постають перед дослідниками географії культури українських земель у феодальну епоху. Адже джерельна база цієї епохи з проблематики культури занадто обмежена.

Перед упорядниками історичного атласа Української РСР постає питання про періодизацію — про те, на які дати складати карти. Вихідним моментом тут повинна бути загальна періодизація історії України, прийнята в радянській науці. Але, звичайно, необхідно враховувати особливості розвитку кожного з історичних явищ, що відбиваються на картах. Доведеться брати до уваги і стан джерел. Наприклад, карти щільності населення на українських землях у радянську епоху доведеться пристосовувати до дат радянських переписів. Щодо земель, які до Вітчизняної війни входили до складу Польщі, Румунії, Угорщини і Чехословаччини треба буде підбирати близькі в хронологічному відношенні дані.

При складанні атласа постане ряд проблем методичного порядку. Методика картографування географії природи давно розроблена картографами. Тут склалася стала наукова традиція. Інше доводиться сказати про картографування соціальних явищ. Нашими спеціалістами з економічної географії, особливо М. М. Баранським⁶, чимало зроблено в цій галузі. Але далеко не всі методичні питання знайшли вже ясні і загальноприйняті рішення. Упорядникам історичного атласа Української РСР доведеться ще багато попрацювати над розв'язанням методичних питань. Із способів картографічного зображення, крім карти в прямому розумінні слова, безперечно доведеться широко використати картограму. При складанні картограм слід прагнути класти в їх основу можливо менші територіальні одиниці. Для радянської епохи — район, для доби капіталізму — повіт і відповідні територіальні одиниці для більш раннього часу. Хотілося б застерегти від зловживання картодіаграмами.

Не мало доведеться попрацювати над добром населених пунктів, які потрібно нанести на карту. Для часів до монгольського завоювання слід нанести всі населені пункти, що згадуються в джерелах і місцезнаходження яких можна визначити.

При складанні історичних карт нерідко у авторів виникає бажання нанести на карту якомога більше історичних явищ, щоб збагатити її зміст. Це звичайно веде до переобтяження карти матеріалом і утруднює сприймання її. Хотілось би застерегти і від цієї небезпеки.

Складання історичного атласа Української РСР можна успішно здійснити лише при дружній спільній творчій роботі не тільки українських істориків, але й археологів, географів, етнографів і мовознавців.

Дуже бажано було б, щоб історики України та представники вищезазначених дисциплін висловили свої думки з приводу пропозицій, висунутих у цій статті.

Від редакції. В статті професора, доктора історичних наук В. К. Яцунського підняті дуже важливі питання. Редакція звертається до науковців з пропозицією висловити щодо цих питань свої міркування. Надіслані матеріали будуть надруковані в наступних номерах журналу.

⁶ Н. Н. Баранский, А. И. Преображенский. Экономическая картография, М., 1958.

А. Ф. МЕЛЕНЕВСЬКИЙ

НЕЛЕГАЛЬНА ДІЯЛЬНІСТЬ Г. І. ПЕТРОВСЬКОГО В ПЕРІОД ІV ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ

Революційна діяльність Григорія Івановича Петровського, вірного учня і соратника великого Леніна, є однією з славних сторінок в історії нашої партії. Не випадково вона привертає увагу багатьох дослідників. За роки Радянської влади опубліковано, зокрема, ряд архівних документів, газетних і журнальних статей, окремих нарисів і спогадів про роботу Г. І. Петровського в період ІV Державної думи¹. Проте, як автори окремих праць, так і упорядники документальних публікацій, як правило, акцентують свою увагу на роботі Г. І. Петровського в Думі, залишаючи в стороні його величезну позадумську, підпільну діяльність. Тим часом В. І. Ленін вказував, що депутати більшовики були сильні «не діловою спритністю «європейського» адвоката і парламентарія, а зв'язками з робітничими масами, самовідданою роботою в цих масах, виконанням скромних, невидних, тяжких, невдячних, особливо небезпечних функцій нелегального пропагандиста і організатора»².

В цьому повідомленні робиться спроба висвітлити позадумську діяльність Г. І. Петровського, показати його безпосередні зв'язки з ЦК РСДРП і В. І. Леніном, з місцевими партійними комітетами і робітничими організаціями, розкрити його роботу в масах по влаштуванню конспіративних зборів, організації страйків, політичних демонстрацій тощо.

Керуючись вказівками ЦК РСДРП і особисто В. І. Леніна, члени більшовицької фракції ІV Державної думи підтримували тісний зв'язок з місцевими партійними, профспілковими та іншими організаціями робітничого класу. В перервах між сесіями більшовицькі депутати здійснювали об'їзди найбільших промислових районів країни, організовували страйки, виступали на зборах, роз'яснювали політику партії, вели роботу по зміцненню більшовицького підпілля.

Перші інструкції і практичні поради по налагодженню партійної роботи в Росії депутати-більшовики одержали на нараді ЦК РСДРП з місцевими партійними працівниками, що відбулася у Кракові 26 грудня 1912 р.—1 січня 1913 р. У Кракові Г. І. Петровський вперше зу-

¹ Переписка Г. И. Петровского с донбасскими и екатеринославскими рабочими (1913—1914); журн. «Летопись революции», 1926, № 5; Г. И. Петровский. Речи и статьи периода IV Государственной думы. 1912—1914 гг., ч. 1, Харьков, 1930; Г. И. Петровский і донецькі робітники за доби IV Державної думи. Харків, вид-во «Пролетар», 1932; Із листування Г. І. Петровського з Катеринославською організацією більшовиків. 1913—1914 рр., «Український історичний журнал», 1958, № 1; Ф. Бега, В. Александров, Петровский, М., 1963; А. В. Снегов, В. Л. Бильшай, В. Н. Лапина, М. О. Левкович, А. М. Харьковова. Сердце, отданное людям. М., 1964 та ін.

² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 143.

стрівся з В. І. Леніним. Петровського вразила скромність і простота Володимира Іллча, його вміння глибоко вникати у всі питання робітничого руху, майстерно узагальнювати окремі явища, бачити головне в загальному ланцюгу пролетарських завдань. В. І. Ленін розмовляв з кожним депутатом особисто. Зокрема, Г. І. Петровського він попросив розповісти про стан робітничого руху на півдні країни, про його революційну діяльність, розпитував, як він готується до доповідей на підпільних зборах, чи складає конспекти, цікавився його ставленням до ідеї випуску при газеті «Правда» вкладних листків і т. п.³

Намітивши конкретний план дальшої роботи думської фракції, Краківська нарада поставила питання про кооптацію депутатів-більшовиків Г. І. Петровського і О. Є. Бадаєва до складу ЦК. Г. І. Петровський був також членом Російського бюро ЦК.

Прямо з Краківської наради депутати-більшовики відправились у першу свою поїздку по виборчих округах. Г. І. Петровський невдовзі прибув до Катеринослава. Вже 7 січня 1913 р. він виступив на партійних зборах соціал-демократичної групи Заводського району. Збори проходили на квартирі робітника М. Панащенко, де були присутніми понад 30 робітників Брянського, трубопрокатного та інших заводів Катеринослава⁴.

Петровський ознайомив учасників зборів з рішеннями Краківської наради, розповів про свою роботу в Думі, про становище в соціал-демократичній фракції. Він закликав робітників поряд із зміцненням більшовицького підпілля створювати різні легальні союзи і товариства, які, перебуваючи під безпосереднім контролем партійної організації, повинні служити справі дальшого згуртування і організації робітничого класу⁵. Доповідь Григорія Івановича справила велике враження на робітників. «Під впливом доповіді Петровського,— доносила катеринославська охранка начальнику Харківського губернського жандармського управління,— серед робітників трубного заводу з'явилась гадка організувати гурток, причому ініціативу в справі набуття зв'язків узяв на себе робітник Олексій Красніков, який крім того буде підтримувати листування в організаційних справах з депутатом Петровським, за місцевими ж зв'язками повинен був звернутися до робітника Брянського заводу Федулова»⁶.

В Катеринославі Петровський зустрівся з В. М. Залежським, який працював в місцевій партійній організації за дорученням ЦК, та іншими партійними працівниками, умовився з ними про зв'язки, дав свої поради⁷. Такі ж зустрічі провів Григорій Іванович в Кременчуці і Маріуполі. Під час приїзду його у Кременчук більшовики-залізничники на чолі з І. Ф. Котловим організували в лісі робітничу масовку, на якій було понад 100 чоловік⁸. Півторагодинну доповідь Петровського присутні слухали з великою увагою.

З приїздом Г. І. Петровського кілька робітничих зборів було організовано в Маріуполі⁹. Виступаючи на зборах, Григорій Іванович основну увагу приділяв роз'ясненню рішень Краківської наради ЦК РСДРП, які повсюдно були зустрінуті робітниками з цілковитим схваленням¹⁰.

³ Г. І. Петровський. Наш мудрий вождь. Спогади про В. І. Леніна, т. 1, К., 1957, стор. 437.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2613, арк. 13, 15; ф. 304, оп. 1, спр. 1225, арк. 5, 7, 14, 15.

⁵ Там же, ф. 304, оп. 1, спр. 1225, арк. 5, 7.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1225, арк. 14; ф. 313, оп. 2, спр. 2613, арк. 21.

⁷ Там же, арк. 14.

⁸ Там же, арк. 14.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 1, арк. 3.

¹⁰ Газ. «Соціал-демократ», 15 (28) червня 1913 р.

Під час поїздки Петровського по країні царська охоранка намагалася стежити за кожним його кроком. Так, 11 квітня 1913 р. газета «Русская молва» повідомляла: «Петербурзькі власті наказали місцевій владі встановити нагляд за депутатом соціал-демократичної фракції Петровським, який виїхав у Маріуполь. Наказано не допускати спілкування Петровського з робітниками, перешкоджати влаштуванню зборів. В робітничому селищі Амур, за розпорядженням охоронного відділення, зараз проходять обшуки і арешти»¹¹.

Весною 1913 р. Г. І. Петровський здійснив другий об'їзд свого виборчого округу. Збереглися дані про відвідання ним рудників Донбасу, підприємств Катеринослава, Маріуполя¹². Виступаючи перед робітниками, Григорій Іванович закликав їх до посилення натиску на самодержавство, до тісного єднання на місцях.

Робітники повсюдно схвалювали діяльність свого депутата і висловлювали йому глибоку вдячність. В резолюції, прийнятій на доповідь Петровського робітниками Юр'ївського заводу (Донбас), говорилося: «Відвідання нас деп. Петровським влило в нас свіжий струмінь і дало нам ще один сильний поштовх до світлої боротьби за наші світлі пролетарські ідеали»¹³.

Велику роботу провів Григорій Іванович по організації першотравневого політичного страйку 1913 р. на Катеринославщині. Підготовка до страйку розпочалась задовго до його поїздки в цей район. Ще в лютому 1913 р. помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Олександрівську скаржився, що Петровський листується з робітниками і дає директиви по організації загального страйку в Росії, «який повинен преднатися до такого самого страйку робітників за кордоном... Квартиру Петровського в С.-Петербурзі відвідують представники робітників Донецького басейну в питаннях цього страйку і в нього ж вони зупиняються»¹⁴. Під час самої поїздки Г. І. Петровський на робітничих зборах, в бесідах з місцевими партійними працівниками уточнював час і обговорював детально загальний план першотравневих виступів катеринославського пролетаріату. Так, 21 квітня 1913 р. він виступив з доповіддю про святкування Першого Травня на партійних зборах робітників Брянського заводу, організованих в степу біля с. Дієвки. На зборах були присутніми близько 25 чоловік¹⁵. Збори прийняли рішення відзначити міжнародне пролетарське свято загальним страйком¹⁶.

Сигнал до революційного виступу катеринославського пролетаріату 1 травня 1913 р. подали робітники Брянського заводу. Їх підтримали трубопрокатники, трамвайники та інші робітники. Одночасно застрайкували робітники Донбасу¹⁷. Політичний страйк трудящих Катеринославщини бурхливим потоком влився в могутній першотравневий виступ пролетаріату Росії, в якому взяло участь понад 400 тис. чоловік.

Загострення політичного становища в країні настійно вимагало від більшовиків посилити керівництво масовим робітничим рухом. Для обговорення цього питання з ініціативи В. І. Леніна було вирішено скликати влітку 1913 р. у Пороніно чергову нараду ЦК РСДРП з партійними працівниками. Напередодні наради ЦК партії доручив депу-

¹¹ Газ. «Русская молва», 11 квітня 1913 р.

¹² Газ. «Путь правды», 19 квітня 1914 р.

¹³ Газ. «Правда», 27 квітня 1913 р.

¹⁴ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2800, арк. 9.

¹⁵ Там же, спр. 2613, арк. 123.

¹⁶ Первое мая в царской России (1890—1919 гг.), М., 1939, спр. 319.

¹⁷ П. А. Лавров. Рабочее движение на Украине в 1913—1914 гг., вид-во КГУ, 1957, стор. 23.

татам-більшовикам об'їхати своїх виборців і підготувати інформацію про стан справ на місцях.

Довідавшись про від'їзд робітничих депутатів з Петербурга, Департамент поліції 15 травня 1913 р. розпорядився встановити за ними постійний нагляд¹⁸. Жандарми пильно стежили за кожним кроком Григорія Івановича. 2 серпня начальник Катеринославського управління телеграфував у Київ: «30 липня виїхав у Київ депутат Петровський, прошу встановити нагляд, зворотний виїзд телеграфуйте»¹⁹.

У Києві Петровський за пропозицією В. І. Леніна взяв участь у роботі II Всеросійського кооперативного з'їзду²⁰. Крім цього він зустрівся з місцевими робітниками, яким розповів про становище в соціал-демократичній фракції, про героїчну боротьбу столичного пролетаріату, закликавши київських товаришів підтримати цю боротьбу²¹.

З Києва Г. І. Петровський виїхав у Кременчук. 10 серпня 1913 р. за містом на острові «Фантазія» він зустрівся з членами Кременчуцького комітету РСДРП, робітниками трамвайного депо, заводу Гельгольд і Крюківських залізничних майстерень. В своєму виступі Григорій Іванович вказав на необхідність дальшого зміцнення нелегальної партійної організації і посилення роботи в масах, підкресливши, що в недалекому майбутньому «передбачаються виступи робітників за прикладом 1905 р.»²².

З Кременчука Г. І. Петровський відправився у Катеринослав, де 15 серпня в районі Нижньодніпровська в лісі Рахліна були влаштовані партійні збори робітників Заводського і Задніпровського районів. Зробивши доповідь про думську діяльність, Петровський виклав присутнім план відновлення широкої партійної роботи в Катеринославі і вказав на необхідність підняти робітників на страйкову боротьбу за прикладом пролетаріату Петербурга, Лодзі, Баку²³. 18 серпня Петровський виступив на розширених зборах місцевих робітників, які відбулися о 5 годині вечора в тому ж лісі. Коли робітники, обговоривши поточні питання, стали розходитись, на місце зборів з'явився наряд поліції. Оскільки поліція запізнилась, їй вдалося затримати лише чотири чоловіки на чолі з Петровським. Затримані, крім Петровського, були заарештовані²⁴. «Його високопревосходительство (Міністр внутрішніх справ.— А. М.),— говорилось у записці Департаменту поліції на ім'я начальника Катеринославського жандармського управління,— шкодує, що чини амурської поліції запізнились своїм прибуттям на місце і тим самим, з одного боку, позбавили розшукувальні органи можливості притягти Петровського до відповідальності, а, з другого боку, дали Петровському зайвий привід виступити в щоденній пресі з заміткою, що при цьому додається»²⁵. У замітці «Депутат на відпочинку» Г. І. Петровський на конкретному прикладі показав, якою була депутатська недоторканність в царській Росії і до якого нахабства доходила поліція в переслідуванні робітників²⁶.

¹⁸ ЦДІАМ, ф. ДП ОО, 1913 р., спр. 307, т. 2, ч. 1, арк. 214.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2640, арк. 338.

²⁰ А. М. Володарская. Ленин и партия в годы назревания революционного кризиса (1913—1914), М., 1960, стор. 178.

²¹ Газ. «За правду», 12 жовтня 1913 р.

²² ЦДІАМ, ф. ДП ОО, 1913, спр. 307, т. 2, ч. 1, арк. 313; ЦДІА УРСР, ф. 313, спр. 2640, арк. 394, 395, 547, 708.

²³ ЦДІАМ, ф. ДП ОО, 1913 р., спр. 307, т. 2, ч. 1, арк. 186, 214, 313; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2640, арк. 547, 708; спр. 2613, арк. 187, 188; од. зб. 2795, арк. 362.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2613, арк. 187, 188; спр. 2640, арк. 624; спр. 2795, арк. 362; газ. «Киевская мысль», 20 серпня 1913 р.

²⁵ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2795, арк. 390.

²⁶ Газ. «Северная правда», 24 серпня і 30 серпня 1913 р.

22 серпня Г. І. Петровський прибув у Маріуполь, де мав ряд зустрічей з керівниками більшовицького підпілля. Він відвідав також Бахмутський і Слав'яносербський повіти Катеринославської губернії та ряд міст Полтавської і Херсонської губернії²⁷.

На всіх зборах, де виступав Петровський, робітники висловлювали свою підтримку більшовикам в Думі. Так, в резолюції робітників м. Бахмута говорилось: «Збори, вислухавши доповідь т. Петровського..., заявляють, що тільки його одного з усіх членів Державної думи від Катеринославської губернії визнають своїм представником»²⁸.

6 вересня 1913 р. Г. І. Петровський прибув у Харків²⁹ і звідти, після короткого побачення з М. К. Мурановим, у Петербург.

Починаючи з осені 1913 р., вся позадумська діяльність Г. І. Петровського була підпорядкована втіленню в життя історичних рішень Поронінської наради ЦК РСДРП, учасником якої він був. Як відомо, серед прийнятих нарадою рішень важливе місце посіло питання про підготовку до чергового, VI з'їзду партії, скликання якого намічалось на серпень 1914 р.

Озброївшись рішеннями Поронінської наради, Г. І. Петровський у грудні 1913 р. знову здійснив об'їзд найбільших партійних організацій Півдня Росії. Він побував у Києві, Катеринославі, Юзівці, Маріуполі, Миколаєві, на рудниках Донбасу³⁰. Григорій Іванович налагоджував зв'язки на місцях, виступав на конспіративних зборах, інструктував партійних працівників. Особливу увагу приділяв він ідеї скликання Південної партійної конференції, як підготовчого етапу до наступного з'їзду партії. На зборах миколаївських більшовиків розгорілась широка дискусія по питанню розколу в думській соціал-демократичній фракції. Г. І. Петровському прийшлося тут витримати сильні атаки ліквідаторів. Гострі зіткнення з ліквідаторами відбулися також у Києві та Маріуполі. На зборах у Маріуполі справа дійшла до того, що прибічники ліквідаторів вимагали від Петровського скласти свої депутатські повноваження. Але надто великим був авторитет Григорія Івановича, щоб опортуністи змогли здійснити свої наміри. Місцеві партійні комітети, в тому числі Київський і Маріупольський, в прийнятих ними резолюціях засуджували позицію меншовиків і схвалювали діяльність депутатів-більшовиків.

Після перебування на Україні Г. І. Петровський повернувся до Петербурга. Незабаром він виїхав до Естонії. На Поронінській нараді В. І. Ленін, відмічаючи недоліки в роботі естонської парторганізації, вказував, що треба допомогти естонським товаришам розібратись у поточному моменті, згуртувати сили більшовиків і покінчити з ліквідаторами³¹. З цією метою було вирішено послати в Естонію когонебудь з членів ЦК. Після наради В. І. Ленін у приватній бесіді з Петровським запропонував йому поїхати в Ревель, провести там партійні збори, ознайомити місцеву організацію з рішеннями ЦК і діяльністю більшовицьких депутатів у Думі, а потім інформувати Центральний Комітет про становище в Естонії³².

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2640, арк. 573; газ. «Правда труда», 18 вересня 1913 р.; газ. «За правду», 12 жовтня 1913 р.

²⁸ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2640, арк. 546; «Новая рабочая газета», 11 вересня 1913 р.

²⁹ ЦДІАМ, ф. ДП ОО, 1913 р., спр. 307, т. 2, ч. 1, арк. 214.

³⁰ Газ. «Путь правды», 25 січня 1914 р.; ПА ІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 3, арк. 10; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2613, арк. 219; ф. 304, оп. 1, спр. 1458, арк. 8; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, од. зб. 19, арк. 1; журн. «Летопись революции», 1926, № 5—6, стор. 177.

³¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, од. зб. 35, арк. 26—27.

³² Там же. Г. І. Петровський пише, що він виїхав у Ревель після Краківської

9 березня 1914 р. Г. І. Петровський прибув у Ревель. В той же день в одному з робітничих районів міста під його керівництвом відбулася нарада естонських більшовиків. Виступивши на нараді з доповіддю про стан справ у партії і про діяльність більшовицької думської фракції, Григорій Іванович закликав естонських більшовиків покінчити з меншовиками-ліквідаторами у партії і в робітничому русі, згуртувати свої сили і «готуватись до рішучого бою з царським самодержавством і капіталом»³³. Внаслідок поїздки Г. І. Петровського до Естонії місцева партійна організація активізувала свою роботу, примиренський ухил був ліквідований³⁴.

Про свою поїздку в Естонію Г. І. Петровський доповідав на засіданнях ЦК РСДРП у Кракові, що відбулись 2—4 квітня 1914 р. і були присвячені, головним чином, виробленню заходів по підготовці партійного з'їзду. Важливе значення мала постанова ЦК РСДРП про створення в Росії спеціального організаційного відділення по керівництву нелегальною роботою, названого з конспіративних міркувань Робітничою кооперативною комісією. В донесеннях охранки сказано, що В. І. Ленін при сприянні Петровського намітив кандидатів у цю комісію з числа «видатних і відомих робітників, які користуються довірям робітничої маси»³⁵. До комісії пропонувалось ввести М. І. Калініна, В. В. Шмідта, А. С. Кисельова, Г. М. Шкапіна та ін.³⁶

Щоб забезпечити успішне скликання з'їзду, було вирішено організувати агітаційні об'їзди по Росії думської «шестірки», причому Г. І. Петровському доручалось виїхати в Катеринослав, Київ та в Естонію. Крім того, на Петровського покладались обов'язки знайти кошти для організації втеч політичних засланих, встановити контакти з Плехановим і Генеральною комісією німецьких профспілок, а також здійснити ряд інших важливих партійних справ, зв'язаних з підготовкою з'їзду³⁷.

9 квітня 1914 р. Г. І. Петровський прибув у Петербург і в цей же день на засіданні фракції зробив докладну доповідь про квітневі рішення ЦК РСДРП³⁸. Керуючись рішеннями ЦК партії, депутати-більшовики роз'їхались по виборчих округах і розпочали енергійну підготовку до партійного з'їзду. Особисто Г. І. Петровський відвідав Катеринослав, Верхньодніпровськ, Нижньодніпровськ, Кременчук, побував на рудниках Донбасу³⁹. Григорій Іванович, одночасно розв'язуючи питання поточної роботи місцевих партійних організацій, в той же час приділяв велику увагу організації обласної конференції партійних організацій Півдня Росії. У травні 1914 р. він доручає О. Ф. Розмирович розпочати роботу по створенню Південної організаційної комісії, яка повинна була зайнятися підготовкою з'їзду і Південної партійної конференції. В створену організаційну комісію ввійшли О. Ф. Розмирович, М. В. Криленко, О. М. Савельєв та ін.⁴⁰

У червні 1914 р. підготовча робота до партійного з'їзду була в нараді. Однак документи свідчать про те, що ця поїздка відбулася після Поронінської наради.

³³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 482, оп. 1, од. зб. 35, арк. 28; журн. «Исторический архив», 1957, № 1, стор. 28, 29.

³⁴ Там же, арк. 29.

³⁵ Журн. «Исторический архив», 1958, № 6, стор. 9.

³⁶ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4, стор. 125.

³⁷ Журн. «Исторический архив», 1958, № 6, стор. 9—12; журн. «Вопросы истории КПСС», 1957, № 4, стор. 120—121.

³⁸ Журн. «Исторический архив», 1958, № 6, стор. 9—12.

³⁹ Г. І. Петровський. З революційного минулого. К., 1958, стор. 73; ЦДА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2968, арк. 9.

⁴⁰ Журн. «Исторический архив», 1957, № 1, стор. 37; 1958, № 6, стор. 18; ЦДА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1438, арк. 31.

розпалі. Одночасно з підготовкою до з'їзду більшовицька фракція провадила широку роботу по виборах делегатів на міжнародний соціалістичний конгрес II Інтернаціоналу у Відні. Г. І. Петровський, як голова фракції, наполегливо вимагав від партійних організацій посилити роботу в масах по боротьбі з ліквідаторством і добиватись, щоб мандати на конгрес від усіх робітничих організацій були передані лише більшовикам. Так, у листі М. М. Терлецькому в Харків він писав: «Тут в Петербурзі від усіх професійних і освітніх організацій ніхто, крім нас, не одержав мандатів на Віденський конгрес. У вас буде Бурьянов *, напевно намагатиметься дістати для себе,— прошу вжити заходів до недопущення цього»⁴¹.

Влітку 1914 р. Г. І. Петровський здійснив свою останню і найтяжчу перед першою світовою війною поїздку по країні. Йому треба було провести партійні збори в Москві, Тулі, а також у ряді промислових центрів України. Шпигуни і провокатори буквально по п'ятах йшли слідом за ним, намагаючись знайти влучний момент для того, щоб затримати його і притягти до відповідальності. 22 червня Г. І. Петровський прибув у Москву, де на нього чекали перші неприємності. Особи, до яких він їхав для зв'язку, виявились провокаторами. Проваливши організацію партійних зборів у Москві, вони передали Петровського під нагляд охоранки. Це примусило Григорія Івановича в той же день виїхати з Москви в Тулу.

В Тулі він зустрівся з керівниками місцевої партійної організації, які інформували його про настрої тульського пролетаріату і налагодження там соціал-демократичної роботи⁴². Вночі 24 червня Григорій Іванович провів за містом у лісі партійні збори. В жандармських донесеннях сказано, що завдяки вжитим поліцією заходам, ці збори було зірвано. Але жандарми були далекі від істини, тому що збори відбулися і на них виступив Петровський з доповіддю про роботу більшовиків у Думі, про революційний рух в країні та війну, що насувалася⁴³. Тульські більшовики доручили Петровському представляти їх організацію на партійному з'їзді і соціалістичному конгресі.

25 червня Г. І. Петровський приїхав у Харків⁴⁴. Наступного дня в районі станції Рижов він зустрівся з членами Південної організаційної комісії, від яких узнав, що харківська охоранка в ніч на 17 червня зробила обшуки у М. В. Криленка, О. Ф. Розмирович і М. О. Савельєва, встановивши за ними гласний нагляд поліції. Щоб не допустити арешту керівного ядра організаційної комісії і провалу підготовчих робіт до з'їзду і Південної партійної конференції, Петровський субсидує Криленка, Розмирович, Савельєва і організує негайний від'їзд їх з Харкова⁴⁵.

27 червня за пропозицією Г. І. Петровського харківські більшовики скликали за міським парком збори представників усіх соціал-демократичних груп і осередків з питання підготовки Південної конференції і з'їзду партії. Більшовицький депутат ознайомив робітників з політичним становищем в країні, розповів про необхідність скликання конференції південних організацій РСДРП і запропонував надіслати

* Бурьянов А. Ф.— член IV Державної думи від Таврійської губ.; входив до складу меншовицької «семірки». На початку 1914 р. вийшов з неї, але не примкнув до більшовиків, а стояв на позиціях меншовиків-партійців.

⁴¹ Журн. «Исторический архив», 1958, № 6, стор. 24.

⁴² Журн. «Красный архив», 1936, № 4 (77), стор. 78.

⁴³ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 95.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2950, арк. 381—382.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 364, оп. 6, од. зб. 48, арк. 1, 3, 4; ЦДІА УРСР, ф. 304, оп. 1, спр. 1438, арк. 31.

на неї делегата з Харкова. Присутні одногolosно схвалили запропоновану Григорієм Івановичем резолюцію⁴⁶.

З Харкова Г. І. Петровський виїхав за кордон і на початку липня 1914 р. прибув у Пороніно, де взяв участь в нараді ЦК РСДРП, що відбувалася під керівництвом В. І. Леніна.

Як відомо, на липневій нараді обговорювались, головним чином, організаційні питання, зв'язані з підготовкою до партійного з'їзду. Нарада остаточно уточнила дату скликання з'їзду. Н. К. Крупська 4 липня повідомила в Московське бюро РСДРП: «З'їзд відстрочено до п'ятнадцятого серпня по-російськи. Вирішено це після побачення з Марком (Г. І. Петровським.— А. М.)»⁴⁷.

Повернувшись до Петербурга, Г. І. Петровський застав там надзвичайно напружене становище: масові страйки і демонстрації, численні арешти більшовиків. В цих умовах він робить нову поїздку по містах країни.

У Катеринославі Г. І. Петровського застало повідомлення про початок війни з Німеччиною. Для обговорення питань, пов'язаних з війною, Катеринославський комітет РСДРП, за пропозицією Григорія Івановича, скликав в районі Нижньодніпровська розширені партійні збори, на яких були присутні представники від усіх фабрик і заводів міста⁴⁸. Виступаючи перед виборцями, Петровський закликав їх до рішучої боротьби проти війни. По доповіді Петровського була прийнята резолюція, яка оголошувала війну війні і ніякої підтримки царській монархії⁴⁹. З цією резолюцією Г. І. Петровський виїхав у Петербург.

З початком імперіалістичної війни зв'язок більшовицької фракції з В. І. Леніним відразу порушився і вести партійну роботу стало набагато складніше.

Незважаючи на це, більшовицька «п'ятірка» розпочала самовіддану роботу по згуртуванню антивоєнних сил в країні і мобілізації їх на боротьбу проти царизму. В. І. Ленін писав, що члени більшовицької фракції «після початку війни об'їхали з метою пропаганди майже всю Росію, що Муранов, Петровський, Бадаєв та ін. влаштовували численні робітничі збори, на яких ухвалювались резолюції проти війни і т. п.»⁵⁰. Під час цієї поїздки Г. І. Петровський відвідав Катеринослав і Донбас. Всюди були проведені нелегальні збори більшовиків і робітників, що їм співчували. Завдяки активній діяльності Г. І. Петровського партійні організації цих районів зайняли правильну, ленінську лінію у ставленні до війни.

Таким чином, за час свого перебування в Думі, Г. І. Петровський, згідно виявлених документів, зробив чотири поїздки за кордон до В. І. Леніна і вісім поїздок по Росії. Він відвідав 18 міст і промислових центрів країни, зустрічався з визначними діячами місцевих партійних організацій, вів пропагандистську і організаційну роботу в махах, готуючи їх до нової революції.

⁴⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 16, арк. 53.

⁴⁷ Журн. «Исторический архив», 1958, № 6, стор. 26—27.

⁴⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 57, арк. 8, 9.

⁴⁹ Г. І. Петровський. З революційного минулого, стор. 96

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори. т. 21, стор. 281—282.

Ю. П. ЛАВРОВ

СКЛАД РОБІТНИКІВ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Формування, становище та революційна боротьба робітників металургійної промисловості України, які разом з усіма металістами Росії відіграли авангардну роль у революції 1905 р.¹, багато років привертають увагу радянських істориків. Ці питання вже знайшли своє висвітлення в працях Ф. Є. Лося, О. О. Нестеренка, Г. Д. Бакулева, О. С. Компан, С. І. Потолова² та інших дослідників історії робітничого класу нашої країни. Однак у цій великій і важливій проблемі, що не втратила своєї актуальності й сьогодні, не всі питання однаково й докладно висвітлені.

Формування робітників металургійної промисловості України почалося ще в дореформений період. Разом з будівельниками Луганського заводу на Україну прийшли й перші робітники-металурги. В дальшому, аж до реформи 1861 р., цей процес відбувався дуже повільно. Побудовані урядом казенні Керченський, Петровський та Лисичанський металургійні заводи проіснували недовго й істотного впливу на формування робітників металургійної промисловості України справити не змогли.

У пореформений період процес формування робітничих кадрів металургійної промисловості України проходив у тісному зв'язку з розвитком капіталізму в народному господарстві, за рахунок величезної маси пролетаризованих селян, дрібних ремісників, а пізніше й членів робітничих сімей. Протягом переважно останньої чверті ХІХ ст. тут були побудовані величезні металургійні заводи, що зосередили значну кількість найманих робітників. На початок ХХ ст. в цій галузі промисловості вже були сформовані робітничі кадри, які безперервно поповнювались і в наступні роки.

Реформа 1861 р., за дуже точним визначенням В. І. Леніна, «...висунула на перше місце не товарну форму продукту праці, а товарну форму робочої сили...»³. Створена реформою величезна армія пролетаризованого селянства, яка становила майже $\frac{4}{10}$ населення Росії⁴, була величезним резервом робочої сили, який з року в рік став регулярно підживлювати капіталістичну промисловість і сільське господар-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 358.

² Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX ст.—1904 г.), К., 1955; А. А. Нестеренко. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в., М., 1954; Г. Д. Бакулев. Черная металлургия Юга России. М., 1953; Е. С. Компан. Формирование рабочего класса железорудной и металлургической промышленности Юга Украины, 80—90-е годы XIX в., К., 1950; С. И. Потолов. Рабочие Донбасса в XIX веке, М.—Л., 1963.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 452.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 144.

ство. Без такого резерву «...російський капіталізм не міг би ніколи розвинути до сучасної висоти, не міг би проіснувати і року...»⁵.

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості й сільському господарстві Півдня України, порівняно невелика заселеність краю і нестача робочої сили як у промисловості, так і в сільському господарстві сприяли тому, що, починаючи з 60-х років XIX ст. сюди, шукаючи роботи, іде багато сільськогосподарських робітників з густо заселених губерній центральної Росії і України. За підрахунками С. Короленка, якими користувався В. І. Ленін і вважав їх «приблизно вірними»⁶, у 80-х роках XIX ст. щороку виходило на заробітки тільки з Воронежської, Курської, Орловської, Київської, Волинської, Подільської, Харківської і Чернігівської губерній 1 423 854 чоловіки⁷.

Одні знаходили роботу в сільському господарстві Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній, інші — йшли в Донську й Кубанську області, на Кавказ та в Бессарабську губернію, а значна частина заробітчан наймалася на промислові підприємства Донбасу і поступово тут осідала. За свідченням чернігівського губернатора, заробітчани з сіл йшли «переважно на польові роботи в губернії Катеринославську, Таврійську, Херсонську і область Війська Донського, а з міст — на фабрики і заводи». На початку 1884 р. з сіл Чернігівської губернії вийшло 35 365 чоловік, а з міст — 10 043. Найбільше робітників для промисловості давали Мглинський і Стародубський повіти⁸.

Швидкий розвиток на Україні гірничої та гірничо-заводської промисловості, міст, будівництва залізниць привертало до себе все більше і більше робітників. В результаті з величезної маси чисто землеробського селянського відходу поступово виділився і неземлеробський, промисловий відхід. На наявність у масі заробітчан значної частини промислових робітників України вказував В. І. Ленін, відзначаючи, що з двох мільйонів заробітчан, які щороку приходили в південні губернії, «...частина належить до неземлеробських робітників»⁹.

З будівництвом перших металургійних заводів на Україні починається процес формування робітничих кадрів у металургії, які комплектувалися, головним чином, за рахунок приїждлих робітників. Навколо промислових підприємств виникали робітничі колонії, селища, що згодом перетворились у міста. Одним з таких селищ була Юзівка. За даними подвірного і посімейного перепису заводського населення 1884 р. з 1 955 сімей 21,8% були вихідцями з Катеринославської губернії. Решту сімей — 78,2% — становили вихідці з центральних губерній Росії¹⁰.

Відвідавши на початку 90-х років XIX ст. південний гірничий район, Є. І. Рагозін писав у 1894 р., що на Олександрівському заводі Брянського товариства з 3 756 робітників більшість — вихідці з Орловської, Смоленської, Тверської та Вітебської губерній¹¹. У 1897 р. робітники цього заводу за місцями виходу розподілялись так: із Калузької, Смоленської, Могильовської та Нижегородської — 2 585 чоловік,

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 503.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 198.

⁷ С. А. Короленко. Применение вольнонаемного труда в хозяйствах владельцев и передвижение рабочих в связи со статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях, Спб., 1892, додаток № 7, стор. 106—113.

⁸ О. І. Лугова. До питання про чисельність сільськогосподарського пролетаріату на Півдні України в останній чверті XIX ст., «Український історичний журнал», 1959, № 2, стор. 82.

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 198.

¹⁰ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, т. II, Бахмутский уезд, Екатеринослав, 1886, стор. 231, 232.

¹¹ Е. И. Рагозин. Железо и уголь на Юге России, Спб., 1895, стор. 46.

з Орловської, Курської, Тульської і Тамбовської — 1 384 і з Катеринославської, Полтавської, Київської, Харківської та інших губерній — 1 498 чоловік¹².

На Кам'янському заводі Південноросійського Дніпровського металургійного товариства 55% робітників у 1894 р. були вихідцями з великоруських губерній, 27% — з польських, 15% — з українських і 3% складали робітники-іноземці¹³.

Формування робітників металургійної промисловості України відбувалось також і за рахунок приходу кваліфікованих кадрів з промислових районів Росії. Так, багато робітників Коломенського машинобудівного округу, набувши професію на місцевих підприємствах, переходили в металургійну і металообробну промисловість Катеринослава, Луганська, Харкова, Полтави та інших міст¹⁴, оскільки на Півдні була більша заробітна плата. Такі переходи робітників сприяли зміцненню внутрішнього ринку робочої сили, який склався в Росії в період розвинутого капіталізму. Отже основними районами виходу робітників металургійної промисловості України в другій половині XIX ст. були центральні чорноземні й нечорноземні губернії Росії, а також малоземельні губернії України.

У формуванні й поповненні кадрового складу робітників-металургів України, крім прийшлих робітників, у 90-х роках XIX ст. значну роль починають відігравати робітничі сім'ї, тяжке матеріальне становище яких примушувало посилати на виробництво жінок і дітей.

Професор І. А. Тіме, відвідавши 1888 р. район гірничозаводської промисловості Півдня, констатував, що багато робітників Юзівського заводу «належить до місцевого, можна сказати юзівського населення, тобто такого, що народилося після початку будівництва заводу»¹⁵, що «Юз досить забезпечений власною колонією робітників»¹⁶.

На цьому заводі в 1894 р. число одружених робітників доходило до 55%¹⁷. Багато з них на цей час «втратили будь-який зв'язок з місцевістю, звідки прийшли на завод, і тому зовсім відмовляються повертатися на батьківщину навіть на кошти заводу, воліючи залишитися в Юзівці, де прожили понад 20 років»¹⁸. Через це дирекція Новоросійського товариства змушена була брати на роботу жінок і дочок робітників, які загинули на виробництві¹⁹.

Особливо збільшилася чисельність робітників металургійних заводів України в період промислового піднесення кінця XIX ст. в зв'язку з ростом металургійних і переробних заводів. Якщо в 1895 р. на п'яти металургійних заводах України працювало 15 323 робітники, то у 1900 р., тобто наприкінці промислового піднесення, коли число металургійних підприємств збільшилося до 21, кількість робітників на них досягла 47 223 чоловік²⁰. Доменних і переробних заводів на Україні за цей час збільшилось на 16, а робітників-металургів — на 31 900 чоловік.

Кількісне зростання робітників-металургів України ще виразніше вимальовується у порівнянні із зростанням гірничозаводських робітни-

¹² Державний архів Донецької області (далі — ДАДО), ф. Р-2109, оп. 1, спр. 29, арк. 4.

¹³ Е. И. Рагозин. Назв. праця, стор. 37.

¹⁴ А. Г. Рашин. Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 415.

¹⁵ «Горный журнал», 1889, № 1, стор. 11.

¹⁶ «Горный журнал», 1889, № 2, стор. 340.

¹⁷ Е. И. Рагозин. Назв. праця, стор. 114.

¹⁸ Там же, стор. 119.

¹⁹ Там же, стор. 118—119.

²⁰ Сборники статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1895 и 1900 гг., Спб., 1897, стор. 224—227; Спб., 1903, стор. 251—257.

ків усієї Росії. В період промислового піднесення 1895—1900 рр. кількість робітників-металургів на Україні зростає більше, ніж утричі, а в цілому по Росії — тільки в 1,4 раза. За цей час питома вага металургів України в загальному складі робітників гірничозаводських підприємств Росії збільшилась відповідно з 6,54% у 1895 р. до 14,25% у 1900 р.²¹

Одночасно із швидкою концентрацією робітників на металургійних заводах України збільшувався постійний склад робітників-металургів, підвищувався їх культурно-освітній рівень та формувалася класова пролетарська свідомість. Відбувались ті якісні зміни, які сприяли поступовому висуненню металургів України разом з металістами всієї Росії в авангард пролетарської боротьби проти царського самодержавства і капіталістичного гніту.

Поряд із зростанням концентрації виробництва в металургійній промисловості України безперервно росла і розвивалася концентрація робітників на окремих великих підприємствах.

У 1900 р. на кожний доменний завод в середньому припадало 2 248 робітників: 1 667 основних, зайнятих на виробництві металу, і 581 — допоміжних²², в той час як на Уралі, де металургійне виробництво виникло набагато раніше, ніж на Півдні Росії, в 1900 р. на один металургійний завод в середньому припадало 1 496 робітників, з яких основними були тільки 551, а решта — 945 — допоміжні²³. Успадковані уральською гірничозаводською промисловістю від кріпосної епохи традиції і звичаї значною мірою затримували розвиток металургійної промисловості цього надзвичайно багатого сировинними ресурсами краю. Саме цим пояснюється те, що на 1900 р. уральська металургія не тільки набагато відставала від молоді промисловості України, заснованої з врахуванням майже останніх досягнень науки і техніки, але й залишалася на напівкустарному рівні розвитку з дуже низькою механізацією, потребуючи багато допоміжних робітників.

Склад робітників металургійної промисловості України за віком і статтю визначався самою специфікою гірничозаводської справи, де через важкість і складність виробництва переважала чоловіча праця.

Для визначення вікового складу робітників металургійної промисловості України кращим, найбільш повним і єдиним джерелом є дані першого загального перепису населення Росії 1897 р. Однак через недосконалість програми перепису в графі «виплавка металів» враховані тільки доменні робітники. Решту ж робітників гірничозаводських підприємств віднесено до графі «обработка металов», і виділити їх зовсім неможливо. Крім того, перепис провадився в січні, коли на металургійних заводах було найменше число робітників у зв'язку із значною плинністю робочої сили наприкінці року. Так, за матеріалами перепису, у 1897 р. в металургійній промисловості України було 20 148 робітників, які розподілялись за віком так²⁴: до 14 років — 401 чоловік (2,0%), 15—16 років — 1 118 (5,6%), 17—19 років — 2 835 (14,0%),

²¹ Сборники статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1895, 1900 гг., Спб., 1897, стор. 224—227; Спб., 1903, стор. 251—257.

²² Підраховано за «Сборником статистических сведений о горнозаводской промышленности России в 1900 г.», Спб., 1903, стор. 251—257.

²³ Підраховано за названим збірником, стор. 237.

²⁴ Підрахунки зроблено за матеріалами книги «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», т. II, Спб., 1906, стор. 82—85, 88, 89. Використано також дані про робітників по виплавці металу Катеринославської і Херсонської губерній, а також про робітників, зайнятих в металообробній промисловості Катеринославської губернії. Надалі всі підрахунки на підставі перепису 1897 р. зроблено так само.

20—39 років — 13 365 (66,3%), 40—59 років — 2 269 (11,3%) і 60 і більше років — 160 чоловік (0,8%).

Наведені дані свідчать, що на підприємствах металургійної промисловості України, де праця вимагала величезних фізичних зусиль, в основному працювали робітники середнього, найбільш фізично працездатного віку, — від 17 до 39 років, які складали 80,3% усіх робітників. Решта — 19,7% — були робітники віком до 16 і понад 40 років. Найбільшу кількість становили робітники віком від 20 до 39 років.

Наведений віковий розподіл робітників у гірничозаводській промисловості України підтверджується даними розподілу робітників за віком на Олександрівському заводі Брянського металургійного товариства, де в 1897 р. 8 897 робітників розподілялися за віком²⁵: до 15 років — 175 чоловік (2,0%), до 20 років — 1 405 (15,8%), до 25 років — 1 942 (21,8%), до 30 років — 2 384 (26,8%), до 35 років — 1 473 (16,6%), до 40 років — 795 (8,9%) і віком 40 і більше років — 723 чоловіки (8,1%).

Незважаючи на дещо іншу градацію вікових категорій, основну масу становили робітники віком від 20 до 35 років, яких було 5 799 чоловік, або 65,2%. Кількість робітників, старших за 35 років, на підприємстві поступово зменшувалась. Особливо слід відзначити групу робітників віком від 15 до 20 років — той перехідний контингент від підлітків до робітників, який був резервом поповнення заводу кваліфікованими робітничими кадрами.

В умовах капіталістичної експлуатації щоденна виснажлива праця на металургійних підприємствах, особливо в доменних і прокатних цехах, біля коксових батарей, вела до частих захворювань і швидкого старіння робітників. Таких підприємці звільняли з роботи часто без будь-якої грошової допомоги. Факти звільнення хворих робітників були настільки масовим явищем, що їх навіть відзначала в своїх звітах фабрична інспектура. Так, у червні 1900 р. інспектор Іванов писав, що «Краматорський завод ніколи не залишає на роботі старіючих та слабких здоров'ям робітників і службовців»²⁶.

Замість хворих і старих капіталісти, нехтуючи фабричним законодавством, брали на заводи певну кількість дітей і підлітків за половинну заробітну плату і експлуатували їх нарівні з дорослими робітниками, але всіляко приховували участь дітей і підлітків у виробництві. В дореволюційних статистичних збірниках про гірничозаводську промисловість, складених на основі даних управлінь металургійних заводів, відсутні будь-які відомості про малолітніх робітників і робітників-підлітків.

Переписом населення Росії 1897 р. встановлено, що на металургійних підприємствах України працювало 1 519 дітей і підлітків до 16 років²⁷, що становило близько 2,6% загальної кількості дітей і підлітків, зайнятих на підприємствах різних галузей промисловості дев'яти українських губерній²⁸. За відомостями, що збереглися за різні роки, на металургійному заводі Новоросійського товариства в Юзівці 1885 р. з 2 600 робітників 112 були дітьми віком до 15 років²⁹, на Олександрівському заводі в 1897 р. працювало 175 дітей віком до 15 років³⁰.

²⁵ ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 29, арк. 4.

²⁶ С. И. Потолов. Назв. праця, стор. 128.

²⁷ Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г., т. II, Спб., 1906, стор. 82—85.

²⁸ За підрахунками професора Ф. Є. Лося в промисловості дев'яти губерній України в 1897 р. працювало 57 788 дітей віком до 16 років.

²⁹ Отчет за 1885 год фабричного инспектора Харьковского округа В. В. Святловского. Спб., 1886, стор. 22, 23.

³⁰ ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 29, арк. 6.

Діти і підлітки працювали і на інших металургійних заводах України.

На гірничозаводських підприємствах працювали й жінки. За неточними даними перепису 1897 р. в металургійній промисловості Катеринославської і Херсонської губерній з 20 148 робітників жінок було 367, або близько 1,8%³¹. Збереглись уривчасті відомості про те, що багато жінок працювали на заводі Новоросійського товариства³², на рудничному дворі Олександрівського заводу³³ і на інших металургійних підприємствах.

Залучення жінок, дітей і підлітків до роботи на гірничозаводських підприємствах України свідчило про розширення капіталістичної експлуатації. Водночас втягнення в капіталістичне виробництво жінок підривало старі сімейні звичаї, було прогресивним явищем, оскільки сприяло залученню жінок до суспільного життя, їх ідейному вихованню і загартуванню.

Значний інтерес викликає питання про сімейний стан робітників металургійної промисловості України. За переписом 1897 р. в числі 20 148 робітників 8 991 (44,8%) були нежонаті і 11 158 (55,2%) — одружені. Більшість сімейних — 10 973 чоловіки (98,3%) була віком від 20 до 59 років, а 185 (1,7%) — 17—19 років. Незначна частина одружених металургів — 3 724 чоловіки (18,4%) жила на заводах із своїми родинами, а решта, — через скрутність матеріального становища, — без сімей³⁴.

Крім того, чимало робітників — колишніх селян, залишили на батьківщині земельні клапті, до яких були ще певною мірою прив'язані, і боялись їх позбутися. Саме для збереження цієї землі та її обробітку і залишались на батьківщині робітники їх сім'ї.

Щодо національного складу металургів України необхідно зауважити, що він визначався в першу чергу місцями виходу робітників. Процес їх формування проходив в основному за рахунок росіян і українців. Національний склад робітників не був сталий. В міру пролетаризації українського села та із збільшенням селянського відходу на заробітки в промислові центри процент українських робітників у металургійній промисловості з кожним роком змінювався в бік їх збільшення.

Найбільш достовірні відомості про національний склад гірничозаводських робітників України дають дані перепису населення 1897 р., де подано розподіл робітників за їх рідною мовою, з яких видно, що в металургійній промисловості України було зайнято 66,6% російських і 32,4% українських робітників³⁵. На доменних і переробних підприємствах працювали також білоруси і поляки, але процент їх по відношенню до російських і українських робітників був незначний. Так, прийняті 1 січня 1887 р. 1 154 робітники на Брянський металургійний завод в Катеринославі так розподілялися за національним складом: росіяни — 564, українці — 532, поляки — 38, євреї — 7, інших національ-

³¹ Підраховано за даними книги «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», т. II, Спб., 1906, стор. 82—85.

³² Всероссийская промышленно-художественная выставка в Нижнем Новгороде 1896 года. Завод Новороссийского общества каменноугольного, железного и рельсового производства. Спб., 1896, стор. 23; Е. И. Рагозин. Назв. праця, стор. 118, 119.

³³ И. Александров и Г. Григорьев. Михаил Курако, М., 1939, стор. 15.

³⁴ Підраховано за книгою «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», т. I, Спб., 1906, стор. 28, 29, 80, 81.

³⁵ Підрахунки зроблено за даними «Первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», Екатеринославская губерния, вып. XIII, Спб., 1904, стор. 146—151; Херсонская губерния, вып. XLVII, Спб., 1904, стор. 232, 233.

ностей — 13 чоловік³⁶. Через десять років національний склад 8 893 робітників цього заводу був уже такий: росіяни — 82%, українці — 12%, поляки — 2,5%, євреї — 1,2%, інші національності — 2,3^{37–38}.

За підрахунками Ф. Є. Лося на Макіївських сталеливарних заводах Генерального товариства з 744 робітників, прийнятих на підприємство з 1898 по 1906 рр., вихідців з російських губерній було 61,8%, з області Війська Донського — 23,8% і з українських губерній — 14,4%³⁹. На перевагу російських робітників у гірничозаводській промисловості Катеринославської губернії вказував і катеринославський губернатор у доповідній записці Департаменту поліції. За його словами для підприємств губернії «головний контингент робітників дають губернії Орловська, Курська, Чернігівська, Рязанська, Костромська, почасти Воронежська, а також білоруські — Мінська й Могильовська»⁴⁰.

Багатонаціональний склад робітників металургійної промисловості України, який формувався головним чином за рахунок російської й українського народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»⁴¹, відіграв велику прогресивну роль у створенні інтернаціональної згуртованості всіх робітників-металургів у боротьбі проти самодержавства і капіталістичного гніту. «Капіталізм,— вказував В. І. Ленін,— ставить на місце тупого, зашкарублого, осілого і ведмежодикого мужика великороса або українця рухливого пролетаря, умови життя якого ламають специфічно національну вузькість як великоруську, так і українську»⁴².

Порівняно високий рівень технічного оснащення металургійних підприємств України вимагав від робітників не тільки мінімум грамотності, але й значних технічних знань.

Визначити кількість грамотних робітників у гірничозаводській промисловості кінця XIX ст. можна лише за даними загального перепису населення Росії, з яких видно, що в 1897 р. в металургійній промисловості України з 20 148 робітників 12 085 чоловік, або 59,9%, були письменні⁴³. Одночасно треба зазначити, що письменні робітники-металурги по відношенню до загальної кількості письменних робітників різних галузей промисловості України склали тільки близько 5,6%⁴⁴.

Серед металургів найбільше грамотних — 80,3% — припадало на середню вікову групу (17—39 років). У двох крайніх групах (12—16 років та 40—60 років) процент грамотних становив, відповідно, 9% і 10,7%. Особливо низький процент грамотних був серед жінок. З 367 робітниць тільки 34,3% вміли читати й писати⁴⁵. Невисокий процент грамотності серед робітників-металургів можна пояснити дуже слабкою постановкою як загальноосвітнього, так і професійного навчання робітників. У погоні за прибутками підприємці мало турбувалися про освіту робітників, а коли виникала гостра потреба в кваліфікованих робітниках і майстрах, вони не організовували професійно-технічні курси чи школи, а випускали спеціалістів з-за кордону.

³⁶ П. Харламов. Рождение завода, Харьков, 1934, стор. 15.

^{37–38} ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 29, арк. 2.

³⁹ Ф. Е. Лось. Назв. праця, стор. 92.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 71.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

⁴³ Підраховано за книгою «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», т. II, Спб., 1906, стор. 82—85, 88, 89.

⁴⁴ Підраховано на підставі даних по дев'яти українських губерніях, наведених у названій праці Ф. Е. Лося, стор. 84.

⁴⁵ Підраховано за книгою «Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 г.», т. II, Спб., 1906, стор. 82—85.

Незадовільний стан організації освіти й професійної підготовки робітників на металургійних підприємствах відзначала у 1900 р. і спеціальна комісія Штофа, яка обстежила становище робітників гірничої і гірничозаводської промисловості Півдня Росії⁴⁶.

Не кращою була справа і з інженерно-технічними кадрами. Петербурзький гірничий інститут хоч і готував кваліфікованих інженерів, однак не міг забезпечити достатньою мірою кадрами гірничу й гірничозаводську промисловість Росії. На необхідність підготовки інженерів і техніків вказувала і дорадча контора залізозаводчиків. «Величезний розвиток останнім часом гірничої й металургійної промисловості,— говорилось у постанові цієї контори,— викликає постійні вимоги на інженерів і техніків, але вимоги ці дуже часто неможливо задовольнити через нестачу в Росії гірничих інженерів і середніх технічних шкіл. Ця потреба в технічних силах відчувається головним чином на Півдні Росії, який займає за розмірами виробництва вугілля й чавуну перше місце серед інших гірничих районів Росії»⁴⁷.

Після настійних вимог гірничих інженерів і гірничопромисловців наприкінці 90-х років XIX ст. в Катеринославі було відкрито гірниче училище, перетворене згодом у гірничий інститут, який готував спеціалістів для вугледобувної і металургійної промисловості. Однак власники металургійних заводів — іноземні капіталісти хоч і підтримали вимогу про відкриття в Катеринославі гірничого училища, чинили всілякі перешкоди влаштуванню на роботу його випускників. Видатний радянський металург, академік М. О. Павлов, який працював на початку XX ст. в училищі викладачем, розповідав у своїх мемуарах, з яким величезним зусиллям йому вдалося влаштувати на роботу перших 12 інженерів-металургів, випускників училища⁴⁸. Іноземні власники заводів відмовлялись від російських спеціалістів, не вважали їх інженерами і віддавали перевагу спеціалістам, яких виписували з-за кордону. «Ми, кілька інженерів,— писав згодом М. О. Павлов,— були піонерами в довголітній боротьбі з іноземним засиллям на південних заводах. Мені випало продовжувати цю боротьбу і як професору: незабаром після 1904 р. почали з'являтися на південних заводах мої учні; деякі з них працювали з М. К. Курако на півдні і в Сибіру, а згодом — і з І. П. Бардіним»⁴⁹.

Нешадно експлуатуючи робітників і вболіваючи тільки за свої прибутки, капіталісти зовсім не приділяли уваги організації культурного відпочинку робітників. Не маючи де провести свій відпочинок, робітники після виснажливої багатогодинної роботи, за відсутністю іншого місця, йшли в заводські шинки і пропивали значну частину свого заробітку. Однак і в цих нужденних умовах краща свідомість робітників невтомно прагнула до культури, до знань. З ініціативи робітників у 1896 р. на Юзівському заводі був організований музично-драматичний гурток, який поставив кілька вистав⁵⁰. Гуртківці звернулися також до заводоуправління з проханням улаштувати народний будинок. Але їм було відмовлено⁵¹.

Про велике прагнення робітників до знань свідчить і діяльність Гусинівської бібліотеки в Луганську, організованої з приватної ініціативи спеціально для робітників паровозобудівного заводу Гартмана і утримуваної на субсидії земства, пожертвування окремих осіб, а також

⁴⁶ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 299, арк. 90—115.

⁴⁷ Журн. «Горно-заводской листок», 1896, № 11, стор. 2577.

⁴⁸ М. А. Павлов. Воспоминания металлурга, ч. I, II, М., 1945, стор. 268.

⁴⁹ Там же, стор. 287.

⁵⁰ ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 19, арк. 22.

⁵¹ Там же.

членські внески самих читачів. Із звіту правління бібліотеки за 1900 р. видно, що з 164 чоловік, які брали книжки додому або читали їх у приміщенні читальні, 69 були робітниками заводу⁵². В іншій бібліотеці міста, бібліотеці ім. М. В. Гоголя, що містилася в Кам'яному Броді, з 320 читачів 39 були робітниками заводу Гартмана⁵³. Тут же при бібліотеці в 1900 р. було організовано недільну школу, де навчалось 56 робітників заводу⁵⁴.

Прагнення робітників до освіти було настільки велике, що число читачів — робітників Гусинівської бібліотеки у 1906 р. досягло 33% загальної кількості робітників заводу⁵⁵. 99% усіх книжок, що їх читали робітники, були твори художньої і суспільно-політичної літератури⁵⁶.

Промислове піднесення кінця ХІХ ст., яке охопило всі без винятку галузі народного господарства Росії і сприяло значному розвитку металургійної промисловості України, наприкінці 1899 р. змінилося важкою і затяжною економічною кризою. Перші ознаки економічних труднощів стали відчутні вже на початку 1900 р. На багатьох металургійних підприємствах почалося швидке скорочення виробництва. Через відсутність замовлень дирекція Олександрівського заводу Брянського металургійного товариства 17—18 серпня 1900 р. припинила роботу однієї доменної печі, бесемерівського і рейкопрокатного цехів⁵⁷. У грудні — січні того ж року на Юзівському заводі вже стояли бесемерівський цех, частина вальців і одна доменна піч⁵⁸, а в травні наступного року — друга доменна піч⁵⁹. На Дніпровському металургійному заводі в 1902 р. з п'яти домен діяло тільки три⁶⁰. Подібний стан був і на інших металургійних підприємствах України. Всього за 1900—1903 рр. кількість діючих доменних печей на заводах Півдня Росії в зв'язку з кризою зменшилась з 33 до 23. Крім того, багато домен, збудованих напередодні кризи, не діяли⁶¹.

Під тиском кризи фінансові й виробничі справи ряду металургійних заводів України настільки погіршали, що на грані цілковитого банкрутства опинився цілий ряд підприємств і навіть такі велетні промисловості, як Російський Провіданс, Донецько-Юр'ївський та завод Катеринославського залізорозного й сталеливарного товариства. Рятуючи їх становище, уряд змушений був тимчасово взяти їх в адміністрацію⁶². Такі підприємства, як завод анонімного товариства Белянських доменних печей, товариства Керченських металургійних заводів і рудників та Верхньодніпровського металургійного товариства на певний час зовсім припинили виробництво⁶³.

Через скорочення виробництва в кризисні 1899—1903 рр. відбувалося значне зменшення робітників у металургійній промисловості. У серпні 1900 р. на Олександрівському заводі Брянського товариства

⁵² Державний архів Луганської області (далі — ДАЛО), ф. 2, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Там же, арк. 2.

⁵⁵ Там же, арк. 5.

⁵⁶ Там же, таблиця № 3.

⁵⁷ ДАДО, ф. Р-2109, 1900 р., оп. 1, спр. 34, арк. 2, 3.

⁵⁸ Там же, 1901 р., оп. 1, спр. 35, арк. 46.

⁵⁹ Там же.

⁶⁰ Металлургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 г., М.—Л., 1937, стор. 270.

⁶¹ О. О. Нестеренко. Развитие промышленности на Украине, ч. II, К., 1962, стор. 318.

⁶² ЦДІАЛ, ф. 32, оп. 1, спр. 1333, 1901—1911 рр., арк. 1, 17, 20, 24; спр. 1334, 1901—1911 рр., арк. 3, 18, 22; спр. 1335, 1901—1911 рр., арк. 5, 21, 28; спр. 1336, 1901—1911 рр., арк. 5, 12, 25.

⁶³ Там же.

було закрито ряд цехів і звільнено 800 робітників та ще передбачалось звільнити 1 500⁶⁴. Протягом зими 1900—1901 рр. дирекція Юзівського заводу звільнила 1 062 робітники⁶⁵, на Нікопольсько-Маріупольському заводі були звільнені 600 чоловік^{66–67}.

Загалом у 1900—1901 рр. кількість робітників гірничозаводських підприємств України скоротилася з 47 223 до 40 038, тобто на 7 185 чоловік. У 1902, найтяжчому році для металургійної промисловості України, скорочення робітників тривало далі і досягло свого найбільшого розмаху. З 40 038 чоловік у 1901 р. кількість робітників на заводах зменшилась на кінець 1902 р. до 36 200, тобто ще на 3 838 чоловік. Всього за роки промислової кризи кількість робітників гірничозаводської промисловості України зменшилась на 11 023 чоловіки⁶⁸.

В наступні два роки в зв'язку з пом'якшенням кризи і з поживленням промисловості напередодні російсько-японської війни кількість робітників на металургійних підприємствах України дещо збільшилась і становила в 1903 р.— 39 880 чоловік і в 1904 р.— 44 910⁶⁹. Отже за роки промислової кризи і часткової стабілізації промисловості напередодні російсько-японської війни кількість робітників, зайнятих у металургійній промисловості України, зменшилась з 47 223 чоловік в 1900 р. до 44 910 чоловік у 1904 р., тобто на 2 313 чоловік.

Звільнення робітників-металургів під час кризи привело до зниження їх концентрації на окремих заводах. В середньому на кожному з 21 діючого металургійного підприємства України концентрація робітників знизилася з 2 248 чоловік у 1900 р. до 2 138 у 1904 р., тобто на 110 чоловік⁷⁰. Однак, незважаючи навіть на кризу, концентрація робітників на заводах України була досить висока і перевищувала концентрацію робітників як на Уральських гірничозаводських підприємствах, так і на металургійних заводах Росії загалом⁷¹.

За роки промислової кризи питома вага робітників-металургів України в загальному складі робітників гірничозаводської промисловості Росії не тільки не зменшилась, але навіть трохи зросла, підвищившись відповідно з 14,25% в 1900 р. до 15,23% в 1904 р.⁷².

Поряд з кількісними змінами на початку ХХ ст. в складі робітників металургійної промисловості України відбулися й інші якісні зміни. На більшості заводів завершився процес формування постійних робітничих кадрів. Значна кількість робітників-металургів встигла остаточно порвати свої зв'язки з землеробством, набути промислової кваліфікації й міцно осісти на тих чи інших підприємствах. З колишньою батьківщиною їх тепер зв'язував тільки паспорт. У тяжкі 1900—1903 рр., втративши роботу, а разом з тим і засоби існування, вони перебивались, як могли, терпляче очікували кращих часів, але не по

⁶⁴ ДАДО, ф. Р-2109, оп. 1, 1900 р., спр. 34, арк. 2, 3.

⁶⁵ Там же, спр. 35, арк. 46.

^{66–67} Доклады соц.-демократических комитетов второму съезду РСДРП, М.—Л. 1930, стор. 191.

⁶⁸ Підрахунки зроблено за даними «Сборников статистических сведений о горнозаводской промышленности России» за відповідні роки, а також праць «Металлургические заводы на территории СССР с XVII века до 1917 г.», М. І. Шраг і Р. І. Яновський. Промисловість України. Статистично-економічний покажчик, К., 1929, стор. 244, 245.

⁶⁹ Там же.

⁷⁰ М. І. Шраг і Р. І. Яновський. Назв. праця, стор. 244, 245.

⁷¹ У 1904 р. в середньому на кожному з уральських заводів працювало по 1 448 робітників, а по Росії загалом концентрація робітників на металургійних заводах була дещо вища і становила 1 496 чоловік, І. Гливиць. Железная промышленность в России, Слб., 1911, таблиця, стор. 32.

⁷² Підраховано за даними «Сборника статистических данных о горнозаводской

вертались на батьківщину до вже забутих і чужих їм сільськогосподарських занять. Саме цим і пояснюється той різкий протест, який викликав у робітників наказ катеринославського губернатора про «очищення» гірничозаводського району від «зайвих людей» і про висилання безробітних на батьківщину⁷³.

Характеризуючи робітників гірничозаводської промисловості, губернатор у «Записці з робітничого питання в Катеринославській губернії», надісланій міністру внутрішніх справ, зазначав, що від інших загонів робітничого класу їх відрізняє те, що «вони здебільшого остаточно порвали з землеробством. Спеціалізуючись на своїй справі, набувши певних звичок і деяких потреб, які умови землероба задовольнити не можуть, вони, навіть у випадку припинення робіт, не повертаються в села, а залишаються на місцях, очікуючи відновлення таких»⁷⁴.

На початку ХХ ст. робітники металургійної промисловості України були краще організовані і в політичному відношенні більш підготовлені для сприйняття соціал-демократичних ідей, аніж інші загоны промислових робітників. Як вказувалось у згаданій «Записці», визначився навіть ряд підприємств, «склад робітників яких уже зарекомендував себе схильністю до протестів, страйків і виявляє постійну готовність до участі в безпорядках (наприклад, залізничні майстерні в Катеринославі, Костянтинівські й Маріупольські заводи, вагонний завод Гартмана в Луганську, трубопрокатний і штампувальний заводи в Катеринославі)»⁷⁵. Під час страйків і виступів поряд з економічними вимогами робітники гірничозаводських підприємств дедалі частіше одноставно висували політичні вимоги, що було показником рівня організованості й політичної свідомості робітників-металургів України.

Отже, процес формування робітників металургійної промисловості України, що тривав протягом усієї другої половини ХІХ ст., в основному завершився на початку ХХ ст. В процесі формування загін робітників-металургів України виріс до 45 тис. чоловік і зазнав значних якісних змін.

На початку ХХ ст. основна маса металургів України вже остаточно втратила зв'язок з сільськогосподарським виробництвом і міцно осіла на підприємствах. З колишніх селян російських і українських губерній на металургійних заводах поступово утворився значний прошарок кадрових робітників, старші покоління яких прийшли на гірничозаводські підприємства ще в період їх будівництва.

Висока концентрація робітників на окремих великих підприємствах і наявність у їх складі кадрового прошарку значною мірою сприяли тому, що металурги були тісніше згуртовані й краще політично освічені, аніж інші загоны робітничого класу України. Разом з усіма металістами Росії робітники металургійної промисловості України на початку ХХ ст. виступили в авангарді революційної боротьби проти царського самодержавства і капіталістичного гніту.

промышленности России в 1900 г.», Спб., 1903, стор. 251—257 та назв. праці И. Глицца, стор. 31.

⁷³ Старая Юзовка. 1869—1905. История заводов, М., 1937, стор. 138.

⁷⁴ К. Е. Ворошилов и луганский пролетариат в 1900—1918 гг., Истпарт Луганского горпаркома, 1931, стор. 29, 30.

⁷⁵ Там же, стор. 30.

Повідомлення

В. О. РОМАНЦОВ

РАЦІОНАЛІЗАТОРИ УКРАЇНИ В БОРОТЬБІ ЗА ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС (1959—1964 рр.)

У Програмі КПРС записано, що головне економічне завдання партії та радянського народу в сучасний період полягає в створенні матеріально-технічної бази комунізму, вирішальною умовою чого є всебічний науково-технічний прогрес, що передбачає завершення суцільної електрифікації країни, комплексну механізацію і автоматизацію виробничих процесів та найновішу і найдосконалішу технологію та організацію виробництва. Прискорення темпів технічного прогресу залежить від розвитку науки і техніки, рівня технічної озброєності народного господарства, культурно-технічного рівня трудящих, їх свідомості, трудової і виробничої активності народу нашої країни.

Виходячи з лєнінської настанови про те, що «...розум десятків мільйонів творців створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»¹, партія на всіх етапах соціалістичного будівництва вживала рішучих заходів по залученню широких трудящих мас до державного і господарського будівництва. Велику роль у цьому відіграють профспілки. Пленум ЦК КПРС (грудень 1957 р.) вказував, що центральним завданням профспілок є мобілізація трудящих мас на боротьбу за дальше могутнє піднесення всіх галузей народного господарства, за виконання і перевиконання народногосподарських планів, за технічний прогрес, за безперервне зростання продуктивності праці, сувору економію та ощадливість, максимальне використання всіх резервів і можливостей для швидкого зростання промислового і сільськогосподарського виробництва, для дальшого піднесення рівня матеріального забезпечення і культури трудящих. Пленум звернув увагу профспілок на необхідність посилення роботи по залученню робітників та інженерно-технічних працівників до лав раціоналізаторів і винахідників.

На виконання цього рішення, президія ВЦРПС 17 січня 1958 р. ухвалила створити Всесоюзне товариство винахідників і раціоналізаторів (ВТВР), поклавши на нього обов'язки посилити роботу серед трудящих з метою залучення широких мас робітників та інженерно-технічних працівників на виявлення резервів у народному господарстві, на прискорення темпів технічного прогресу, спрямованих на максимальну механізацію і автоматизацію всіх галузей народного господарства.

З ініціативи Президії Української республіканської Ради профспілок велика організаторська робота була проведена в нашій республіці по створенню Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Перша Українська республіканська конференція первинних організацій ВТВР, яка відбулася в Києві 25 серпня 1958 р., завершила створення товариства в республіці.

Вже наслідки першого року роботи громадських організацій товариства винахідників і раціоналізаторів на Україні свідчили про значну активність винахідників і раціоналізаторів. Якщо в 1957 р. економія від впровадження їх пропозицій становила 125 млн. крб.², то в 1958 р. вона зросла майже до 170 млн. крб.³

Ще більшого значення набуває творчість мільйонів у період розгорнутого будівництва комунізму, коли на порядок денний поставлено питання комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів. Впровадження у виробництво нових найдосконаліших і складних машин та механізмів підвищує вимоги до загально-технічної підготовки робітників, вимагає винахідливості від тих, хто безпосередньо на виробництві впроваджує нову техніку.

Досягнуте на основі бурхливого розвитку радянської економіки і культури під-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 425.

² Поточний архів ЦСУ УРСР. Зведений звіт про надходження і впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій за 1957 р., форма № 4-нт.

³ Там же, звіт за 1958 р.

вищення матеріального добробуту народу, поліпшення умов праці, значне піднесення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня мільйонів трудящих, зростання рівня їх свідомості— все це величезною мірою сприяє технічному й організаційному вдосконаленню виробництва.

Прагнучи прискорити виконання семирічного плану сотні і тисячі передовиків і новаторів виробництва взяли зобов'язання за семирічку подати і впровадити певну кількість пропозицій, домогтися значної економії від їх реалізації. Відомий усій країні винахідник токар київського заводу «Червоний екскаватор» В. Семинський зобов'язався подати 100 пропозицій з економічним ефектом не менш як на 50 тис. крб.⁴ Раціоналізатори Київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького зобов'язалися подати до фонду семирічки 9300 пропозицій з економією від їх впровадження 1,6 млн. крб., зекономити 2500 т чорного металу, 2,5 т кольорового металу, 350 тис. кВт/год електроенергії⁵. Творча думка робітників вносить багато нового у винахідництво та раціоналізаторство, робить його цілеспрямованим і конкретним. Рух за створення раціоналізаторського фонду семирічки швидко поширився майже на всі підприємства і будови республіки, колективи яких розробили конкретні зобов'язання. Узагальнюючи соціалістичні зобов'язання по створенню новаторського фонду семирічки, другий пленум Української республіканської Ради ВТВР одностайно схвалив домогтися зростання лав раціоналізаторів і винахідників до 600 тисяч чоловік і заощадити державі від впровадження їх пропозицій 1,8—2 млрд. крб.⁶

Дійовою формою підвищення творчості трудящих стали огляди і конкурси раціоналізаторських пропозицій. Республіканський огляд, проведений з 15 жовтня до 15 грудня 1959 р., виявив, що раціоналізатори України запропонували 97 тис. пропозицій, з яких понад 63 тис. впроваджено у виробництво з економічним ефектом 43,9 млн. крб.⁷ В період огляду на Дніпропетровському трубопрокатному заводі ім. К. Лібкнехта відкрито технічний кабінет, де налагоджено чергування інженерів і техніків для консультації раціоналізаторів, створено умови для виконання креслень. Раціоналізатори заводу подали понад 270 пропозицій, а загальна економія від впровадження 128 з них становила майже 140 тис. крб.⁸

20 травня 1960 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо поліпшення впровадження в народне господарство винаходів і раціоналізаторських пропозицій», якою зобов'язали господарчі та планові органи включати впровадження раціоналізаторських пропозицій до планів освоєння техніки.

На шахтах Донбасу значного поширення набули бригади про впровадженню пропозицій раціоналізаторів. Створення на підприємствах спеціальних експериментальних баз, на які покладено завдання допомагати раціоналізаторам у розробці і виготовленні зразків, тільки на 10 підприємствах Дніпропетровського раднаргоспу забезпечило підвищення впровадження пропозицій до 90%⁹

Слід відзначити, що справа впровадження раціоналізаторських пропозицій значно поліпшилась уже в 1960 р. У виробництво було впроваджено майже на 107 тис. пропозицій більше, ніж у першому році семирічки, а питома вага впроваджених відповідно зросла з 79 до 82%.

На початку 1962 р. інженери і техніки Харківського тракторного заводу тт. Поєдінцев, Бирилов, Беленко, Козир та інші запропонували, щоб над кожною цінною пропозицією брав шефство інженер. На заводі майже 400 інженерів стали допомагати раціоналізаторам. Шефство інженерів по цеху паливної апаратури № 2, який значно відставав у раціоналізаторстві, підвищило економію від впровадження раціоналізаторських пропозицій протягом першого півріччя 1962 р. до 57,9 тис. крб., а за перше півріччя 1963 р.— до 100 тис. крб.¹⁰

Значну допомогу раціоналізаторам подають громадські конструкторські бюро (ГКБ). Вперше в Радянському Союзі вони виникли на початку серпня 1959 р. на Харківській панчішній фабриці¹¹. Завдяки всебічній підтримці з боку партійних та

⁴ Поточний архів Української республіканської ради Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів (далі Укрреспради ВТВР). Стенограма IV пленуму Української Ради професійних спілок 23—24 лютого 1959 р., стор. 12. Всі дані наводяться в грошових знаках 1961 р.

⁵ Поточний архів Укрреспради ВТВР, 1959, в. № 2, оп. 14, стор. 4.

⁶ Поточний архів Укрреспради ВТВР, 1959, в. № 2, оп. 10, стор. 100.

⁷ Поточний архів Укрреспради ВТВР, в. № 3, оп. 21, стор. 1.

⁸ Там же.

⁹ Поточний архів Укрреспради ВТВР. Стенограма III Пленуму Укрреспради ВТВР від 18 липня 1962 р., стор. 1—7.

¹⁰ Поточний архів Укрреспради ВТВР. Стенограма I Українського республіканського з'їзду ВТВР 11—12 липня 1963, стор. 115.

¹¹ О. Г. Мітюков. Творчою працею робітника, К., 1963, стор. 18. Значна частина авторів помилково приписує першість у створенні громадських конструкторських бюро працівникам Уралвагонзаводу та Уралмашзаводу.

профспілкових організацій число таких бюро швидко збільшилось на підприємствах і будовах нашої республіки. На кінець 1960 р. в республіці було понад 3 000 ГКБ¹².

Заслугою поширення досвід громадських конструкторських бюро Луганської області. В 1963 р. на 115 підприємствах працювало 250 ГКБ, що об'єднували понад 2 тис. чоловік. Всі пропозиції, які потребували конструктивної або технічної доробки, надходили в бюро, де остаточно дороблялись, оформлялись і, після цього, готові йшли до виробництва. Тільки за рік ГКБ завершили розробку понад 1 500 пропозицій, що були впроваджені у виробництво і дали понад 2 млн. крб. економії¹³.

Великого розмаху набуло раціоналізаторство і винахідництво в третьому році семирічки. Прагнути гідно зустріти XXII з'їзд КПРС, раціоналізатори України зобов'язались до відкриття з'їзду внести до раціоналізаторського фонду семирічки 220 млн. крб. Це зобов'язання вони перевиконали, заощадивши 237 млн. крб.¹⁴ За рік лави раціоналізаторів зросли до 440 тис. чоловік, які подали понад 705 тис. раціоналізаторських пропозицій і винаходів¹⁵.

Під керівництвом первинної організації ВТВР цілеспрямовано працювали раціоналізатори Київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького. Тут створили 17 творчих комплексних бригад, на які були покладені конкретні завдання по розробці вузлових питань виробництва. Для допомоги цим бригадам організували такі секції: конструкторську, технологічну, правову і фінансово-економічну, модернізації устаткування, ливарного виробництва, техпропаганди і виробництва. Збірник тем по раціоналізації одержав кожний другий працівник заводу. Первинна організація ВТВР взяла під свій контроль роботу кожної творчої бригади. Успішна робота раціоналізаторів заводу забезпечила збільшення випуску виробничого устаткування. Тільки за рахунок економії металу завод виготовив 6 токарно-револьверних верстатів. До відкриття XXII з'їзду КПРС раціоналізатори подали 865 пропозицій, з яких впровадження тільки 395 заощадило понад 165 тис. крб.¹⁶

Поєднання практичного досвіду робітників-новаторів з технічними знаннями інженерів у комплексних бригадах дає можливість успішно розробляти і впроваджувати у виробництво складні винаходи і раціоналізаторські пропозиції, завдяки яким підвищується продуктивність праці, знижується собівартість продукції, поліпшується її якість. Творча бригада з Лисичанського хімічного комбінату в складі Макаренка В., Білобаби Л., Бородавки Г., Зугана Г., Курелова А. запропонувала кілька раціоналізаторських пропозицій для поліпшення технологічного процесу, що дасть змогу зекономити 140 тис. крб.¹⁷

Впровадження тільки однієї пропозиції комплексної бригади заводу «Запоріжсталь» у складі Шастного, Ширінського, Яцького та інших (тримісного поддону в мартенівській печі) зекономило 521 тис. крб. або 2,2 млн. шт. кирпичу, 3000 т металу¹⁸.

До кінця 1963 р. на підприємствах і будовах республіки працювало понад 10 тис. творчих комплексних бригад, які об'єднували 52 тис. чоловік¹⁹.

Значну допомогу раціоналізаторам подають наукові працівники. Так, наприклад, у творчій співдружності співробітників Інституту технічної теплофізики АН УРСР О. Кремньова, В. Боровського, М. Коросташа і працівників Київського комбінату синтетичного і штучного волокна І. Шимка, М. Хрузіна, А. Ставцова, І. Грицькова та інших було розроблено новий швидкісний метод обезводнення штучного волокна. Впровадження цього методу скоротило витрати часу на сушіння штучного волокна з 80—170 до 20 годин, що забезпечило економію понад 253 тис. крб.²⁰

Співробітники Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона розробили технологію зварки товстостінних сталевих паропроводів. Нова технологія впроваджена на Белгородському котлобудівному заводі співробітниками Інституту та працівниками заводу забезпечила економію майже 43 тис. крб.²¹

Досягнення винахідників і раціоналізаторів були відзначені Президією Верховної Ради УРСР, яка 4 травня 1962 р. вперше присвоїла почесні звання «Заслужений винахідник УРСР» — 59 чоловікам і «Заслужений раціоналізатор УРСР» — 131. Серед відзначених були професор С. М. Андоньев, головний інженер Донецького металургійного заводу П. Г. Глазков, токарь київського заводу «Червоний экс-

¹² Поточний архів Укрреспради ВТВР, звіт за 1960 р., оп. 7, стор. 24.

¹³ Поточний архів Укрреспради ВТВР, в. № 1, оп. 11, стор. 2.

¹⁴ Там же, постановва Президії Укрреспради ВТВР від 22 лютого 1964 р.

¹⁵ Поточний архів ЦСУ УРСР, звіт за 1961 р., форма № 4-НТ.

¹⁶ Поточний архів Укрреспради ВТВР, в. № 1, оп. 11, стор. 15—17.

¹⁷ Поточний архів Укрреспради ВТВР, довідка про роботу винахідників і раціоналізаторів хімічної промисловості Луганської області за 1959—1963 рр., стор. 4.

¹⁸ Там же, звіт за 1963 р., стор. 6.

¹⁹ Там же, стор. 5.

²⁰ Поточний архів Президії АН УРСР, постановва Президії АН УРСР № 26-а від 26 листопада 1964 р.

²¹ Там же, постановва Президії АН УРСР від 6 листопада 1964 р.

каватор» В. К. Семинський, електрик Херсонського заводу карданних валів А. М. Ян-доловський та інші²².

З поступовим розвитком винахідництва і раціоналізаторства вдосконалюються і виникають нові громадські форми керівництва рухом раціоналізаторів. Триступінчаста організація товариства винахідників і раціоналізаторів — первинна організація, обласна рада і республіканська рада — вже протягом першого року семирічки виявила істотні недоліки у керівництві рухом. Територіальна розкиданість підприємств, а також їх багатогалузевість у кожній області ускладнювали повсякденне і цілеспрямоване керівництво первинними організаціями. Тому вже в 1958 р. з ініціативи раціоналізаторів вугільної промисловості Донбасу виникають об'єднані райради ВТВР для оперативнішого узагальнення і поширення передового досвіду раціоналізаторів²³. Поряд з галузевими об'єднаними радами виникають і ради, які керують первинними організаціями різних галузей народного господарства. Така міжгалузева міська рада, організована в 1959 р. у м. Бердянську, здійснювала керівництво 30 первинними організаціями. За пропозицією ради було створено міське громадське конструкторське бюро, яке рекомендувало для масового впровадження цінні пропозиції. Об'єднана рада сприяла відкриттю у місті Будинку техніки, де постійно демонструються кращі раціоналізаторські пропозиції, є велика (8 тис. томів технічної та довідкової літератури) технічна бібліотека²⁴.

Важливу роль у збільшенні числа раціоналізаторів, у впровадженні цінних раціоналізаторських пропозицій на підприємствах і будовах відіграє науково-технічна інформація. В цьому дуже допомагають преса, радіо і телебачення.

На сторінках газет і журналів систематично висвітлюється передовий досвід новаторів виробництва, подаються поради по впровадженню цінних пропозицій у виробництво.

При телецентрах Донецької і Кримської областей вже у 1961 р. успішно працювали телевізійні університети винахідників і раціоналізаторів, до яких залучено відомих учених і передовиків виробництва. Слід особливо підкреслити, що більшість передач телевізійних університетів проводиться безпосередньо з підприємств, а це дає можливість тисячам глядачів наочно переконатись у перевагах даного методу пропаганди.

Наприкінці 1962 р. Державний комітет по радіомовленню і телебаченню разом з Українською республіканською радою науково-технічного товариства створили щомісячний телевізійний журнал «Наука — виробництво», завданням якого є пропаганда впровадження досягнень науки і техніки у виробництво, поширення передового досвіду кращих раціоналізаторів і винахідників республіки²⁵.

Багаторічна пропаганда по радіо кращих досягнень раціоналізаторів республіки привела до висновку про необхідність створення радіожурналу, як постійної форми пропаганди новаторства.

5 лютого 1962 р. Державний комітет по радіомовленню і телебаченню при Раді Міністрів УРСР разом з Українською республіканською Радою ВТВР затвердили положення про республіканський журнал «Новатор», на який було покладено пропаганду винахідництва і раціоналізаторства, надання допомоги впровадженню цінних пропозицій, проведення радіоконкурсів, радіоконсультацій, широкий обмін досвідом роботи кращих новаторів, виявлення і усунення недоліків у раціоналізаторстві і винахідництві²⁶.

З кожним роком зростає значення творчих відряджень раціоналізаторів до новаторів інших підприємств. Безпосередньо на робочому місці вони мають можливість ознайомитися з кращими раціоналізаторськими пропозиціями, а після повернення на своє підприємство впровадити їх у виробництво.

В результаті творчих відряджень раціоналізаторів і обміну досвідом тільки в 1962 р. по підприємствах Луганської області було одержано економію 1,25 млн. крб.²⁷ Причому наслідки таких відряджень значно перебивають витрати на них. Так, у Донецькій області в 1961—1962 рр. витрати на творчі відрядження 208 чоловік становили 22 тис. крб. Але виробничники позичили, а потім розробили і впровадили внаслідок цих відряджень майже 300 пропозицій. Економічний ефект тільки по Донецькому металургійному заводу становив 160 тис. крб.²⁸

²² Відомості Верховної Ради Української Радянської соціалістичної республіки, 4 травня 1962 р.

²³ О. Г. Мітюков. Назв. праця, стор. 40.

²⁴ Поточний архів Укрреспроди ВТВР. Постанова Президії Укрреспроди ВТВР від 23 лютого 1961 р.

²⁵ Поточний архів Укрреспроди ВТВР, постанова Президії Укрреспроди ВТВР від 12 грудня 1962 р., стор. 1.

²⁶ Там же, постанова від 5 лютого 1962 р., стор. 1—3.

²⁷ Поточний архів Укрреспроди ВТВР, постанова від 22 лютого 1964 р., стор. 4.

²⁸ Там же, протокол засідання Президії Укрреспроди ВТВР від 20 грудня 1962 р., стор. 1.

Внаслідок конкурсу-огляду на краще використання матеріалів технічної інформації, проведеному в 1960 р. республіканською радою ВТВР тільки по Миколаївській, Херсонській та Львівській областях впроваджено значну кількість раціоналізаторських пропозицій, що заощадило понад 600 тис. крб.²⁹

Пропаганду науково-технічних знань, передового досвіду, найновіших досягнень винахідників і раціоналізаторів провадять первинні організації Українського республіканського науково-технічного товариства. В 1962 р. у республіці налічувалось майже 10 тис. первинних організацій товариства, які об'єднували 450 тис. чоловік³⁰. Завдяки їм 4 млн. чоловік прослухали 112 тис. лекцій і доповідей з науково-технічних питань, 500 тис. чоловік навчалися в 29 тис. заводських і міжзаводських школах передового досвіду, на нарадах і семінарах. З активною участю первинних організацій товариства в республіці створено 140 громадських інститутів новаторів виробництва, технічного прогресу, нової техніки, які налічують майже 20 тис. слухачів³¹.

Зростання загально-технічного рівня робітників, їх співдружність з інженерно-технічними працівниками і науковцями, поліпшення організаційних форм роботи сприяють збільшенню щорічної кількості раціоналізаторських пропозицій, підвищують їх цінність. Одним з яскравих доказів цього є винаходи, які прискорюють темпи комплексної автоматизації і механізації, поліпшують техніку та технологію виробничих процесів і дають народному господарству значний економічний ефект. Так, наприклад, у 1958 р. у народне господарство України було впроваджено 88 винаходів³², а в 1963 р.— 909. Економія тільки по 499 з них становила 50,0 млн. крб.³³ Причому, економія від одного винаходу становить 101 тис. крб., а від раціоналізаторської пропозиції— лише 1,2 тис. крб.

У період розгорнутого будівництва комунізму винахідництво і раціоналізаторство на підприємствах і будовах усіх галузей народного господарства розвивається швидкими темпами. За шість років семирічки лави раціоналізаторів зросли з 245 тис. чоловік у 1958 р. до 509,9 тис. у 1964 р., кількість впроваджених пропозицій з 253,7 тис. до 490,6 тис., річна економія від впровадження з 169,6 млн. крб. зросла до 392,6 млн. крб., тобто більше ніж у 2 рази³⁴.

Натхнені величними завданнями будівництва комуністичного суспільства в нашій країні, винахідники і раціоналізатори республіки достроково за шість років виконали свої зобов'язання і внесли до раціоналізаторського фонду семирічки понад 1,8 млрд. крб.

²⁹ Поточний архів Укрреспроди ВТВР, звіт за 1960 р., оп. 7, стор. 17.

³⁰ Поточний архів Українського республіканського науково-технічного товариства. Стенографічний звіт I республіканського з'їзду, стор. 22.

³¹ Поточний архів Українського республіканського науково-технічного товариства. Стенографічний звіт I республіканського з'їзду, стор. 41, 43.

³² Поточний архів ЦСУ УРСР, зведений звіт за 1958 р.

³³ Там же, зведений звіт за 1963 р.

³⁴ Там же, зведені звіти за 1958, 1964 рр.

АНДЖЕЙ БРОЖЕК

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ В ПРОМИСЛОВОСТІ ВЕРХНЬОЇ СІЛЕЗІЇ ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Напередодні першої світової війни Верхня Сілезія була одним з важливих промислових районів європейського континенту. До 1922 р. вона перебувала в складі Німеччини. Географічне положення цього розвинутого району в той період було досить несприятливе для його господарчого розвитку: він був розташований на південно-східному кордоні Німеччини, який одрізав Верхню Сілезію від сфер збуту, постачання і припливу робітничої сили. Державний кордон між Пруссією та Росією й Австрією, що проходив частково через самий промисловий округ (частина його, так званий Домбровський басейн, була розташована на території Петроковської губернії царської Росії), а частково вздовж його краю, надавав цьому району, втиснутому клином між Австро-Угорщиною і Росією, характер периферії. Цю ситуацію поглибила митна війна між Росією та Німеччиною в роки правління Бісмарка.

Чималою мірою Верхня Сілезія відчувала негативні наслідки національної політики пруського уряду, оскільки ця територія була заселена як польським, так і німецьким народами. Хоча Сілезія відпала від Польщі ще в XIV ст., перебуваючи потім, по черзі, під пануванням Чехії, Австрії (1612), нарешті — Пруссії (1740), проте населення цього краю весь час зберігало мовну відокремленість. Звичайно, германізаторська політика, проваджувана пруським урядом, і приплив німців спричинялися до онімечування частини населення. Незважаючи на це, перед першою світовою війною близько 70% населення промислових районів під час перепису називало рідною мовою — польську. Слід додати, що на території Верхньої Сілезії спостерігалось переплетення класових і національних інтересів: представники імущих класів (промисловий капітал та зв'язані з ним суспільні верстви, такі, як службовці, інженери та ін.) були, головним чином, німці; робітниче та селянське населення було польської національності, поляки становили також частину дрібної буржуазії (особливо купців). Таким чином, класова боротьба населення Сілезії в багатьох випадках перепліталася з національно-визвольною боротьбою. Це, однак, не виключало, з одного боку, спільних виступів польських і німецьких робітників Верхньої Сілезії (тут, між іншим, вела революційну діяльність полум'яна революціонерка Роза Люксембург), а з другого — контрреволюційних дій польських реакціонерів.

В умовах існування так званого польського «згромадження» пруський уряд вживав всіляких заходів до того, щоб обмежити контакти поляків Верхньої Сілезії та інших польських територій, включених до складу Росії та Австрії. Так, наприклад, у 1885 р. Бісмарк організував широку акцію по виселенню польського населення, що не мало пруського підданства. За межі Пруссії було виселено тоді близько 30 тис. поляків — російських та австрійських підданих. У дальший період приплив цих категорій населення був обмежений і правлячі кола робили спроби поповнення кадрів верхньосілезької промисловості за рахунок непольського населення. Найцікавіша з цих акцій була проведена в 1904—1914 рр., коли мала місце спроба залучити до роботи у Верхній Сілезії робітників із Західної України, віддаленої від цього району приблизно на 500 км.

«Капіталізм, — писав В. І. Ленін, — створив особливий вид переселення народів. Країни, які швидко розвиваються в промисловому відношенні, вводячи більше машин, витісняючи відсталі країни з світового ринку, піднімають заробітну плату вище середнього і притягають найманіх робітників з відсталіх країн.

Сотні тисяч робітників перекидаються таким чином за сотні і тисячі верст»¹. В самій лише промисловості Верхньої Сілезії на 20 жовтня 1913 р. налічувалося 10 267 робітників-українців. В той же час загальна кількість робітників з-за

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

кордону, зайнятих у Верхній Сілезії, становила 19 336 чоловік. Отже, українці становили тоді понад половину мігруючого контингенту.

Так звана «українська проблема» виникла у Верхній Сілезії перед першою світовою війною, згадувалася на сторінках преси і у величезній кількості документів німецьких властей. Проте й досі вона не дістала наукового висвітлення. Польський автор довоєнного часу Вацлав Ольшевич помиляється, пишучи, що «проблема робітників-західноукраїнців має свою довоєнну літературу» (Йдеться про період до першої світової війни.— А. Б.), оскільки він зміг прочитувати лише кореспонденцію з часопису «Kohle und Erz» (1906 р.)².

Автор даної статті не претендує на повну розробку проблеми і лише прагне комплексним методом охопити всю проблематику і висвітлити найважливіші питання, пов'язані із зайнятістю українських робітників у промисловості Верхньої Сілезії.

Досліджуючи цю проблему, автор користувався насамперед неопублікованими архівними матеріалами і певною мірою польською та німецькою пресою. Найцікавішим джерелом, мабуть, є часопис «Емігрант»*, що виходив з додатками у Львові у 1910—1914 рр. шість разів на рік і вмщував крім порад для емігрантів, звіти грецько-католицьких священиків, які відвідували осередки сезонних робітників з України в Німеччині. В звітах трапляються загальні дані щодо місцевості, де працювали робітники з Галичини. З цих матеріалів можна дістати відомості про кількість зайнятих робітників у даній місцевості, про походження робітників, умови праці та ін. Автор вирішив не розширювати джерельної бази цього дослідження, що збільшило б обсяг статті, і тому обмежився використанням матеріалів, невідомим радянським історикам. Таким чином, ця стаття може служити вихідним пунктом для дальших досліджень подібного характеру**.

В. І. Ленін підкреслював нестримну експлуатацію робітників з країн економічно слабше розвинутих як одну з загальних рис імперіалізму: «Якраз на ній ґрунтується, певною мірою, паразитизм імперіалістських, багатих країн, що підкупають і частину своїх робітників вищою платою при безмірній і безсоромній експлуатації праці «дешевих» іноземних робітників»³.

Плани використання на етнічно польських землях непольських робітників виникли в Німеччині вже наприкінці 80-х років минулого століття, коли висувалися навіть проекти використання на цих територіях... китайських кулі⁴. Ця проблема загострилася в 90-х роках. Висувалися проекти залучення робітників з Швеції, Норвегії, а також (навесні 1898 р.) з України та Білорусії⁵. Нарешті, в перших роках нашого століття увагу німців привернула Західна Україна. Спочатку, однак, стостерігалася деяка обережність у зв'язку з побоюванням перенесення на територію Пруссії сильно революціонізованого українського селянства. Воно вело у цей період активну класову боротьбу, виявом якої був великий аграрний страйк 1902—1903 рр. у Галичині.

Особливий інтерес до наймання до роботи в Німеччині українців виявляли політичні кола опольського регентства у Верхній Сілезії, від яких промислові безперервно вимагали дозволу на залучення до роботи робітників з Галичини та Королівства Польського. У відповідь на запитання президента регентства Хольцца ландрат катовицького повіту, розташованого в центрі промислового округу, Герлах у листі від 12 вересня 1902 р. повідомляв про чисельність українського населення в Галичині (близько 3 млн.) та про взаємовідносини там українців з поляками⁶. Після цього листа президент 29 вересня 1902 р. звернувся до свого начальства у

² Waclaw Olszewicz. Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie stosunków gospodarczych i społecznych. (У збірнику під редакцією Романа Лютмана — Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku), Katowice, 1936, стор. 430.

* «Емігрант» («Часопис товариства св. Рафаїла для охорони руських емігрантів з Галичини і Буковини»).

** Дослідженнями в цій галузі займалися, між іншим Frantisek Bialy, Górnośląsky Związek Przemysłowców Górniczo-Hutniczych 1854—1914; Adam Galos, Walka kapitalistów górnośląskich o robotnika galicyjskiego, Ślącki Kwartalnik Historyczny «Sobótka», Wrocław, 1949, стор. 160—186; Karol Jonca, Położenie robotników w przemyśle górniczo-hutniczym na Śląsku w latach 1889—1914, Wrocław, 1960.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 138.

⁴ Deutsches Zentralarchiv, Abt. Merseburg, Rep. 77 (Ministerium des Innern), Tit. 1176, nr. 2 a. vol. 11, 14 березня 1889; про це питання див. також Bogusław Drewniak, Robotnicy sezonowi na Pomorzu Zachodnim (1830—1918), Poznań, 1959, стор. 70—71.

⁵ Johannes Nichtweiss, Die ausländischen Saisonarbeiter in der Landwirtschaft der östlichen und mittleren Provinzen des Deutschen Reiches, Berlin, 1959, стор. 54, 69—70.

⁶ Archiwum Państwowe Miasta Wrocławia i Województwa Wrocławskiego, RO (Regierung Oppeln), I, 12341, k. 6.

Вроцлаві з пропозицією про скасування всіляких обмежень щодо залучення іноземних робітників. Він повідомляв також, що українцям слід надавати перевагу порівняно з усіма іншими робітниками з-за кордону. При цьому президент регентства керувався тим, що «...залучення русинів (Українців.— *Ред.*) у Німеччину не збільшить населення польської нації. З цих причин їх використання більш бажане ніж використання робітників з Польщі, особливо зважаючи на те, що русинські робітники більш вмілі, надійні та старанні ніж поляки. Отже, на мою думку, не слід поширювати на русинів обмеження, що стосуються сезонних закордонних робітників з Польщі. Бажано сприяти їхньому залученню доти, поки ми повністю не відмовимося від використання іноземної робочої сили»⁷. У зв'язку з цим міністр внутрішніх справ 28 квітня 1903 р. погодився на скасування щодо українських робітників згаданих інструкцій⁸.

Про які інструкції йшлося в даному випадку? З моменту відновлення відкритих кордонів Пруссії для припливу робітників з польських територій, що входили до складу Росії та Австрії у 1890 р. було впроваджено так званий карантинний період. Протягом цього періоду, що тривав від 2 до 10 і навіть більше тижнів, всі робітники з-за кордону мусили залишати Німецьку імперію, виїжджаючи до місць свого проживання за кордоном. Це вважали за необхідне робити для того, щоб запобігти оселенню в Німеччині робітників з Галичини та Королівства Польського. Крім того, були впроваджені обмеження, які разом створили систему поліційного нагляду над робітниками з-за кордону. На підставі впровадженого обліку можна було завжди стежити за «підозрілими», і в разі їх участі у політичній діяльності або навіть у страйку відразу ж виселити з Німеччини⁹. Ця перша частина інструкцій, в якій йшлося про карантинний період, була скасована щодо робітників з України. Щоб уявити собі значення цього факту для промисловості Верхньої Сілезії, слід зважити на те, що карантинний період припадав на зимові місяці*, тобто на період найбільшого напруження роботи вугільної промисловості. Тому капіталісти Верхньої Сілезії виступали проти карантинних обмежень. Тепер вони мали змогу використовувати робітників, які не підлягали дії обмежувальних інструкцій.

Проте промисловці поки що переважно використовували польських робітників з Галичини, а не українських. На це скаржився президент опольського регентства влітку 1904 р. У листі від 25 жовтня 1904 р. Хольц звернувся до організації верхньосілезьких капіталістів «Обершлезішер Берг-унд Хюттенменнішер Ферайн» з пропозицією про залучення українських робітників. Промисловці стримано поставилися до цієї пропозиції і вирішили дати відповідь через шість місяців, попередньо провівши «відповідні дослідження»¹⁰.

Тимчасом наполягання вищих властей щодо залучення українських робітників ставали дедалі настійливіші. Як приклад цього можна назвати циркуляр міністра внутрішніх справ (пізніше — канцлера) Беттмана-Гольвега від 27 вересня 1905 р.¹¹ Польська преса у Верхній Сілезії сприйняла цей крок як заборону використання робітників-поляків з Галичини та польських територій, що входили до складу Російської імперії¹².

Перші робітники з України почали працювати у промисловості Верхньої Сілезії в 1904 р.¹³ Звіт фабричної інспекції від 1905 р. свідчить навіть про те, що «залучення галиційсько-польських робітників до роботи затруднюється урядом. Як наслідок з цього впливає необхідність залучення русинів»¹⁴. У справах одного з промислових підприємств Катовиць зберігся лист місцевого ландрата, датований травнем 1907 р. У ньому говориться: «Залучення до роботи поляків з-за кордону я можу дозволити лише в тому разі, коли неможливе використання іноземців (наприклад, русинів, хорватів, італійців). Зокрема, при задоволенні невеликих потреб у робочій силі посередницьким бюро... не слід чинити будь-яких значних перешкод русинам при їх вербовці»¹⁵.

⁷ RO I 12341, к. 7.

⁸ Елена Рубинштейн. Политика германского империализма в польских западных землях в конце XIX — начале XX века, М., 1953, стор. 152 і наст.

⁹ RO I 12341, к. 14.

^{*} Допущення до праці робітників з-за кордону було зумовлене інтересами великих землевласників, яким ця робоча сила не була потрібна в зимові місяці, коли сільськогосподарські роботи не вимагали додаткової робочої сили.

¹⁰ RO I 12341, к. 34—36; Zeitschrift des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmannischen Vereins, Katowice, 1904, стор. 481. Цей журнал вміщує багато матеріалів, що стосуються проблеми участі українських робітників у промисловості Верхньої Сілезії.

¹¹ Rep. 77, Tit. 1135, nr. 1, Fasz. 7 b; RO I 12341, к. 100.

¹² Górnoślązak, Katowice, 4 серпня 1905 р.

¹³ Jahresberichte der Königlichen Preussischen Regierung — und Gewerbeberäte und Bergbehörden, Berlin, 1904, стор. 171.

¹⁴ Там же, 1905.

¹⁵ Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Katowicach, Zespół «Huta Marta» 3, лист від 31 травня 1907 р.

У 1905 р. місцева преса вже подає перші відомості про залучення українців до роботи у Верхній Сілезії¹⁶. Насамперед йдеться про сільськогосподарських робітників. У 1903 р. у Стржецькому повіті працювали 1200 українців, у Люблинецькому — 180. Характерно, що в промисловому Битомському повіті за даними президента регентства налічувалося лише 8 робітників-українців¹⁷. Проте у 1913 р. в Сілезькій провінції працювало вже 14 625 українських робітників у сільському господарстві та понад 10 267 — у промисловості¹⁸.

Починаючи з 1908 р. кількість українських робітників, зайнятих у важкій промисловості Верхньої Сілезії, набагато перевищує кількість будь-якої з інших груп іноземних робітників і дедалі зростає. Кількість робітників-українців, зайнятих в усій промисловості Верхньої Сілезії була ще більшою. Про це свідчать дані табл. 1.

Таблиця 1
Кількість робітників-українців, зайнятих у промисловості
Верхньої Сілезії¹⁹

Рік	Всього	У тому числі		
		В сільсько- му госпо- дарстві	у промисловості	
			у гірничій	в інших галузях
1905	4 771	461	3 352	958
1906	9 063	347	6 193	2 523
1907	17 608	548	9 203	7 857
1908	24 524	1 011	12 462	11 051
1909	25 778	1 060	15 879	8 839
1910	30 670	1 924	18 058	10 688
1911	31 594	2 147	18 578	10 869
1912	28 634	1 593	16 512	10 526

Найбільша кількість робітників-іноземців, у тому числі й українців, працювала на шахтах центрального району Сілезії²⁰. Робітники-українці становили значну частину від загальної кількості робітників, що працювали на шахтах (табл. 2). Так, наприклад, на шахті «Фердінанд» (тепер — шахта «Катовіце») робітники-українці

Таблиця 2
Кількість робітників-українців на вугільних шахтах
району Катовіце — Північ²¹

Рік	Приблизна кількість робітників		
	Всього	У тому числі	
		місцевих	українців
1909	17 749	14 344	1 936
1910	17 102	14 812	1 199
1911	16 653	14 168	1 205
1912	16 601	13 989	1 232
1913	15 908	12 595	1 758

становили 20% від загальної кількості робітників. Тут у 1909 р. з 3244 робітників було 388 українців. На шахті «Лаурахютге» (тепер — «Сем'яновіце») у 1913 р. на загальну кількість — 5 843 робітників припадало 1093 українці. В інших районах спостерігалася така ж сама картина. На шахті «Клеофас» у 1909 р. працювало 490

¹⁶ Газ. «Kattowitzer Zeitung», 8 квітня 1905 р. (див. також RO I 12347, к. 4); «Górnosłask», 27 травня 1905 р.

¹⁷ RO I 12341, к. 28.

¹⁸ RO I 12355, к. 172, Zeitschrift des Oberschlesischen Berg- und Hüttenmannischen Vereins, I Katowice, 1910, стор. 606—607; 1912, стор. 285, 528; 1913, стор. 227, 483.

¹⁹ RO I 12388, к. 104; див. також Јонса. Назв. праця, стор. 76.

²⁰ Walter Sroka. Die Auslandsarbeiterfrage in der ober-schlesischer Montan-industrie, Jena, 1922, стор. 31.

²¹ Jahresberichte..., Berlin, 1909, стор. 540; 1910, стор. 539; 1911, стор. 655; 1912, стор. 652; 1913, стор. 630.

робітників-українців²², а у 1908 р. тут з загальної кількості робітників-іноземців — 736 було 572 українці²³.

Про походження цих робітників-українців можна судити з докладного аналізу складу робітників шахти «Гіше». Аналізом були охоплені всі робітники-іноземці, зайняті там на роботі у 1906—1913 рр., тобто 3400 чоловік²⁴.

Виявилось, що 1657 чоловік походили з Західної України (Східної Галичини), зокрема, з районів Дрогобича, Яворова, Львова, Рави-Руської, Самбора, Старого Міста, Стрия, Турка, Жолкова та ін., звідки загалом походило 253 чоловіка (з Рави-Руської — 39 чоловік). Другий район, вихідці з якого працювали на цій шахті, простягався далі на схід. Звідси походило кілька сотень робітників: Богородчани, Броди, Бережани (94 чоловіка), Бучач, Городенка, Гусятин, Калущ, Коломия (172 чоловіка), Носов, Надвірна (100 чоловік), Рогатин, Станіслав, Тернопіль (192 чоловіка), Тлумач (104 чоловіка), Заліщики, Збараж, Жидачів та ін. — разом 1394 чоловіка.

Правлячі кола Верхньої Сілезії пов'язували з планом використання галицьких робітників великі надії і намагалися повністю замінити робітників-поляків з Галичини та Королівства Польського робітниками-українцями. Президент опольського регентства в листі до згаданої вже спілки верхньосілезьких капіталістів накреслив відповідний план здійснення цих замірів²⁵. Він пропонував протягом наступних 5 років замінити щорічно 20% робітників-поляків з-за кордону українцями. Якщо вважати, що здійснення цього плану мало початися в 1909—1910 рр., то повне усунення робітників-поляків з промисловості мало настати в 1915 р. Правління спілки прийняло план президента регентства, проте інші члени спілки мали щодо нього деякі заперечення²⁶. У 1910 р. виник ще один фактор, який дещо послабив спроби німців усунути з промисловості Верхньої Сілезії іноземних робітників польського походження. Дедалі частіше почали спостерігатися випадки, коли українці роками залишалися в Німеччині, що загрожувало виникненням нових груп населення ненімецького походження. До поляків, чехів, датчан, таким чином, додалися б ще й українці, що створило б нові проблеми в німецькій національній політиці. За даними міністерства внутрішніх справ кількість українців, які не поверталися в зимову пору додому, становила: у 1905 р. — 3507 чоловік, 1906 р. — 7044 чоловік, 1907 р. — 13 242 чоловік, 1908 р. — 13 413 чоловік, 1909 р. — 15 485 чоловік. З осіб, які залишалися в Німеччині у 1909 р., було 11 090 чоловік, що працювали в Сілезії, де, як повідомляв міністр внутрішніх справ у листі від 7 травня 1910 р., «особливо своєрідні потреби верхньосілезької гірничої та металургійної промисловості призвели, з одного боку, до переважання, щодо поляків, залучення русинських робітників, а з другого, — до повної відмови від будь-якого офіційного обмеження терміну їх використання»²⁷. Німецькі власті одночасно сподівалися роздмухати національну ворожнечу між поляками та українцями у Верхній Сілезії і почали замислюватися над тим, щоб поширити дію карантинів і на робітників-українців. У зв'язку з цим опольське регентство звернулося до представників місцевої влади із запитом, чи справді робітники-українці схильні залишатися в Сілезії. Відповіді на це запитання були позитивні. Так, начальник волості Забрже (81 тис. мешканців) повідомляв, що «окремі русинські робітники вже роками залишаються тут, не відвідуючи свою батьківщину... Отже можливе дедалі більше зростання осідлості русинських елементів»²⁸. Бургомістр Катовіць повідомляв, що українці, які роками не від'їжджають до своїх рідних країв, переходять до інших професій, що спостерігається приплив до Катовіць українських ремісників²⁹. Навіть ті, що взимку залишалися без праці, хочуть залишитися цей час на території Сілезії, не повертаючись додому, — повідомляло поліцейське управління в Ополью³⁰.

Подібні ж інформації надходили з промислово розвинутого Битомського повіту³¹. Незважаючи на ці сигнали, німецькі власті не наважувалися змінити існуючі інструкції щодо робітників-іноземців.

²² RO I 12355, k. 172; RO I 12356, k. 37.

²³ Powiatowe Archiwum Panstwowe Bytom, zespól. «Königliche Berginspektion Königshütte», 206, дані на 31 липня 1908 р.

²⁴ Аналізом було охоплено списки робітників з Галичини, що становлять два томи, які належать архіву Катовіцького воеводства (Wojewódzkie Archiwum Panstwowe w Katowicach (2264, 2256).

²⁵ «Königliche Berginspektion Königshütte», 531, лист від 4 лютого 1909 р.

²⁶ Galos. Назв. праця, стор. 183—184.

²⁷ RO I 12341, k. 203.

²⁸ RO I 12342, лист від 7 липня 1910 р.

²⁹ Там же, лист від 13 червня 1910 р.

³⁰ Там же, лист від 4 липня 1910 р.

³¹ Там же, лист від 14 та 20 липня 1910 р.

Становище докорінно змінилося в період першої світової війни, коли всіх сезонних робітників з території, що належали Австро-Угорщині (в тому числі українців), примусили, в зв'язку з мобілізацією, повернутися на батьківщину. Таким чином була припинена інтеграція української групи робітників у суспільне середовище Верхньої Сілезії.

Останнім актом німецького уряду, що стосувався цієї справи, був лист міністра внутрішніх справ від 16 червня 1921 р., який, внаслідок набуття населенням східної Галичини польського громадянства, анулював всі попередні інструкції, що стосувалися українців, які працювали у Німеччині³².

Прихильне ставлення німецьких офіціальних кіл до використання робітників-українців пояснювалося розрахунками на посилення польсько-українського антагонізму, сподіваннями на ослаблення внаслідок цього активності пролетаріату Верхньої Сілезії і створення вигідних умов для боротьби з суспільним рухом польського населення Верхньої Сілезії. Міністр внутрішніх справ у своєму листі від 26 березня 1904 р. висловлював побоювання, що в умовах ліквідації антагонізму «не виключена небезпека, що русинські сезонні робітники тут, у Пруссії, зближаться з польськими робітниками і тим посилять політично неблагонадійні елементи». Міністр пропонував посилити нагляд за робітниками-українцями та їх стосунками з польськими робітниками. Президент регентства, згідно з цим, у листі від 9 червня 1904 р. дав відповідну директиву³³. Ідучи цим шляхом далі, міністр розпорядився у місцях проживання ізолювати робітників-українців від робітників-поляків³⁴. Половина німецьких будинків для іноземних робітників була призначена виключно для українців, $\frac{1}{3}$ — для українців та поляків, решта — для поляків³⁵.

Тимчасом ситуація в Галичині не сприяла зближенню українських та польських робітників. У 1906 р. приплив робітників-українців у Верхню Сілезію значно зменшився. Це було наслідком заходів галицької адміністрації (в якій тоді вирішальний голос мали поляки) до заборони виїзду робітників-українців на роботу в Німеччину, що було відповіддю на сприяння німецьких властей залученню робітників-українців. В одному з документів гірничо-металургійної спілки Верхньої Сілезії відмічалось: «Галицькі власті заявляють: якщо прусський уряд вишле з Пруссії наших галичан польського походження і втручатиметься у наші внутрішньополітичні справи, залучаючи русинів і підтримуючи русинський Національний комітет, то ми не дозволятимемо виїзд русинів у Пруссію»³⁶. Подібним чином розмірковували й деякі польські націоналісти у прусському парламенті³⁷.

Розпалювання польсько-українського антагонізму було вигідне німцям. Тодішній канцлер Бюлов ділився планами німецького імперіалізму щодо цього в листі до одного з своїх близьких співробітників (у 1908 р.)³⁸ та у своїх щоденниках, де писав, що «внаслідок гноблення українців у Галичині німці повинні звільнитися від сантиментальних спонук щодо поляків»³⁹.

Проте німці мусили констатувати, що здоровий класовий інстинкт українських і польських робітників долав стучно роздмухуваний націоналістичний розбрат. Із занепокоєнням писав міністр внутрішніх справ у листі від 31 травня 1909 р., що «у більшій частині Середньої Галичини з часом русинські та польські народності настільки змішалися, що расові, релігійні та побутові розбіжності або майже не спостерігаються, або дуже незначні. Також і у Східній Галичині політичні суперечності між русинами та поляками майже стерлися таким чином, що обидві народності не тільки мирно живуть, але й часто пов'язані між собою родинними зв'язками»⁴⁰.

Тимчасом у Львові створюється «Спілка сільськогосподарських робітників», що об'єднує як робітників-українців, так і робітників-поляків, що працюють у Німеччині. Це особливо непокоїть німецькі власті⁴¹. Битомський ландрат так характеризував стосунки українських та польських робітників з-за кордону: «схоже на те, що тутешні політичні суперечності між русинами й поляками — тут, у чужині, — мусять згладитися»⁴².

Зближення представників українського та польського робітничого класу було

³² RO I 12341, k. 252.

³³ Там же, k. 15.

³⁴ Там же, k. 100.

³⁵ Friedrich Räßler. Das Schlafhauswesen im Oberschlesischen Industriebezirk, Wrocław, 1915, стор. 10.

³⁶ «Königliche Berginspektion Königshütte», 531, меморіал від 6 серпня 1906 р.

³⁷ «Górnoślązak», 4 січня 1912 р.

³⁸ Див. Nichtweiss. Назв. праця, стор. 87.

³⁹ Bernard Bülow. Denkwürdigkeiten, Berlin, 1903, t. I, стор. 564.

⁴⁰ RO I 12341, k. 170.

⁴¹ Nichtweiss. Назв. праця, стор. 209—212.

⁴² RO I 12341, k. 130

великим досягненням особливо в умовах роздмуханої націоналістичної ворожнечі, до якої закликали націоналістичні кола та їхня преса.

Лише катовицька «Газета Роботнича», орган Соціалістичної партії Польщі, зверталася до робітників: «Товариші! Не ставтеся неприязно до робітників-русинів. Робітник-русин є таким самим пригнобленим і експлуатованим, як ми. Пам'ятайте про міжнародну робітничу солідарність! Не можна обвинувачувати робітників-русинів у тому, що капітал протиставляє їх нам. Нашим обов'язком є ознайомити їх з соціалістичними ідеями. Ми не будемо шовіністами. Хай між нами та робітниками-русинами буде солідарність»⁴³.

Щоправда, політична активність робітників з Східної Галичини, що працювали у промисловості Верхньої Сілезії, була незначною, хоча частина їх, яка перейшла на роботу у сільське господарство, викликала невдоволення аграріїв. Останні скаржилися на те, що в особі українських робітників вони одержали «озлоблений, вимогливий і неповноцінний набрид»⁴⁴. Неактивність українських робітників, що працювали у промисловості, пояснювалася системою поліційного нагляду за ними. В. І. Ленін писав: «Немає сумніву, що тільки крайні злидні змушують людей покидати батьківщину, що капіталісти експлуатують якнайбезсовініше робітників-переселенців»⁴⁵. Ця думка В. І. Леніна знаходила яскраве підтвердження у Верхній Сілезії. «Газета Роботнича» писала: «Правління шахт верхньосілезького промислового району повідомили, що всі іноземні робітники, які братимуть участь у страйку гірників, будуть звільнені з роботи і не дістануть її більше у промисловості Верхньої Сілезії. Так само будуть звільнені всі іноземні робітники, які виступатимуть за страйк. Нахабні капіталісти вважають, що іноземні робітники є тільки робочою худобою, яких з допомогою державних властей можна в будь-який час вислати за межі держави, коли б вони схотіли солідаризуватися з своїми братами, які борються за краще майбутнє»⁴⁶. В іншій кореспонденції ця ж газета писала, що «ці робітники повністю позбавлені в «гостинній» прусській державі будь-яких громадянських прав. Вони мають свободу бути експлуатованими, свободу мовчати, коли з них здирають шкіру, але вони не мають права об'єднуватися з місцевими робітниками, щоб спільними діями дістати кращі умови праці та платні. Іноземні робітники, власне, мають протидіяти цьому прагненню місцевих робітників, мають становити ради, яких, у разі потреби, можна було б висунути проти руху місцевих робітників на здобуття кращого заробітку»⁴⁷. На цьому фоні стає зрозумілішим факт, що в момент посилення страйкової боротьби робітничого класу Верхньої Сілезії у перші місяці 1905 р. (яка була відгуком на революційні події в Росії) капіталісти вперше залучили великі групи українців — вони мали замінити тих, що страйкували, тобто виступити як штрейкбрехери. Таким чином власті хотіли загострити й націоналістичні суперечки. Але українці використовувалися, переважно, як допоміжні робітники і тому розрахунки на використання їх як штрейкбрехерів та на посилення націоналістичного антагонізму не здійснювалися.

Польські соціалісти та їх орган «Газета Роботнича» виступали проти розпалювання національної ворожнечі і провадили агітаційну роботу як серед польських, так і серед українських робітників. Це констатували й німецькі власті. Комісар Медлер з Битома, у функції якого входив політичний нагляд за робітниками-іноземцями у промисловості, доносив у таємному рапорті президенту опольського регентства «...тутешні соціалісти намагаються організувати русинських робітників у промисловому районі. Вони поки що задовольняються тим, що узнають їх імена і передають ці відомості в Краків, польській соціалістичній партії, яка потім має змогу вислати русинську соціалістичну газету «Воля» з Лемберга (Львова — *Ред.*) на особисті адреси русинів, що тут працюють»⁴⁸.

У справах президії опольського регентства зберігся лист одного з керівників «Русинського Народного Комітету» В. Ганицького до президента регентства про те, що з боку поляків є спроби, щоправда, невдалі, залучити робітників-українців до соціал-демократичних організацій⁴⁹.

Німецькі власті та польські націоналістичні кола всіляко протидіяли залученню робітників-українців до активної політичної діяльності, чималу роль відіграв у цьому й ксьондз В. Ганицький, який співробітничав з німцями і, виконуючи їхню волю, розпалював націоналістичну ворожнечу між польськими та українськими робітниками. Проте політика штучного підтримування польсько-українського антагонізму серед робітничого класу Верхньої Сілезії була не дуже успішною. Це питання варте дальшої дослідницької розробки.

⁴³ «Gazeta Robotnicza», 22 липня 1905 р.

⁴⁴ Nichtweiss. Назв. праця, стор. 107.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 401.

⁴⁶ «Gazeta Robotnicza», 1906, № 85.

⁴⁷ Там же. 1908, № 64.

⁴⁸ RO I 12341, к. 127.

⁴⁹ Там же, к. 249.

З ІСТОРІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

С. Ф. ЗАХІРОВ

СПІВРОБІТНИЦТВО УЗБЕЦЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДІВ У ГАЛУЗІ НАУКИ ТА КУЛЬТУРИ (1959—1964 рр.)

В період розгорнутого будівництва комунізму зростають взаємодопомога і взаємозв'язки радянських національних республік, розширюється міжнаціональна економічна спільність. Це сприяє ще тіснішому ідейному об'єднанню радянських народів, зростанню їхньої культури. Зростає обмін духовними багатствами між націями, удосконалюються форми національної культури.

Цей процес безперервного взаємного збагачення йде по багатьох лініях: спільного вирішення проблем розвитку народної освіти та науки, підготовки кадрів, видання літератури, взаємного вивчення мов та ін. Цьому значною мірою сприяють тісні зв'язки письменників, учених, композиторів, художників, працівників театру і кіно братніх республік.

Узбецький народ тісно зв'язаний інтернаціональними узами з усіма народами СРСР, зокрема й з українським народом.

У дні Великої Вітчизняної війни узбецький народ гостинно зустрів сотні тисяч робітників, колгоспників, службовців, дітей, евакуйованих з України, Білорусії та інших республік. Жінки Ташкента 2 січня 1942 р. звернулися з закликом до всіх жінок Узбекистану по-материнському поставитись до евакуйованих дітей.

Український поет Дмитро Павличко у віршах «Поездка в Узбекистан» писав:

Прошу я — ты сыном меня называй,
Солдатская мать, дорогая узбечка.
Твой сын защищал мое счастье, мой край,
Мою Коломью, мое Берестечко¹.

В період розгорнутого будівництва комунізму зростає процес дальшого зближення соціалістичних націй. Значний вклад у розвиток продуктивних сил нашої республіки внесли і вносять учені України в творчій співдружності з ученими, конструкторами і виробничниками Узбекистану.

Інститут математики АН УРСР підтримує зв'язок з вищими навчальними закладами Узбекистану, науково-дослідним Інститутом будівництва, держуніверситетом, Лісним інститутом і Інститутом гідроенергопроекту м. Ташкента².

Так, співробітники Інституту математики АН УРСР разом з співробітниками Інституту гідроенергопроекту АН УзРСР розробили нові конструкції електроінтегратора ЕГДА для розв'язування багатьох задач теорії потенціалу на електропровідному папері.

Винаходи співробітників Харківського фізико-технічного інституту АН УРСР Б. Г. Лазарева, О. Н. Овчаренка, Н. С. Руденка та інших застосовуються в Узбекистані³.

У підготовці кадрів інтелігенції неоціненну допомогу Узбекистану подають вищі навчальні заклади, науково-дослідні інститути і творчі організації Києва, Харкова, Одеси та цілого ряду інших міст України. До нас прибувають студенти, аспіранти, наукові працівники, викладачі вузів, співробітники культурно-освітніх установ. Разом з тим, видатні вчені і діячі культури України запрошуються в Узбекистан як наукові керівники, консультанти, викладачі вищих навчальних закладів республіки. Так, наприклад, у жовтні 1962 р. професор, доктор математичних наук М. І. Кованцов з Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а в жовтні 1963 р.

¹ Журн. «Коммунист Узбекистана», 1964, № 7, стор. 54.

² Поточний архів АН УРСР. Відділ інформації АН УРСР 1964 р.

³ Там же.

академік АН УРСР Ф. Д. Овчаренко відвідали за офіціальним запрошенням вищі учбові заклади Узбекистану⁴.

Учені України дбайливо виховують наукові кадри для Узбекистану. Аспіранти Узбекистану навчаються в багатьох учбових закладах України. Тільки в Києві — 12 аспірантів: в університеті, Політехнічному інституті, Академії сільськогосподарських наук УРСР та інших установах.

Завдяки допомозі, поданій українськими вченими десятки аспірантів за останні роки успішно захистили дисертації: Елчі Файзибаєв — на тему «Дослідження деяких істотно нелінійних коливальних систем, близьких до точно інтегрованих»; Оскар Холмурадов — «Про особливості обміну бетатеколіна в організмі тварин». Ці та інші аспіранти працюють зараз науковцями в АН УзРСР, викладачами вузів.

Крім того, наукові співробітники вищих учбових закладів Узбекистану підвищують свій науковий рівень в Інституті підвищення кваліфікації при Державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. За період з 1958 по 1964 навчальний рік в Інституті навчалось 116 викладачів вузів Узбекистану⁵.

Вже стало традицією проводити спільні наради, конференції, об'єднані наукові сесії вузів, академічних і науково-дослідних інститутів Узбекистану й України. На ці заходи запрошуються також науковці Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст країни, які всі разом вирішують важливі питання науки. Так, у серпні 1962 р. в Ташкенті відбулась координаційна нарада з активного аналізу⁶, в другому кварталі 1962 р. — наукова нарада з комплексного використання земельних і водних ресурсів республік Середньої Азії. В жовтні 1963 р. відбулась друга міжвузівська конференція з теорії і методів розрахунку нелінійних електричних кіл, IX нарада з хімії — з питання «Застосування дефоліантів в сільському господарстві»⁷. У дні святкування сорокаріччя Узбецької РСР і Компартії Узбекистану (1964 р.) в Ташкенті відбулась наукова конференція з проблем фізико-хімічної механіки глини, ґрунтів і будівельних матеріалів.

Все це лише частина всієї тієї творчої праці в галузі науки, що успішно розвивається і постійно збагачується новими досягненнями, відкриттями і винаходами завдяки спільним зусиллям узбецьких і українських вчених, їх дружбі і співробітництву.

Узбецький народ вдячний ученим України, які вносять свій вклад у справу розвитку науки і культури Узбекистану. В дні святкування 40-річчя Узбецької РСР і Компартії Узбекистану ЦК КП Узбекистану і Рада Міністрів Уз. РСР надіслали вченим України вітальні телеграми.

Так, наприклад, професору Київського ордена Леніна Політехнічного інституту О. С. Смогоржевському було послано телеграму такого змісту:

Шановний Олександр Степанович!

В зв'язку з славним ювілеєм 40-річчя Узбецької РСР і Комуністичної партії Узбекистану, відзначаючи Ваші великі заслуги у справі розвитку економіки і культури республіки, підготовки національних кадрів, спеціалістів вищої кваліфікації, ЦК Компартії Узбекистану, Президія Верховної Ради і Рада Міністрів Узбецької РСР від імені всіх трудящих Узбекистану шлють Вам слова гарячого привіту і сердечної вдячності. Широ бажаємо Вам, дорогий товаришу, міцного здоров'я, щастя в житті, великих успіхів у Вашій благородній праці на благо нашої гаряче любимої Батьківщини.

ЦК Компартії, Президія Верховної Ради і Рада Міністрів Узбецької РСР.

Зближенню культур і духовному взаємозбагаченню народів Радянського Союзу сприяють також декади, тижні братерських літератур і мистецтв, вечори і фестивали музичної культури, обмін виставками, гастрольні поїздки колективів театрів, обмін передачами по радіо і телебаченню, спільні випуски спеціальних номерів газет. В Узбекистані велика увага приділяється виданню творів письменників братніх республік, зокрема українських. Особливе значення відіграє переклад цих творів на узбецьку мову, що допомагає пізнати життя і культуру іншого народу. Тільки за 1960 р. Державне видавництво художньої літератури УзРСР видало узбецькою мовою сім назв книг українських письменників загальним тиражем 140 тис. примірників⁸.

Опубліковано першу частину роману Івана Ле «Роман Міжгір'я», Ванди Васи-

⁴ Поточний архів Інституту загальної і неорганічної хімії АН УРСР, 1964 р.

⁵ Поточний архів Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук за 1958—1964 рр.

⁶ План сесій, дискусій, конференцій, нарад, наукових установ АН УРСР на 1962 р., стор. 32.

⁷ План сесій, нарад, конференцій у галузі природничих і суспільних наук на 1963 р., стор. 37, 77, 87.

⁸ Дружба народів і соціалістический інтернаціоналізм — велика сила в боротьбі за построение коммунизма, Ташкент, 1961, стор. 224.

левської «Райдуга» в перекладі А. Каххора; п'єсу О. Корнійчука «Платон Кречет» переклав Х. Алімджан.

Узбецькому народу відомі також твори Павла Тичини, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Головка, Петра Панча, Юрія Яновського, Остапа Вишні, Миколи Бажана, Миколи Терещенка, Андрія Малишка, Леоніда Первомайського.

Дуже багато написано віршів, пісень узбецькими поетами про Україну: Х. Алімджаном, Р. Уйгуном, Гафуром Гулямом, Мірмухсіном. У свою чергу книги узбецьких письменників, таких як А. Навої, З. Фурката, М.—А. Мукімі, У. С. Завкі, Хамзи Хакімзаде (Нізі), Гафура Гуляма, Х. Алімджана, А. Каххора, Р. Уйгуна, Ш. Рашидова та інших перекладено на українську мову.

Під девізом дружби восени 1959 р. відбувся тиждень української літератури в Узбекистані. Гостями республіки були відомі українські письменники: Петро Козланок, Дмитро Павличко, Іван Ле, Дмитро Білоус, Ігор Муратов та інші.

Такі відвідування сприяють зміцненню зв'язків культур братніх республік і одночасно є важливим вкладом у багатонаціональну радянську культуру. В дні декади Узбецька республіка перетворювалась в великий круглий стіл, за яким обмінювались думками, планами майстри пера і високих врожаїв, видатні майстри сцени і металургії, діячі музикального мистецтва і маргеланські ткалі.

Інтернаціональність стала складовою частиною життя і діяльності нашої країни, створила атмосферу, без якої ми сьогодні не можемо уявити нашого суспільства, з'єднаного економічною і духовною спільністю боротьби за високі ідеали людства.

Не можна без хвилювання згадувати зустрічі діячів українського мистецтва з робітниками ташкентських заводів і фабрик, будівельниками і вчителями, студентами. Гості побували на ташкентських машинобудівельних заводах, на будівельному комбінаті, у робітниць панчішно-трикотажної та взуттєвої фабрик.

Посланці української літератури побували в м. Чирчику, Самарканді, Бухарі та в інших містах Узбекистану. Українські і узбецькі поети читали свої вірші. Узбецькою мовою звучали поетичні твори Т. Г. Шевченка, Лесі Українки, Максима Рильського, Володимира Сосюри, Андрія Малишка.

Українські письменники і поети люблять трудолюбивий узбецький народ і присвячують йому свої поеми і вірші.

Навесні 1960 р. у Києві успішно пройшов тиждень узбецької літератури. На сторінках «Літературної газети» Українська група письменників Узбекистану, висловлюючи свою любов до українського народу, писала: «Важко знайти узбецького поета або прозаїка, який би на своєму творчому шляху не відчув творчого впливу російської та української класичної і сучасної літератури»⁹.

З українськими читачами зустрічались кращі узбецькі поети. Вони побували в багатьох містах України¹⁰.

Хороша традиція — поїздки творчих колективів на гастролі з метою ознайомлення трудящих братніх республік з мистецтвом народів СРСР. Починаючи з 1959 р. до 1963 р. з України в Узбекистан їздили на гастролі Український народний хор, ансамбль народних інструментів, Український естрадний оркестр, артисти Київської, Львівської, Харківської, Кримської, Одеської, Луганської, Івано-Франківської, Закарпатської філармоній.

Діячі мистецтва Узбекистану часто приїздять на Україну і радують своїми успіхами український народ. Ансамбль Тамари Ханум, ансамбль народного танцю «Бахор» під керівництвом народної артистки СРСР М. Тургунбаєвої, оркестр народних інструментів Узбецької державної філармонії, хорова капела, узбецький естрадний ансамбль «Мелодія дружби», Батир Закіров, Галія Ізмайлова — завжди бажані гості українців.

Зустрічі узбецьких і українських діячів літератури і мистецтва займають значне місце в культурному житті республік. Вони є підтвердженням торжества ленінської політики дружби, братерства радянських людей, нерозривної єдності узбецького та українського народів.

Яскравим виявом дружби народів було відзначення 150-річчя великого українського поета-революціонера Т. Г. Шевченка — співця інтернаціональної єдності і дружби народів. Узбецький народ разом з усіма народами віддає данину любові й поваги великому сину українського народу, поету-демократу, великому художнику, який весь свій могутній талант віддав народній справі. Ще в 1939 р. видано узбецькою мовою збірник вибраних творів великого українського поета Т. Г. Шевченка в зв'язку з 125-річчям з дня його народження. В збірнику під назвою «Кобузчі» («Кобзар») вийшли кращі поеми і вірші Т. Г. Шевченка в перекладі поетів Узбекистану Х. Алімджана, Р. Уйгуна, А. Умарі і інших.

Поети і письменники Узбекистану постійно звертаються до творчої спадщини

⁹ «Літературна газета», 31 травня 1960 р.

¹⁰ «Літературна газета», 3 червня 1960 р.

великого Кобзаря, присвячують йому свої вірші й оповідання. Майже всі твори Т. Г. Шевченка перекладені на узбецьку мову. Знаменитий «Кобзар» видавався не один раз. До ювілею вийшла поема «Катерина»¹¹, збірник творів узбецьких поетів про Шевченка — поеми Хаміда Расула «Тарас», вірші Аміна Умарі, Аббаза Дабилова, Садико Куримбейова. В ювілейні дні у пресі, по радіо, телебаченню з творами, присвяченими пам'яті Кобзаря, виступали Гафур Гулям, Маморосуль Бабаєв, Темур Фаттах та інші діячі літератури і мистецтва Узбекистану¹². Скрізь у бібліотеках, парках, палацах культури проходили багатолюдні шевченківські вечори.

Взаємозв'язок української та узбецької культури як взаємозв'язок культур інших радянських народів міцніє і шириться з кожним днем. Чим вище піднімається культурний рівень соціалістичної науки, тим багатшими стають культурні зв'язки між братніми народами.

Дружба радянських народів є непорушною основою наших всесвітньо-історичних перемог. Вона зміцнює наші сили, допомагає перемогти будь-які труднощі, здобувати нові й нові перемоги в побудові комуністичного суспільства.

Р. А. ХУДЯК

ДО ПИТАННЯ ПРО ТРУДОВУ СПІВДРУЖНІСТЬ ГІРНИКІВ ДОНБАСУ З ГІРНИКАМИ СОЮЗНИХ РЕСПУБЛІК І БРАТНІХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН (1951—1955 рр.)

Дружба радянських народів, що своїми коренями сягає в глибину віків, у період соціалістичного і комуністичного будівництва породила величезну кількість нових форм, нових проявів. «Об'єднання і згуртування рівноправних народів на добровільних началах в єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік, їх тісне співробітництво в державному, господарському і культурному будівництві, братерська дружба, розквіт їх економіки і культури — найважливіший підсумок лєнінської національної політики»¹, зазначається в Програмі КПРС.

Історичний досвід радянської багатонаціональної держави, яка першою ступила на шлях соціалізму, мав величезне значення для формування взаємин Радянського Союзу та зарубіжних соціалістичних країн.

Одна з основних форм цих братніх зв'язків — трудова співдружність народів. У СРСР яскравим виявом її є всенародне соціалістичне змагання трудящих різних республік, яке базується на товариському співробітництві та соціалістичній взаємодопомозі. Обмін досвідом у ході змагання, дружня критика і братерська взаємодопомога сприяють усуненню недоліків, допомагають виявити приховані резерви, ширше впроваджувати досягнення науки і передового досвіду.

Донецький вугільний басейн на кінець післявоєнної відбудовної п'ятирічки знову став найбільш механізованим басейном країни². Уже в 1951 р. кількість машин і механізмів у вугільній промисловості Донбасу була в 2—3 рази більшою, ніж в довоєнний період³, з кожним роком зміцнювалась і удосконалювалась його технічна база. Значні зміни у виробничий процес вніс вугільний комбайн «Донбас», впровадження якого почалось в 1949 р. Використання нової потужної техніки викликало зміни в технології виробництва — застосування графіка циклічності. Донбас першим серед інших басейнів країни був переведений на роботу за графіком циклічності. Вже в 1951 р. за цією системою в Донбасі (на українській території) працювало понад сорок процентів загальної кількості діючих заобів⁴.

У роки п'ятої п'ятирічки соціалістичне змагання гірників Донбасу з шахтарями інших союзних республік відіграло визначну роль в успішному освоєнні нової вугільної техніки, підвищенні продуктивності праці, зниженні собівартості вугілля,

¹¹ Журн. «Коммунист Узбекистана», 1964, № 7, стор. 56.

¹² Промова секретаря ЦК КП Узбекистану Р. Н. Нішанова на урочистих зборах у Києві, присвячених 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Газ. «Література України», 11 березня 1964 р.

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 312.

² Сообщение государственного планового комитета СССР и центрального статистического Управления СССР об итогах выполнения четвертого (первого послевоенного) плана СССР на 1946—50 гг., М., 1951, стор. 5.

³ Угольная промышленность за 1940, 1945, 1950—1956 гг., М., 1957, стор. 340—367.

⁴ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник, М., 1957, стор. 95.

піднесенні культурно-технічного рівня робітників, зростанні творчої активності мас. Багатий досвід донецьких шахтарів допомагав трудящим союзних республік та братніх країн успішно впроваджувати нові механізми і оволодівати передовою технологією виробництва.

У боротьбі за виконання п'ятирічного плану вуглевидобутку ще більш збагатилось, набуло нових форм традиційне змагання гірників Донбасу і Кузбасу, яке зародилося в роки перших п'ятирічок. Створюючи нову вугільно-металургійну базу на Сході, весь радянський народ взяв участь у будівництві Кузбасу. Донбасівці допомогли гірникам Кузнецького басейну кадрами робітників і спеціалістів, машинами й матеріалами, своїм виробничим досвідом. Тоді й була підписана перша угода про соцзмагання гірників двох найбільших басейнів країни.

В роки Великої Вітчизняної війни та відбудови Донбасу братню руку донецьким друзям подали кузнецькі шахтарі, вони внесли великий вклад у відродження Всесоюзної когечарки. У післявоєнний період відновились змагання трудівників обох паливних басейнів, що мало благотворний вплив на розвиток вугільної промисловості країни. Між гірниками підтримувалися найтісніші зв'язки шляхом листування, обміну делегаціями та ін.

Так, восени 1951 р. гірників Кузбасу відвідала делегація донецьких шахтарів, яка обмінялася досвідом застосування графіка циклічності. В Кузбасі цю прогресивну форму організації праці почали впроваджувати на рік пізніше, ніж у Донбасі, і тому досягнення донбасівців для кузнецьких гірників становили величезний інтерес. Скрізь на шахтах, на вулицях шахтарських селищ можна було побачити лозунги, що закликали запозичувати досвід передових лав Донбасу, та плакати, які ілюстрували ефективність роботи за графіком циклічності. Дуже багато цікавого дізнались і донбасівці від своїх друзів: познайомилися з роботою прохідницької бригади т. Клименка на шахті імені Орджонікідзе, яка щомісячно проходила до 100 м квершлягу, що більше ніж втричі перевищувало середні темпи проходки в Кузбасі. Гірники шахти імені Кірова запропонували донбасівцям нову конструкцію бара (різальної частини) комбайна «Донбас» зі збільшеною шириною захвату⁵.

Незабаром у Донбас прибула делегація молодих кузнецьких гірників, очолювана Єрмоловичем, яка тут провела близько місяця. Гірники передових шахт Донецької області ознайомили кузбасівців з досвідом організації праці за графіком циклічності. Члени делегації відвідали підприємства Донецька, Горлівки, Макіївки, Чистяківка, розповіли про свої успіхи в роботі, вносили пропозиції, критикували недоліки. Так, вони зазначили, що в Донецькій області відстає проходження гірничих виробітків, поділилися новими методами кріплення, повідомили, як у Кузбасі здійснюється економія матеріалів, електроенергії⁶.

Делегати також цікавилися тим, як виконуються соціалістичні зобов'язання, взяті гірниками Донбасу і Кузбасу. Знайомлячись з роботою виробничих дільниць ряду шахт, кузбасівці дали багато цінних конкретних порад⁷.

Загальну увагу гірників обох басейнів привернуло змагання бригад відомих машиністів вугільних комбайнів Василя Кучера з донецької шахти № 3-біс тресту «Чистяківантрацит» та Порфирія Трефелева з шахти імені Кірова в Кузбасі. Чистяківська шахта № 3-біс відома як своєрідна підземна лабораторія випробування гірничої техніки. Саме тут був випробуваний комбайн «Донбас». В освоєнні та вдосконаленні машини величезна заслуга належить всім гірникам шахти і, зокрема, — комсомольсько-молодіжній бригаді, яку очолював В. Кучер⁸.

В Кузбасі експериментальною була шахта імені Кірова. Бригада Порфирія Трефелева, яка проводила тут випробування комбайна «Донбас» в місцевих умовах, дізнавшись, що В. Кучер довів продуктивність машини до 15 тис. тонн вугілля на місяць, викликала на змагання бригаду донецького механізатора і запропонувала домогтися ще кращих показників — 20 тис. тонн. Виклик було прийнято⁹. Бригадери в листах, при зустрічах розповідали про нові методи роботи, щедро обмінювались досвідом. Свого слова шахтарі обох басейнів дотримали. Трохи пізніше кузбасівські механізатори Тихонов, Салеев, Муртазов видобули комбайном 25100 тонн вугілля¹⁰.

Використання на шахтах Донбасу штрекобурової машини ШБМ-1, призначеної

⁵ Газ. «Социалистический Донбасс», 2 листопада 1951 р.

⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 21 грудня 1951 р.

⁷ Газ. «Стахановец угля» (орган партбюро та шахткому шахти № 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля»), 22 листопада 1951 р.

⁸ В. Кучер. Освоение угольного комбайна, журн. «Мастер угля», 1952, № 1, стор. 14.

⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 6 квітня 1951 р.

¹⁰ И. Бридько, Я. Чекарев. Творческое содружество горняков Донбасса и Кузбасса, К., 1954, стор. 88.

для потужних вугільних шарів Кузбасу, також стало можливим завдяки спільним зусиллям донецьких і кузнецьких гірників¹¹.

Трудове співробітництво відіграло важливу роль і в застосуванні комплексних бригад — найбільш доцільної форми організації праці у вугільній промисловості в умовах механізації і автоматизації виробництва. У Донбасі такі бригади були створені на небагатьох шахтах ще в післявоєнній п'ятирічці¹², а перші комплексні бригади в комбайнових лавах з'явилися в п'ятій п'ятирічці у Кузбасі, на шахті «Польсаевская-1». Вони складаються з висококваліфікованих шахтарів, які оволоділи суміжними спеціальностями.

Делегація донецьких шахтарів, що перебувала влітку 1953 р. у Кузбасі, безпосередньо в забоях вивчала новий прогресивний метод праці. Комплексні бригади знайшли широке творче застосування на донецьких шахтах, де вже в 1954 р. працювало в таких бригадах 42 тис. чоловік¹³.

У тому ж році Донецький басейн відвідала делегація з Кузбасу, яка ознайомила не тільки з виробництвом на шахтах, але і з побутом гірників, з установами по охороні здоров'я шахтарів; зокрема на шахті імені Лутугіна гості оглянули добре обладнаний пункт медичної допомоги, фоторій, інгаляторій, нічний санаторій¹⁴.

У змаганні донецьких і кузнецьких гірників узяли участь колективи багатьох вугільних підприємств. Влітку 1953 р. лише в комбінаті «Донецьквугілля» налічувалось більше 20 шахт, які змагалися з шахтами комбінату «Кузбасвугілля». Багато з них досягли значних результатів¹⁵. Одним з яскравих прикладів творчої співдружності шахтарів Донбасу і Кузбасу є обмін досвідом двох прославлених гірницьких колективів — шахти «Чорна гора» в Кузбасі та донецької шахти № 40 «Курахівка»¹⁶.

Змагання трудящих двох басейнів набирало дедалі ширшого розмаху. В нього включилися десятки тисяч гірників. Змагались не тільки комбінати, трести, шахти, але й окремі робітники між собою: наприклад, видатні майстри циклічності І. Бридько і Я. Чекмарьов з Кузбасу, кузнецький машиніст комбайна В. Кушнер і донецький механізатор П. Коваленко та багато інших¹⁷. Змістовно й цікаво про співробітництво та дружбу гірників Донецького і Кузнецького басейнів розповідає книга І. Бридька та Я. Чекмарьова¹⁸, яка й сама є результатом творчої співдружності обох уславлених шахтарів.

Нового піднесення набуло змагання між гірниками Донбасу та шахтарями басейнів Російської Федерації в зв'язку із святкуванням 300-річчя воз'єднання України з Росією.

Цій річниці були присвячені угоди про соціалістичне змагання між гірниками Підмосковного вугільного басейну і Донбасу. В травні 1954 р. шахтарі обмінялись делегаціями, члени яких підсумували досягнуті наслідки, а також поділилися досвідом¹⁹. На честь знаменної дати шахтарі трестів «Чистаяківантрацит», «Шахтарськантрацит», «Горлівськвугілля» та «Калінінвугілля» і колективи 78 шахт Донецької області достроково виконали план видобутку вугілля на 1953 р.²⁰

Угоди про соцзмагання були укладені між гірниками комбінату «Донбасантрацит» та «Ростоввугілля». Шахтарі тресту «Боковоантрацит» на початку 1954 р. уклали угоду з шахтарями тресту «Несвітайантрацит». Приїзд делегації російських шахтарів у Донбас викликав трудове піднесення серед боківських гірників. Делегати побували на шахтах, поділилися досвідом роботи. План першого кварталу 1954 р. обидва трести перевиконали. В другому кварталі донбасівці гостювали в Юсіян і взяли участь у міській нараді вугільників Новошахтинська. На нараді були підведені підсумки виконання угоди, обидва колективи, за прикладом москвичів, узорнули змагання за підвищення продуктивності праці і вирішили збільшити вої зобов'язання. Було також ухвалено обмінюватися досвідом проведення культурно-масової роботи. На честь гостей російські шахтарі дали концерт. А гірники

¹¹ Н. Матвиенко, В. Вадименко. Мастер комбайнної проходки штрефов, журн. «Мастер угля», 1954, № 4, стор. 24.

¹² А. А. Зворыкин, Д. М. Қиржнер, М. Б. Кундин. Экономика организации и планирования угольной промышленности СССР, М., 1951, стор. 69—91.

¹³ И. И. Каплан. Социалистическое соревнование на угольных шахтах Донбаса в пятой пятилетке. Сборник статей «Вопросы труда», вып. I, М., 1958, стор. 67.

¹⁴ Журн. «Мастер угля», 1953, № 7, стор. 5.

¹⁵ Донецький архів профспілки вугільників, оп. I (додатковий), в. 3, спр. 19, жк. 35.

¹⁶ И. Бридько, Я. Чекмарев. Назв. праця, стор. 130—131.

¹⁷ Журн. «Мастер угля», 1954, № 1, стор. 25.

¹⁸ И. Бридько, Я. Чекмарев. Назв. праця.

¹⁹ Газ. «Радянська Донеччина», 4 червня 1954 р.

²⁰ Архів Укрудпрофу. Тимч. збер. 1954 р., од. зб. 170, арк. 29.

тресту «Боковоантрацит» запросили російських братів на святкування 300-річчя зв'язання України з Росією²¹.

Ростовські друзі допомогли гірникам шахти № 15 тресту «Шахтарськантрацит» розв'язати одне з складних питань — транспортування вугілля²².

Таким чином, між донецькими і російськими гірниками розвивалися тісні виробничі зв'язки: обмін делегаціями, листування, участь представників різних басейнів в нарадах, конференціях, відрядження кваліфікованих спеціалістів, які мали допомогти в розв'язанні нових проблем та інші форми співробітництва.

Міцна давня дружба зв'язує гірників Донбасу і Караганди, Донбасу і Грузії. Ще в роки першої п'ятирічки, коли в Караганді створювалась третя вугільна база країни, донбасівці послали туди кращих гірників, щоб допомогти колишнім кочівникам-казахам оволодіти шахтарською справою. А 117 робітників-казахів приїхали в Донбас, щоб тут у забоях запозичити передовий досвід. З того часу між басейнами підтримувався постійний зв'язок, здійснювався обмін делегаціями. Так, у 1953 р. група гірників Луганської області, до складу якої входили передові виробничники — прохідник Побока, машиніст врубової машини Андраховський, начальник дільниці Палін, машиніст комбайна «Донбас» Тарасов та інші, відправилася в Караганду. Одночасно з Караганди в комбінат «Луганськвугілля» прибула делегація карагандинських гірників, яка познайомилася з роботою шахт Луганщини. Гірники-делегати обох басейнів значно збагатили свій досвід новими методами організації праці²³.

Під час поїздок делегацій були укладені нові угоди про соцзмагання, зокрема між механізаторами шахти № 31 тресту «Карагандавугілля» і донецької шахти № 1—2 «Горская». Впроваджуючи комбайн «Донбас», карагандинці використали багатий досвід донецьких шахтарів²⁴.

Шахтарський Донбас був основною школою гірничої майстерності для всіх вугільних басейнів Радянського Союзу. Між грузинськими та донецькими шахтарями також здавна існували постійні міцні зв'язки. Передові методи вуглевидобутку відразу знаходили поширення на шахтах Грузії. Слідом за донбасівцями грузинські гірники почали переведення лав на роботу за графіком циклічності. В швидшому освоєнні прогресивної технології їм допомогла група робітників та інженерів з Донбасу. Машиністи врубових машин з тресту «Ткварчелвугілля» побували на донецьких шахтах для ознайомлення з комбайном «Донбас». З допомогою українських шахтарів вони швидко освоїли нову машину і стали навчати своїх товаришів. На вугільних підприємствах Донецчини діставали виробниче загартування також інженерно-технічні працівники грузинських шахт²⁵.

Трудовій активності гірників Донбасу й Грузії сприяв розвиток змагання між ними. Так, колектив шахти імені В. І. Леніна тресту «Ткібулвугілля» змагався з гірниками шахти № 63 тресту «Свердловвугілля». Завдяки цьому грузинські шахтарі детально познайомились з передовими методами своїх українських друзів — машиніста врубової машини Тунніка, водія електровоза Долопчі, прохідника Журавського. За прикладом донецьких шахтарів гірники шахти імені В. І. Леніна склали особисті плани підвищення продуктивності праці та успішно здійснили їх²⁶. Донбасівці неодноразово бували у вугільників Грузії.

Дружба українських шахтарів з гірниками Росії, Грузії, Казахстану — яскравий прояв братерства народів нашої Батьківщини. Соціалістичне змагання, взаємодопомога та обмін досвідом між гірниками відіграли важливу роль в успішному розвитку вугільної промисловості Радянського Союзу. В результаті самовідданої праці шахтарів п'ятирічний план видобутку вугілля підприємствами Міністерства вугільної промисловості СРСР був виконаний достроково — на 1 вересня, а по Донецькому басейну — на 1 жовтня 1955 р.²⁷ Видобуток вугілля по СРСР зріс за п'ятирічку на 50% (проти 43, за планом) і в 1955 р. становив 391 млн. тонн²⁸. Творча праця трудящих братніх республік і тісне співробітництво між ними були основою створення матеріальних передумов розгорнутого будівництва комунізму.

«Країна, яка йде першою до комунізму, — говорить в Програмі КПРС, — полегшує і прискорює рух до комунізму всієї світової соціалістичної системи»²⁹. Дружні відносини зарубіжних соціалістичних країн з Радянським Союзом сприяють

²¹ Газ. «Ворошиловградская правда», 17 квітня 1954 р.

²² Газ. «Радянська Донеччина», 15 травня 1954 р.

²³ Журн. «Мастер угля», 1953, № 11, стор. 5—6.

²⁴ Газ. «Ворошиловградская правда», 28 серпня 1954 р.

²⁵ Газ. «Ворошиловградская правда», 5 вересня 1951 р.

²⁶ Журн. «Мастер угля», № 10, стор. 52.

²⁷ XX съезд КПСС. Стенографический отчет, т. II, М., 1956, стор. 142.

²⁸ Об итогах выполнения пятого пятилетнего плана развития СССР и союзных республик на 1951—1955 годы, М., 1956, стор. 9.

²⁹ Материали XXII з'їзду КПРС, стор. 397.

швидкому їх економічному і культурному розвитку. Велике значення мають взаємодопомога і обмін передовим досвідом. Радянські гірники щедро діляться своїми досягненнями з шахтарями братніх країн. Найбільш поширеними формами цих зв'язків у 1951—1955 рр. були обмін делегаціями, безпосередня передача передового досвіду в забоях, листування, допомога у підготовці кадрів. Особливо поживалися зарубіжні зв'язки гірників Донбасу в зв'язку з впровадженням на шахтах соціалістичних країн нової радянської техніки і прогресивних методів організації праці.

Машиніст вугільного комбайна «Донбас» В. Кучер, перебуваючи в Польщі під час місячника польсько-радянської дружби 1951 р., відвідав кілька вугільних шахт — «Болеслав Хоробрий», «Польська», «Анна», де показала польським друзям свої методи роботи на комбайні³⁰. Використовуючи досвід кращих комбайнерів Донецького басейну, шахтарі Польщі успішно оволодівали радянською технікою. Бригада Романа Карваца на шахті «Большовіце», працюючи комбайном «Донбас», видобувала на добу понад 400 тонн вугілля. При допомозі Радянського Союзу польські машинобудівники організували серійний випуск вугільних комбайнів КВ-57, створених за зразком радянської машини³¹.

На польських шахтах знайшла широку підтримку організація праці за графіком циклічності. З закликом наслідувати приклад донецьких друзів виступив молодий забійник шахти «Витом» Альфред Кавчик. Невдовзі його пропозицію підтримали колективи 50 шахт, включившись у боротьбу за впровадження графіка циклічності³².

В Донецькому індустріальному інституті навчалась група юнаків, що приїхала з ПНР. Серед них був і почесний шахтар Польщі, колишній наваловідбійник, Броніслав Буян³³.

У Чехословаччині в 1950 і 1951 рр. побував прославлений майстер циклічної праці І. Бридько. Під час свого візиту, який тривав близько місяця, І. Бридько відвідав підприємства Остравсько-Карвінського басейну, був у Кладно, на шахтах Соколовського буровугільного басейну, а також на розрізах Мостинського родовища в Словачії. Він знайомився з виробничим процесом, виступав на конференціях, на нараді керівників Міністерства палива і енергетики³⁴. Поради Бридька чехословацьким гірникам сприяли освоєнню ними графіка циклічності. Завдяки цьому бригада прохідників-швидкісників з шахти «Барбара», очолювана Ф. Косною, пройшла за місяць трьома забоями 681 м штреку, що було рекордним успіхом. Застосування графіка циклічності в очисних забоях також дало позитивні результати. Так, на шахті «Антонін Запотоцький», де з 11 забойів за графіком працювало 10, гірники щомісячно видавали тисячі тонн понадпланового вугілля³⁵.

На чехословацьких шахтах також знайшов застосування комбайн «Донбас». Гірники шахти «Несдли» Кладенського кам'яновугільного басейну в листі до гірників шахти «Никанор» Луганської області повідомляли, що машина добре працює в місцевих геологічних умовах і що колектив, який обслуговує комбайн, нагороджений орденом «За доблесну працю». На закінчення вони писали: «Ми цілком впевнені, що в тісній дружбі з Вами, ми побудуємо соціалізм і захистимо мир в усьому світі на фронті праці»³⁶.

За прикладом радянських шахтарів почали працювати і гірники найбільшої в Болгарії вугільної шахти «Темелко Ненків». Бригада імені Христо Ботева, засвоївши радянський досвід циклічної організації праці, стала виконувати план в середньому на 150%, а бригада імені Атанаса Мачева щодня виконувала норму на 280%³⁷.

У вересні 1951 р. в Угорщині гостувала радянська делегація, яка взяла участь у святкуванні Дня шахтаря. В її складі був і відомий донецький механізатор П. Десятириченко. На той час в Угорщину надійшов перший вугільний комбайн «Донбас», випробування якого проходило на гербованській шахті, у штольні «Терв». Десятириченко разом з іншими членами делегації допоміг угорським шахтарям випробувати нову радянську машину³⁸. В 1952 р. Угорщину знову відвідали радян-

³⁰ В. Кучер. Освоєння угольного комбайна, журн. «Мастер угля», 1952, № 1, стор. 18.

³¹ Журн. «Мастер угля», 1952, № 3, стор. 29.

³² Газ. «Социалистический Донбасс», 9 січня 1951 р.

³³ Газ. «Радянська Донеччина», 22 травня 1954 р.

³⁴ І. Бридько. На шахтах Чехословаччини, журн. «Мастер угля», 1952, № 3, стор. 28.

³⁵ В. Левин. Славные дела шахтеров Чехословаччини, журн. «Мастер угля», 1954, № 7, стор. 31.

³⁶ Газ. «Красная звезда» (орган партійної, профспілкової організації і управління шахти «Никанор» тресту «Комунарськвугілля»), 13 листопада 1954 р.

³⁷ Газ. «Социалистический Донбасс», 18 липня 1951 р.

³⁸ П. Десятириченко. В гостях у шахтеров Венгрии, журн. «Мастер угля», 1952, № 4, стор. 27—29.

ські гірники, серед яких був В. Кучер. Він також на практиці показував угорським шахтарям, як краще оволодівати радянською технікою³⁹. Газета «Сабад неп» 2 лютого 1952 р. писала, що колишні господарі угорських шахт і старі спеціалісти твердили, ніби шахти в Угорщині не придатні для механізації, але застосування радянських машин спростовує такі погляди і доводить можливість вивільнити шахтарів від важкої фізичної праці. Газета відзначала велику допомогу Радянського Союзу, звідки на угорські шахти приїжджають кращі виробничники — майстри вугілля з метою передачі передового досвіду.

Гірників Румунської Народної Республіки і Донбасу зв'язує глибока, щира дружба. В її зміцненні велике значення має героїчна праця, щедра, братерська допомога. Багато румунських шахт оснащено радянськими машинами і механізмами. Це — комбайни, врубівки, породонавантажувальні машини, скребкові транспортери. Передові методи організації праці, що зароджувались в СРСР, скоро ставали здобутком румунських гірників. Посланці Румунії — Герої Соціалістичної Праці Хайду Юліа і Копетін Геза, інженер Петр Телепуш та інші гірники безпосередньо на шахтах Горлівки, Червоноармійська, Донецька, Тореза й інших вугільних районів Донбасу вивчали методи циклічної організації праці. Повернувшись додому, вони познайомили з новою організацією виробництва сотні своїх товаришів. А бригада прохідників з шахти «Петріла», очолювана Хайду Юліа, оволодівши методами швидкісного проходження гірничих виробок, стала проходити за місяць по 60 м штреку перетином 11 кв. м⁴⁰.

Шахтарі Донбасу й Румунії не раз обмінювались делегаціями. У вересні 1951 р. на святкування Дня шахтаря в РНР виїхали представники трудящих вугільної промисловості Донбасу, серед яких були Герої Соціалістичної Праці знатий прохідник Луганської області Лауреат Державної премії О. Піджаров та бригадир прохідників шахти імені Орджонікідзе В. Прокопов⁴¹. У складі радянської делегації побував у Румунії й машиніст прохідницького комбайна М. Сербінович⁴².

Восени 1951 р. на шахтах Донбасу довгий час перебувала делегація румунських гірників. Гості знайомились з роботою комбайнів і породонавантажувальних машин, вивчали передові методи праці, якими донбасівці радо ділились. Розповідаючи про свої враження, румунський робітник Йосип Дебрецен підкреслював, що соціалістичний лад назавжди витравив вовчий закон капіталізму — конкуренцію. Коли б на одну чашу терезів, — писав він, — покласти братерську допомогу й багатий досвід, який з такою щедрістю передають радянські люди, то, напевно, в усьому світі не вистачило б золота, щоб урівноважити ці терези⁴³.

Щедро ділячись своїм досвідом, радянські шахтарі й самі багато чого навчились у зарубіжних друзів. Взаємний обмін досягненнями, соціалістичне змагання — це важливі фактори успішного розвитку народного господарства СРСР і країн світової соціалістичної системи.

Дружба шахтарів різних національностей сприяє зміцненню інтернаціональних уз між всіма братніми народами, що йдуть шляхом соціалізму й комунізму.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

БРАТЕРСЬКІ ЗВ'ЯЗКИ І СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА НАРОДНОЇ ПОЛЬЩІ В ГАЛУЗІ ЛІТЕРАТУРИ (1944—1964 рр.)

Комуністична партія Радянського Союзу, як підкреслюється в її Програмі, прийнятій XXII з'їздом, одним із своїх завдань вважає «постійний розвиток усіх форм культурного співробітництва і спілкування народів соціалістичних країн, взаємного обміну культурними досягненнями, заохочення спільної творчої діяльності працівників науки, літератури і мистецтва; активне сприяння взаємозбагаченню національних культур, зближенню життєвого і духовного складу соціалістичних націй»¹.

Виходячи з цих принципових позицій, на яких стоїть і Польська об'єднана робітничка партія, Радянський Союз і Польська Народна Республіка здійснюють між собою активне співробітництво в усіх галузях культури. Міцні братерські зв'язки в

³⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 25 березня 1952 р.

⁴⁰ Газ. «Радянська Донеччина», 15 грудня 1954 р.

⁴¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 4 листопада 1951 р.

⁴² Газ. «Радянська Донеччина», 15 грудня 1954 р.

⁴³ Газ. «Социалистический Донбасс», 11 грудня 1951 р.

¹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 399.

галузі культури існують, зокрема, між Українською РСР — складовою і невід'ємною частиною Радянського Союзу — і народною Польщею.

Якщо українсько-польські культурні відносини періоду до другої світової війни можна характеризувати тільки як зв'язки окремих діячів братніх слов'янських народів — українського і польського, — то з перемогою в Польщі народної влади характер цих відносин докорінно змінюється. Вони стають масовими відносинами нового, небувало в минулому типу, заснованими на принципах соціалістичного інтернаціоналізму.

В даній статті, яка охоплює період 1944—1964 рр., зроблено спробу висвітлити міцні зв'язки і братерське співробітництво Радянської України і народної Польщі в галузі літератури. Джерельною базою статті є, головним чином, радянська і польська періодична преса, а також поточні архіви деяких установ нашої республіки.

Українська радянська література є, як відомо, складовою частиною багатонаціональної літератури народів Союзу РСР. У кращих творах української радянської літератури, яка розвивається в творчій співдружності і братерському взаємозв'язку з літературою великого російського народу і всіх інших народів Радянського Союзу, яскраво відображуються велич і краса героїчних справ будівників комунізму, перемоги в нашому житті нових, комуністичних відносин. Все це, звичайно, сприяє зростанню авторитету української радянської літератури на міжнародній арені, зокрема, в народній Польщі.

Трудящим Польщі відома творчість класиків української літератури і, насамперед, її основоположника Т. Г. Шевченка, чії твори видавалися польською мовою ще в минулому столітті. Після перемоги в Польщі народної демократії, коли в країні почала здійснюватися справжня культурна революція, інтерес до української, як і до всієї радянської, літератури незмірно зріс. Вірші, поеми і повісті великого Кобзаря з'явилися тепер на книжковому ринку великими тиражами. Так, наприклад, у 1955 р. вийшли «Вибрані твори» Т. Г. Шевченка під редакцією відомого польського поета Влодзімежа Слободніка і з післямовою професора Маріана Якубця. До цього видання включено 84 віршованих твори. Слід відзначити, що із загальної кількості 233 віршованих творів поета на польську мову перекладено (повністю або частково) 170 творів, причому деякі з них перекладалися по кілька раз. «Заповіт», який закликав до визвольної боротьби проти самодержавно-кріпосницького ладу, перекладали 18 раз². З прози письменника в 1952 р. було видано його щоденник («Журнал»), а в 1960 р. — повість «Прогулка с удовольствием и не без морали».

З інших творів класичної літератури польською мовою видано повість І. Я. Франка «Захар Беркут» (1950 р.) і двотомник вибраних його творів (1955 р.), підготовлений Маріаном Якубцем, а також Зофієм і Станіславом Гловяковими³, повість М. М. Коцюбинського «Fata morgana» (1951 р.) і двотомне зібрання його творів (1954 р.) у перекладі Єжи Єнджевича⁴, двотомник вибраних творів В. С. Стефаника (1951 р.), повість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Пан Халаявський» (1959 р.).

Прозаїки Радянської України представлені в Польщі цілим рядом книг: романами «Велика рідня», «Кров людська — не водиця» і «Правда і кривда» лауреата Ленінської премії Михайла Стельмаха; трилогією «Прапороносці», романами «Тронка», «Таврія» та «Людина і зброя» і повістями «Микита Братусь» та «Щоб світвся вогник» лауреата Ленінської премії Олеса Гончара; романом «Переяславська рада» Натана Рибак; романом «Мати» Андрія Головка; «Київськими оповіданнями» Юрія Яновського; повістю «Запорука миру» і п'єсою «За другим фронтом» Вадима Собка; романом «Дикий мед» Леоніда Первомайського; пригодницьким романом «І один в полі воїн» Юрія Дольда-Михайлика; повістю «Єдина» Юрія Збанацького. Видано також твори Остапа Вишні, Олександра Бойченка, Семена Скляренка, Василя Козаченка, Дмитра Ткача, Віктора Некрасова, Миколи Дубова, Івана Багмута, Миколи Дашкієва, Наталі Забіли, Володимира Кисельова, Олени Кравець⁵. Трудящим Польщі добре знайомі твори Ванди Василевської, яка після Великої Вітчизняної війни жила й працювала на Україні, та ряду інших письменників.

Широкого читача знайшла в Польщі повість Олександра Гаврилюка «Береза». В ній автор розповідає про концентраційний табір «Береза Картузька», в якому йому довелося сидіти за часів польської буржуазно-поміщицької диктатури. Як передмо-

² Г. Кочур. Шевченко в польських перекладах, журн. «Всесвіт», 1961, № 9, стор. 54—57.

³ Ю. Л. Булаховська. Українська література в Польській Народній Республіці, журн. «Вісник Академії наук УРСР», 1957, № 9, стор. 26.

⁴ М. С. Грицьота. До питання про зв'язки М. Коцюбинського з західнослов'янськими літературами. Міжслов'янські літературні взаємини, вип. 2, К., 1961, стор. 172, 177 і 180.

⁵ Флоріан Неуважний. Народи-брати, книги-сестри, газ. «Вечірній Київ», 2 листопада 1962 р.; Твори українських радянських письменників, видані за кордоном у 1954—1958 рр., журн. «Всесвіт», 1960, № 1, стор. 141—142.

ва до цієї книги були надруковані спогади друзів автора повісті — польських письменників Леона Пастернака, Єжи Путрамента і Адольфа Рудницького⁶. В 1962 р. у Варшаві вийшла хрестоматія «Українська література».

З українських драматургів найбільшою популярністю в Польщі користується Олександр Корнійчук. В 1949 р. вийшли в світ переклади його п'єс «Загибель ескадри», «Платон Кречет» і «Макар Діброва», а в 1955 р. видатний письменник Владислав Броневський переклав «Крила».

За визнанням польських літературознавців, дещо менше видано в Польщі збірок українських радянських поетів⁷. У 1960 р. з'явилися дві збірки віршів Максима Рильського, через рік — цикл віршів Миколи Бажана «Мишкевич в Одесі» і в 1963 р. — книга поезій Павла Тичини. Окремі твори українських поетів вміщені в двох антологіях: «Сто тридцять поетів» (упорядник Северин Полляк) і «У друзів» (упорядник Леопольд Левін). Готується до видання велика антологія української радянської поезії.

Всього протягом 1944—1964 рр. в Польщі вийшли окремими виданнями близько 50 творів української літератури, в тому числі понад 30 з них — твори радянських авторів. Деякі з них, як, наприклад, «Переяславська рада» Н. Рибакі і «Шлях на Київ» С. Скляренка, виходили навіть двома виданнями⁸.

Характеризуючи розповсюдження української літератури в народній Польщі, слід підкреслити, що деякі її твори сприяють подоланню окремих неправильних уявлень буржуазно-шляхетських письменників про найважливіші моменти в історії українсько-польських відносин (мова йде про погляди на визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького). Газета «Трибуна вольності» в рецензії на «Переяславську раду» Н. Рибакі писала: «Сила історичної правди в книзі радянського письменника так велика і так переконлива, що вона впливає навіть на читача, який звик дивитися на події XVII ст. очима Сенкевича»⁹.

Радянська, в тому числі й українська література, близька й дорога трудящим народній Польщі. Вона допомагає їм глибше зрозуміти й пізнати радянську дійсність, краще познайомитися з всесвітньоісторичними досягненнями радянського народу в усіх галузях соціального, економічного й культурного життя. На противагу реакційній літературі Заходу радянська література захищає ідеї справжнього гуманізму й миролюбності.

В свою чергу, трудящі Української РСР проявляють величезний інтерес до літератури братнього польського народу. Для задоволення цього цілком зрозумілого інтересу є кілька шляхів. Перший з них — це читання польської літератури в оригіналі. Тільки в одному 1964 р. республіканське об'єднання «Укркнига» закупило в Польщі літератури на загальну суму понад 160 тис. крб.¹⁰ Поширюють цю літературу на Україні вісім спеціальних книжкових магазинів у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Львові, Ужгороді, Луганську, Тернополі та Івано-Франківську, а також відділи у книгарнях, де продається література зарубіжних соціалістичних країн.

Другий шлях — читання польської літератури в російському перекладі, яка видається в Москві. Адже більшість трудящих України в рівній мірі володіє не тільки своєю рідною, українською мовою, а й російською. За роки Радянської влади в СРСР видано 900 назв книг польських авторів 37 мовами народів Радянського Союзу загальним тиражем близько 31 млн. примірників. Тільки за один 1962 р. загальний тираж творів польської класичної і сучасної літератури в перекладі на російську, українську, білоруську та інші мови народів СРСР становив 1900 тис. примірників¹¹.

Нарешті, третій, найважливіший за своїм значенням шлях, який дає можливість українському читачу знайомитися з яскравою і самобутньою польською літературою, — це видання книг польських письменників українською мовою. Тільки протягом 1944—1962 рр. на Україні вийшло в світ понад 100 назв книг польських письменників, загальний тираж яких перевищує 2600 тис. примірників¹².

При цьому слід сказати, що кращі твори класичної літератури широко друкувались на Радянській Україні ще в період до Великої Вітчизняної війни. Саме тоді українською мовою твори Елізи Ожешко виходили вісім раз, Болеслава Пруса — п'ять раз, Марії Конопницької — чотири рази, Юліуша Словацького — два

⁶ Журн. «Всесвіт», 1958, № 4, стор. 159.

⁷ Див. Флоріан Неуважний. Назв. стаття.

⁸ Див., зокрема, А. Верба. Українська література в Польщі, газ. «Літературна Україна», 13 листопада 1963 р.

⁹ Цит. за Ю. Л. Булаховська. Назв. стаття, стор. 30.

¹⁰ Поточний архів Державного комітету Ради Міністрів Української РСР по пресі.

¹¹ Газ. «Трибуна луду», 30 травня 1963 р.

¹² Газ. «Літературна Україна», 19 жовтня 1962 р.

рази¹³. Український читач уже в довоєнні роки був також знайомий з кращими зразками польської пролетарської літератури. Мова йде, зокрема, про такі широко відомі твори Бруно Ясенського, як «Я палю Париж» і «Людина міняє шкіру». Ще в 1932 р. у Харкові вийшла з друку українською мовою антологія польської революційної поезії, яка була представлена в книзі творами Владислава Броневського, Вітольда Бандурського, Станіслава Вигодського, Станіслава Ришарда Станде та ін.¹⁴

Значно поширилось видання перекладів з польської мови після закінчення другої світової війни і встановлення в Польщі народно-демократичного ладу. На Україні мало знайдеться людей, які не були б знайомі з творами геніального сина польського народу Адама Міцкевича. Адже його твори видавалися українською мовою більше десяти раз загальним тиражем близько 150 тис. примірників¹⁵. До 100-річчя з дня смерті великого поета видано двотомник (перший том — поезія, а другий — «Пан Тадеуш»).

Багатотисячними тиражами друкувалися твори інших класиків польської літератури: Юліуша Словацького («Вибрані твори» в двох томах у 1959 р. і в одному томі в 1952 р., п'єси «Марія Стюарт» у 1947 р. і «Балладина» в 1955 р.); Владислава Реймонта (роман «Селяни» в 1951 р. та 1953 р. і повість «Комедіантка» в 1959 р. та 1962 р.); Болеслава Пруса (роман «Фараон» у 1953 р. та 1955 р. і повість «Форпост» у 1954 р.); Стефана Жеромського (роман «Бездомні» в 1954 р.); Юзефа Ігнаці Крашевського («Предавня легенда» в 1960 р.); Елізи Ожешко («Вибрані твори» в 1950 р., «Оповідання і повісті» в 1956 р., «Повісті, оповідання» в 1952 р.); Марії Конопницької («Вибрані твори» в 1954 р. і «Про карликів і сирітку Марисю» в 1959 р.); Габрієлі Запольської (п'єса «Мораль пані Дульської» в 1958 р. і повість «Смерть Феліціана Дульського» в 1958 р.); Генрика Сенкевича («Хрестомосці» в 1960 р., оповідання «Янко-музикант» у 1950 р. і 1957 р. та «По хліб» у 1964 р.).

Український читач знайомий не тільки з класикою. З прозових творів сучасних польських письменників перекладено на українську мову: роман «Кордіан і хам», повість «Павині пера», п'єси «Юліус і Етель», «Смерть губернатора» і «Перший день свободи» та оповідання «Тачка» видатного прозаїка і драматурга, лауреата Міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» Леона Кручковського; чотири книги Єжи Путрамента (повісті «Вересень», «Ноїв ковчег», «Четверо в яхті» та роман «Роздоріжжя»); романи Тадеуша Брзи «Лабіринт», Мпрослава Жулавського «Червона ріка» і Войцеха Жукровського «Дні поразки»; «Роман Терези Геннерт» Зофії Налковської; два романи Густава Морцінека («Воскресіння Герміні» і «Луда з монте Сікуро»); два романи Ігоря Неверлі («Пам'ятка з фабрики целюлози» і «Лісове море»); роман Казимежа Брандиса «Громадяни»; «Повість про Шопена» Єжи Брошкевича, а також книги Вільгельма Маха, Анджея Брауна, Яна Вільчека, Моніки Варненської, Єжи Юрандота, Міхала Мірського, Мацея Патковського та ін.¹⁶

Сучасна польська поезія представлена значно бідніше — лише книгами видатного поета Юліана Тувіма. Його вірші для дітей видавалися тричі. В 1963 р. Держлітвидав УРСР випустив велику збірку його віршів для дорослих у перекладі Д. Павличка, Г. Коцура, М. Лукаша, Е. Дроб'язка та інших.

Немало видано на Україні польської науково-фантастичної та пригодницької літератури. Це — книги Станіслава Лема, Аркадія Фідлера, Сак-Ок, В. Лозинського, П. Гузи, М. Козакевича, Л. Тирманда. З дитячої літератури можна назвати повість-казку відомого педагога і письменника Януша Корчака про пригоди Мацюсека, кілька книг Едмунда Нізорського, твори Яна Бжози, Яна Бжехви, Адама Багдая, Юлії Душинської, Марії Ковнацької та інших авторів¹⁷.

Зрозуміло, що таку величезну кількість літератури не можна було б перекласти без численного заgonу висококваліфікованих знавців української та польської мов. По праву очолював цей загін видатний український поет, вчений і громадський діяч, великий друг польського народу, лауреат Ленінської премії Максим Рильський. Його високоталановитий переклад твору А. Міцкевича «Пан Тадеуш», за який він був удостоєний Державної премії СРСР, ввійшов у скарбницю світової літератури. За благородну діяльність, спрямовану на дальше зміцнення братерських відносин між українським і польським народами, Державна Рада ПНР нагородила М. Риль-

¹³ Художня література, видана на Україні за 40 років (1917—1957 pp.), Бібліографічний покажчик, ч. II, Харків, 1960, стор. 472, 475—476 і 478.

¹⁴ М. Дубина. В творчому єднанні, журн. «Всесвіт», 1962, № 4, стор. 48.

¹⁵ К. Литвин. Міжнародні культурні зв'язки Радянської України, журн. «Комуніст України», 1957, № 12, стор. 75.

¹⁶ Див. Зарубіжна література в українських перекладах, 1959—1963. Бібліографію підготував Олег Микитенко, журн. «Всесвіт», 1963, № 5, стор. 151—159; Художня література, видана на Україні за 40 років (1917—1957 pp.), ч. II.

¹⁷ Там же; газ. «Література Україна» за 1963—1964 pp.

ського Командорським хрестом Ордена відродження Польщі, а Головне правління Говариства польсько-радянської дружби присудило йому свою премію.

Говорячи про кваліфікованих перекладачів з польської мови, не можна не назвати письменників Марію Пригару і Петра Козланюка, Дмитра Павличка і Георгія Кочура. Слід згадати також і про те, що на Україні успішно працюють літературознавці-полоністи, які багато роблять для зміцнення дружніх зв'язків між українською і польською літературами. Ми маємо на увазі доктора філологічних наук професора Г. Д. Вєрвеса, а також В. П. Ведіну, Ю. Л. Булаховську та ін.

Літератори Радянської України завжди оспівували й утверджували інтернаціональну солідарність, дружбу і братерство народів. В українській радянській літературі з'являється все більше творів, що відображають глибоке знайомство письменників з життям братніх народів, які будують соціалізм, у тому числі й польського. Так, темі єдності слов'янських народів, які стали на новий шлях, присвячені поетичні збірники М. Рильського — «Чаша дружби» і «Мости»; Л. Дмитерка — «Вірші про нову Польщу»; М. Бажана — «Мицкевич в Одесі». В книзі львівського прозаїка Р. Іваничука «На зламі ночі», дія якої відбувається в Західній Україні в довоєнний період, з великою симпатією зображені кращі представники польського народу.

В той же час українська тематика завжди займала і продовжує займати значне місце в польській літературі. За словами одного польського критика, Україна була джерелом натхнення для ряду відомих польських письменників, мала «дивну чарівність, яка запліднювала польську душу і піднімала її вгору»¹⁸.

Мабуть, певну роль у цьому відіграла й та обставина, що чимало польських письменників народилися і провели частину свого життя на Україні. Так, на Україні народилися нинішній голова Спілки польських письменників Ярослав Івашкевич, Ян Бжоза, Тадеуш Бреза, Ян Бжехва, Єжи Брошкевич та ін.¹⁹

Живучи протягом ряду років на Україні, польські письменники в окремих своїх творах відображали події, які відбувалися на ній в різні часи. Таким є «Канівський замок» Северина Гошинського. Чимало сторінок присвятив Україні Ярослав Івашкевич у своїй трилогії «Честь і слава»²⁰. В повісті Яна Бжози «Земля» показані події на Західній Україні під час гітлерівської окупації і в перші дні після визволення, а також життя польських репатріантів з України. Про життя в західноукраїнському селі розповідають Юлія Прайс у романі «Криві літери», Леопольд Бучковський у повісті «Вертепи» і Зофія Дрождж-Сатановська в романі «Вир».

Пишуть про Україну в своїх спогадах відомий письменник Єжи Путьрамент («Піввіку») і видатний державний діяч Маріан Нашковський («Неспокійні дні» і «Роки випробувань»), який брав діяльну участь у роботі Комуністичної партії Західної України. Події другої світової війни висвітлюються в книзі Юзефа Хена «Київ — Ташкент — Берлін». Про славі діла трудівників Української РСР у післявоєнні роки говориться в книгах Марії Яроховської «Хліб і сіль» та Яцека Бохенського «Подорож по Радянській країні». У першій з них йдеться про поїздку польських селян на Україну з метою запозичення передового досвіду, в другій — про перебування в СРСР делегації діячів культури (остання книга перевидана українською мовою в Києві).

Про значний інтерес польської громадськості до України, зокрема до Києва, свідчить такий факт. Спілка письменників Польщі, секція випускників Київського політехнічного інституту і гурток любителів Києва при Товаристві польсько-радянської дружби провели конкурс на кращі твори про столицю Української РСР. З 73 творів, представлених на конкурс, жюрі присудило першу премію Влодзімежу Бартошевичу за твір «Той, минулий Київ», другі премії — Болеславу Белявському («Уривки з неопублікованого щоденника»), Зофії Іваницькій («Спогади про польське життя в Києві на початку ХХ ст.»), Дмитру Шиманському («На переломі») і Єжи Яфазі («Серце і розум»). Третю премію одержала Барбара Стемпньовська за вірш «Київ, Спогади»²¹.

Важливу роль у справі дальшого зміцнення дружніх українсько-польських літературних зв'язків відіграли Декада української культури в Польщі (осінь 1956 р.) і Дні польської культури на Україні (літо 1958 р.), головне завдання яких полягало в популяризації кращих досягнень української та польської культур, у тому числі й літератур.

В зв'язку з декадою в Польській Народній Республіці великими тиражами були видані твори класиків української літератури і сучасних письменників. Головне правління Товариства польсько-радянської дружби і редакція журналу «Праця світліцова» випустили велику книгу «Дні української культури». В ній були світлені

¹⁸ Див. журн. «Наша культура», 1963, № 12, стор. 8.

¹⁹ Słownik współczesnych pisarzy polskich, t. I—III, Warszawa, 1963—1965.

²⁰ Ришард Матушевський. О творчестве Ярослава Івашкевича, журн. «Польша», 1964, № 2, стор. 17.

²¹ Журн. «Всесвіт», 1962, № 9, стор. 84.

грунтовна стаття «Основні етапи розвитку української літератури», поетичні, прозові і драматургічні твори класиків української літератури і сучасних письменників²². Крім того, Головне правління Товариства польсько-радянської дружби випустило і розіслало всім клубам і будинкам культури спеціальний номер «Блокнота доповідача», повністю присвячений українській культурі, і репертуарні збірники, які знайомили польських трудящих з розвитком української літератури²³. Ряд творів українських письменників було вміщено в збірнику «Радянська Україна». Силами Краківського воеводського правління Товариства польсько-радянської дружби були видані п'єси І. Я. Франка «Майстер Черняк» і Степана Васильченка «Суботній вечір».

У дні декади на підприємствах, у клубах і будинках культури проходили літературні вечори і читашські конференції, присвячені творчості українських письменників. У Варшаві і Лодзі, наприклад, відбулися зустрічі польських трудящих з Максимом Рильським, який був членом делегації громадських і культурних діячів Радянської України.

У воеводських клубах товариства в Лодзі і Кельче з великим успіхом пройшли шевченківські вечори, а у Варшаві — вечір, присвячений Івану Франку. В Познанському Будинку студентів було організовано вечір української поезії, а в клубі Товариства польсько-радянської дружби прочитано доповідь про творчість Олександра Корнійчука. В містах Бидгощі, Семполіні та Сипньові відбулися дискусійні вечори про творчість українських письменників²⁴.

Під час Днів польської культури на Україні, які пройшли з великим успіхом, у Києві було влаштовано виставку польської книги. На численних стендах, де експонувалося понад 4 тис. книжок, можна було побачити чимало творів українських письменників, виданих у перекладі польською мовою. До складу делегації польських діячів культури, яка відвідала, крім столиці України, Донецьк, Дніпропетровськ, Луганськ, Запоріжжя, Сімферополь та інші міста, входив видатний поет Владислав Броневський. Говорячи про ту атмосферу дружби, в якій пройшли Дні польської культури на Україні, він заявив: «Ви знаєте, я зовсім забув, що я в Києві. Всі ці дні мені здавалося, що я в рідній Варшаві, серед найдорожчих мені людей»²⁵.

Певне значення в справі більш глибокого знайомства українського читача з кращими зразками польської літератури мають також Дні польської книги, які ось уже кілька років проводяться в ряді міст України²⁶. Вони підтверджують велику популярність польської літератури серед трудящих Української РСР.

Важливу роль у пропаганді літератури відіграють радіо і телебачення, газети і журнали. В передачах польського радіо вже традиційними стали Декади української культури. Наприклад, під час однієї з таких декад, яка відбулася в грудні 1962 р., Варшавське радіо передавало уривки з «Журналу» Т. Г. Шевченка, роману «Людина і зброя» Олеся Гончара і повісті «Єдина» Юрія Збанацького, оповідання Леоніда Первомайського, а також познайомило своїх слухачів з постановкою п'єси І. Я. Франка «Украдене щастя»²⁷.

Більш глибокому знайомству трудящих наших братніх країн з їх літературою сприяють святкування ювілейних дат видатних представників класичної літератури. В 1956 р. було урочисто відзначено в Польщі, як і в інших зарубіжних соціалістичних країнах, 100-річчя з дня народження І. Я. Франка. Згідно з рішенням Всесвітньої Ради Миру і ЮНЕСКО трудящі Польщі широко відзначили в 1961 р. 100-річчя з дня смерті Т. Г. Шевченка, а в 1964 — 150-річчя з дня народження великого Кобзаря. В святкуванні цих ювілеїв взяли участь делегації Радянської України, до складу яких входили літературознавці Є. П. Кирилюк (1961 р.) і Г. Д. Вєрвєс та В. П. Ведіна (1964 р.)²⁸. В свою чергу, в 1961 р. для участі в шевченківському святі на Україну приїздили з Польщі Влодзімеж та Елеонора Слободнік і Станіслав Пентак. Делегація польських письменників на чолі з Ярославом Івашкевичем взяла участь у Міжнародному форумі діячів культури, присвяченому 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка²⁹.

Трудящі ПНР відзначили також 50-річчя з дня смерті славної поетеси Лєсі

²² М. Рильський. В гостях у друзів, журн. «Соціалістична культура», 1956, № 11, стор. 38.

²³ Газ. «Радянська культура», 30 вересня 1956 р.

²⁴ В. Данилейко, Г. Коновалов. Дружба культур, газ. «Радянська культура», 10 жовтня 1956 р.

²⁵ Журн. «Всесвіт». 1958, № 2, стор. 160.

²⁶ Газ. «Радянська культура», 15 листопада 1964 р.

²⁷ Газ. «Літературна Україна», 18 грудня 1962 р.

²⁸ Ю. Назаренко. Слава Шевченкова йде по світу, журн. «Всесвіт», 1961, № 6, стор. 60; газ. «Трубина луду», 9 і 16 березня 1964 р.

²⁹ Газ. «Радянська Україна», 27 травня 1964 р.

України (1963 р.) і 100-річчя з дня народження видатного прозаїка М. М. Коцюбинського (1964 р.).

Громадськість Української РСР широко й урочисто відзначала ювілеї видатних польських письменників Адама Міцкевича (150-річчя з дня народження — 1949 р. і 100-річчя з дня смерті — 1955 р.), Юліуша Словацького (150-річчя з дня народження — 1959 р.), Марії Конопницької (50-річчя з дня смерті — 1960 р.).

Велике значення має й така форма співробітництва в галузі літератури, як обмін делегаціями і творчі зустрічі письменників братніх країн. Зустрічі з трудящими та інтелігенцією, особисті контакти, поглиблене вивчення соціалістичних перетворень у промисловості і сільському господарстві, знайомство з досягненнями народів у галузі культури — все це, без сумніву, являє собою великий інтерес, в першу чергу, для самих літераторів, тому що розширює їх кругозір, збагачує новими враженнями, показує велику незбориму силу марксистсько-ленінського вчення, спонукає на створення нових творів, присвячених життю й боротьбі братніх народів за побудову соціалізму і комунізму. Отже, такі поїздки письменників у дружні країни допомагають кращому знайомству народів один з одним і, зрештою, сприяють дальшому згуртуванню країн соціалістичної співдружності.

Взаємні поїздки письменників почалися відразу ж після того, як відгриміли останні залпи Великої Вітчизняної війни*. Так, влітку 1945 р. М. П. Бажан відвідав Польщу, де був свідком торжеств на полі знаменитої Грюнвальдської битви. В роботі з'їзду Спілки польських письменників, що відбувся в січні 1948 р. у Щеціні, взяла участь делегація радянських письменників, членами якої, поряд з іншими літераторами, були О. Корнійчук і П. Тичина. Представники радянських письменників, у числі яких був і М. Рильський, були присутні у Варшаві на урочистому відкритті пам'ятника великому національному поету Польщі Адаму Міцкевичу³⁰.

Відбувалися і поїздки польських письменницьких делегацій до Радянського Союзу, в тому числі й на Україну. Наприклад, у роботі II з'їзду письменників Радянської України, який відбувся в грудні 1948 р., взяли участь від імені письменників народної Польщі Станіслав Ришард Добровольський і Адам Важик³¹.

Українські радянські письменники їздять у Польщу, а польські — на Україну в складі різних делегацій, на запрошення спілок письменників, а також разом з туристськими групами. Тільки в одному 1961 р. гостями Спілки письменників Української РСР були Влодзімеж Слободнік, Станіслав Пентак і Едмунд Нізюрський³².

Важливу роль у здійсненні знайомства трудящих братніх народів з літературою країн світової соціалістичної співдружності відіграє книгообмін. З метою дальшого розширення книгообміну і повнішого задоволення за кордоном попиту на українські радянські книги Міністерство культури УРСР наприкінці 1954 р. створило республіканську контору «Укркнигоекспорт», яка відправляє в усі країни світу, зокрема і в Польщу, художню, політичну, технічну, медичну, учбово-педагогічну, сільськогосподарську і дитячу літературу, а також ноти і видання образотворчого мистецтва. В 1963 р. «Укркнигоекспорт» відправив у Польщу близько 200 тисяч примірників різних книг³³.

Говорячи про українсько-польські зв'язки і співробітництво в галузі літератури, слід особливо підкреслити, що за останні роки з'явилася нова і до того ж перспективна форма співробітництва — спільне видання книг. Наприклад, на початку 1964 р. українське видавництво «Донбас», польське «Шльонськ» та угорське ім. Кошута спільними зусиллями випустили книгу «Три шахтарі — три брати». В ній мова йде про трьох колишніх гірників — українського поета Павла Безпощадного, польського прозаїка Густава Морцінека й угорського скульптора Іштвана Сабо-старшого³⁴.

Таким чином, рік у рік розширюються і міцніють братерські зв'язки між українською літературою, яка є одним з передових загонів багатонаціональної радянської літератури, і польською літературою. Це співробітництво є яскравим проявом і свідченням дедалі міцніючої єдності й згуртованості народної Польщі і Радянського Союзу.

* Ми свідомо не говоримо тут про те, що багато українських радянських письменників, будучи політпрацівниками Радянської Армії-визволительки, перебували на території Польщі ще в ході воєнних дій.

³⁰ Журн. «Сучасне й майбутнє», 1946, № 1, стор. 45.

³¹ Журн. «Сучасне і майбутнє», 1949, № 2, стор. 47.

³² Журн. «Всесвіт», 1961, № 8, стор. 108; № 11, стор. 45.

³³ Поточний архів республіканської контори «Укркнигоекспорт».

³⁴ Газ. «Правда», 30 березня 1964 р.; газ. «Правда України», 18 березня 1964 р.

І. М. КУЛІНИЧ

**ПЕРША НІМЕЦЬКА РОБІТНИЧА ДЕЛЕГАЦІЯ НА УКРАЇНІ
(липень — серпень 1925 р.)**

Період 1925—1927 рр. характеризувався початком соціалістичної індустріалізації в Радянському Союзі. Міжнародна буржуазія, побоюючись економічного посилення Країни Рад та зміцнення її обороноздатності, намагалася зірвати або хоча агальмувати розвиток нашої країни на шляху соціалістичного будівництва. Імпіалісти погрожували новою інтервенцією, робили спроби ізолювати СРСР на світовому ринку, організовували економічну блокаду й бойкот.

В такій напруженій міжнародній обстановці особливо цінною була для трудячих СРСР братерська підтримка світового пролетаріату. Активна боротьба робітничого класу капіталістичних країн у цей час стала важливим фактором у справі риву загарбницьких планів імперіалістичної реакції та збереження миру.

Одним з переконливих прикладів інтернаціональної солідарності радянських і німецьких робітників був приїзд представників німецького пролетаріату до СРСР у 1925 р.

У січні того року в центральному органі німецької соціал-демократичної партії — газеті «Форвертс» з'явилася фальшивка про життєві умови трудящих СРСР, написана нібито робітниками ленінградського заводу «Червоний путіловець». Довідавшись про цю статтю, путіловці, обурені таким наклепом, надіслали листа до редакції газети «Форвертс»¹, у якому вимагали спростування брехливих інсинуцій. Вони також запрошували німецьких робітників до себе в гості, щоб ті на власні очі побачили, як живуть і працюють трудящі Радянського Союзу.

Німецький пролетаріат відгукнувся на це запрошення і розгорнув по всій Німеччині широку кампанію, маючи на меті відрядження робітничої делегації до Країни Рад. Робітників не сплинило те, що власники підприємств погрожували звільненням з роботи, а правоопортуністичні соціал-демократичні лідери — виключенням з партії. На фабриках, заводах, шахтах, у профспілкових організаціях відбувалися збори, на яких обирали делегатів для поїздки в СРСР. По всій країні було обрано 70 делегатів, але виїхати до Радянського Союзу вдалося тільки 58 представникам німецького пролетаріату: гірникам і металістам з Рура, машинобудівникам з Берліна, Ієни та Плауена, текстильникам і шевцям з Мюнхена і Нюрнберга та представникам інших професій з усіх кінців Німеччини. Партійний склад делегації був такий — 29 соціал-демократів, 17 комуністів та 12 безпартійних².

На багатолюдному мітингу, який влаштував берлінський пролетаріат у зв'язку з проходами делегації в СРСР, один з її членів сказав: «Коли ми переконаємося, що за радянської влади справа робітничого класу в Росії рухається вперед, то слова «товариш по класу», які ми в партійній боротьбі уже забули, знову наберуть свого значення»³.

14 липня німецька робітнича делегація, яку в СРСР назвали «ревізійною комісією європейського пролетаріату»⁴, прибула до Ленінграда⁵. Керівник її Ксавер Фрайбергер зразу ж заявив про намір відвідати в першу чергу завод «Червоний путіловець», щоб до кінця викрити наклепи газети «Форвертс»⁶.

Детально ознайомившись із життям, працею і відпочинком робітників «Червонного путіловця» та цілого ряду інших ленінградських промислових підприємств, німецька робітнича делегація надіслала в газету «Форвертс» листа. В ньому підкреслювалося, що в кампанії цькування, яку провадить міжнародний капітал проти Радянської Росії, немає жодного слівця правди. В листі спростовувалися наклепницькі матеріали, вміщені в газетою, зокрема вже згадана стаття про завод «Червоний путіловець», а також брехливі інформації про «безправ'я» ленінградських робітників, про те, що вони нібито не мають своєї преси. Не відповідають дійсності і твердження «Форвертса», ніби німецьких робітників жодного разу не запрошували в Росію. Наприкінці зазначалось, що поїздка делегації німецьких робітників в Радянський Союз була викликана необхідністю встановити, нарешті, «правду про цю країну і в Німеччині»⁷.

¹ Газ. «Коммунист», 19 липня 1925 р.; газ. «Известия», 16, 21 липня 1925 р.

² Claus Reher. Deutsche Arbeiterdelegation in der Sowjetunion. Die Bedeutung der Delegationsreisen für die deutsche Arbeiterbewegung in den Jahren 1925—1926, Berlin, 1963, стор. 283.

³ Газ. «Известия», 27 липня 1925 р.

⁴ Газ. «Коммунист», 31 липня 1925 р.

⁵ Газ. «Известия», 15 липня 1925 р.

⁶ Газ. «Известия», 16 липня 1925 р.

⁷ Газ. «Известия», 21 липня 1925 р.

Після п'ятиденного перебування в Ленінграді посланці німецького пролетаріату 20 липня прибули до Москви⁸. Тут делегація розділилася на три групи, які поїхали в найголовніші промислові центри Уралу, України й Кавказу. До складу групи, маршрут якої пролягав через Харків і Донбас, входило 15 делегатів, з них — 8 соціал-демократів, 5 комуністів та 2 безпартійних⁹.

Німецька робітнича делегація прибула до тодішньої столиці Радянської України — Харкова 26 липня. Зустрічали братів по класу десятки тисяч трудящих міста — представники фабрик, заводів, профспілок, установ. Ця зустріч була справжньою маніфестацією пролетарської солідарності. Німецькі друзі на знак привітання розгорнули червоний прапор. На це українські робітники відповіли могутнім «ура», співом «Інтернаціоналу» та вигуками «Хай живуть німецькі робітники!».

Відкриваючи мітинг, голова Всеукраїнської ради професійних спілок (ВУРПС) т. Угаров підкреслив, що Україна, на території якої вісім років тому точилася жорстока боротьба з німецькими окупантами — душителями революції, тепер зустрічає дорогих гостей — німецьких робітників.

Братерство та революційна єдність трудящих Німеччини і Радянського Союзу розбили той мур, який зводили між ними німецький імперіалізм та політика німецьких соціал-демократів. Широко вітаючи представників німецького пролетаріату, т. Угаров від імені українських робітників просив гостей після повернення на батьківщину об'єктивно розповісти про все бачене. «Ми не боїмося правди,— сказав він.— Ми не закриваємо очей на те, що не все ще у нас гаразд. Ми живемо ще бідно. У нас ще порівняно низька зарплата. Проте, порівняно з тією великою справою, яку ми творимо, все це дрібниці. Нехай німецька робітнича делегація розвіє туман брехні, яку поширює буржуазна і соціал-демократична, що підгавкує їй, преса... Нехай німецькі робітники... голосно скажуть на весь світ, що коли рука буржуазії замахнеться на наші революційні завоювання, то ця рука буде відтята по самісіньке плече»¹⁰.

Від імені 200-тисячного загону харківських робітників німецьких гостей тепло вітав голова харківської міської ради профспілок т. Гулий.

Член соціал-демократичної партії Німеччини Пауль Шлезінгер, гірник з Урау подякував українським друзям за гостинну зустріч і запевнив, що німецький робітничий клас «відітне ту хижацьку руку, яка буде піднята проти Союзу Радянських Республік». Він підкреслив, що делегацію в СРСР послали широкі робітничі маси Німеччини, прагнучи дізнатись, як живуть радянські робітники і як вони будують свою соціалістичну державу. Ми захотіли перевірити,— сказав Пауль Шлезінгер,— правдивість буржуазної інформації. Відвідавши Москву і Ленінград, ми переконались, як безсоромно брехала буржуазія, зводячи наклепи на Радянську Росію. Ми побачили, як перебудовується тут соціальний лад і констатували великі досягнення в усіх галузях нового будівництва.

Від імені робітників Берліна і всієї німецької делегації на мітингу виступив член Комуністичної партії Німеччини Вальтер Цаан, який розповів про те, як німецька буржуазія перешкоджала від'їзду делегації до Радянського Союзу, були навіть сутички з поліцією. Підкреслюючи необхідність єдиного фронту німецького пролетаріату, він запевнив українських друзів, що німецький робітничий клас в недалекому майбутньому піде за прикладом трудящих СРСР і що «робітники Радянського Союзу будуть вчити нас соціалістичному будівництву»¹¹.

Під час перебування німецьких гостей на Україні центральна республіканська і периферійна преса публікувала численні привітання робітничих колективів Радянської України посланцям німецького пролетаріату та матеріали про відвідання ними фабрик, заводів, шахт, установ, червоноармійських частин, робітничих будинків відпочинку і санаторіїв. Так, в органі ЦК КП(б)У і Харківського губкому партії — газеті «Комуніст» в день прибуття делегації до Харкова була вміщена російською та німецькою мовами велика передова стаття під назвою «Привіт представникам німецьких робітників», привітання ряду організацій, а також всеукраїнського старости Г. І. Петровського та голови Раднаркому УРСР В. Я. Чубаря¹². На сторінках газети «Вісті» — органу ВУЦВК німецьких друзів вітали паровозники, текстильники, кравці та робітники інших професій¹³. Почуття братерської солідарності з пролетарями Німеччини висловили через свою газету «Кочегарка» гірники Донбасу¹⁴.

Ознайомившись з українською столицею, гості того ж дня взяли участь в уро-

⁸ Газ. «Коммунист», 21 липня 1925 р.

⁹ Газ. «Известия», 26 липня 1925 р.

¹⁰ Газ. «Коммунист», 28 липня 1925 р.

¹¹ Там же.

¹² Газ. «Коммунист», 26 липня 1925 р.

¹³ Газ. «Вісті», 26 липня 1925 р.

¹⁴ Газ. «Кочегарка». 28 липня 1925 р.

чистому засіданні Президії ВУРПС і Харківської губпрофради спільно з фабзавкомми та місцевкомми.

Вступаючи на цьому засіданні, Г. І. Петровський говорив, що українські робітники покажуть німецьким делегатам свої фабрики, заводи, установи, дадуть німецьким товаришам повну свободу і можливість на власні очі побачити, як радянський народ буде свою робітничо-селянську державу. «Ми хотіли б,— зазначив голова ВУЦВК,— відкрити перед німецькою делегацією не тільки ворота заводів, але й наші душі, наші серця, щоб вони побачили, яких тяжких жертв коштувала нам боротьба з німецькими, французькими, англійськими, грецькими та різними іншими інтервентами... Ми просимо передати німецьким робітникам наш братерський привіт і наші запевнення, що ми будемо і надалі йти вперед по шляху комуністичного будівництва»¹⁵.

Від імені ЦК КП(б)У виступив М. О. Скрипник, який закликав німецьких делегатів розказати в себе на батьківщині про те, що влада в Радянському Союзі справді належить робітничому класові.

Керівник делегації німецьких робітників на Україні Тео Оверхаген — гірник з Ессена у своєму виступі зазначив, що шлях німецьких делегатів від Ленінграда до Харкова «справжній історичний етап, який сприятиме зміцненню зв'язків між пролетаріатом Німеччини та СРСР»; що учасників делегації вразили досягнення радянського народу у відбудові зруйнованого господарства та героїзм робітничого класу Радянського Союзу. «Ми не хочемо давати нездійсненних обіцянок,— сказав Тео Оверхаген,— що завтра ми зробимо соціальну революцію в Німеччині. Але ми твердо запевняємо, що розвіємо наклепи і брехню щодо Радянської Росії і постраємося піднести авторитет і віру в СРСР серед широких мас німецьких робітників...» Він підкреслив, що всупереч безпідставним застереженням німецької буржуазної преси делегати і в Росії, і на Україні користувалися абсолютною свободою, знайомлячись з життям і працею радянських людей. Вони бачили справжню любов робітників до своєї радянської влади, збагатились великими знаннями, і хоча спочатку були критично настроєні, мусили визнати, що про такі досягнення в Німеччині навіть мріяти не можна. Наприкінці своєї промови Тео Оверхаген підійшов до Г. І. Петровського і, міцно обійнявши його, сказав: «Я не можу обійняти вас усіх, але вважаю, що коли обійму вашого голову ВУЦВК тов. Петровського, то в його особі обійму весь трудовий народ України»¹⁶.

27 липня німецькі делегати окремими групами відвідали харківські промислові підприємства — завод сільськогосподарських машин «Серп і молот», завод ВЕК, паровозобудівний завод, канатну фабрику імені Петровського, різні установи й профспілкові організації. Німецькі гості цікавилися структурою українських профспілок, кількістю їх членів, станом зарплати та методами ведення культури. «Під час нашого перебування в Ленінграді, Москві і Харкові,— сказав Ганс Баймлер,— наша делегація переконатися в тому, що профспілкова організація СРСР має величезне значення. Ми з задоволенням мусимо констатувати високу організаційну структуру радянських профспілок і всю важливість об'єднання членів профспілок за виробничим принципом»¹⁷.

На заводах члени делегації брали участь у засіданнях фабзавкомів, побували в цехах, де розмовляли з робітниками. На канатній фабриці імені Петровського група делегатів на чолі з текстильником комуністом Паулем Кенігом відвідала всі цехи, після чого відбувся мітинг. Коли робітники фабрики довідалися, що Пауля Кеніга праві соціал-демократи виключили з профспілки німецьких текстильників за його належність до компартії і, головним чином, за його поїздки в СРСР, вони одностайно ухвалили на своїх зборах прийняти Кеніга до профспілки українських текстильників.

Група німецьких делегатів у складі Артура Ленерта (комуніст), Тео Оверхагена (соціал-демократ) та Фрідріха Бондзіо (безпартійний) відвідала ВУЦВК, ознайомила з його структурою і мала півторагодинну розмову з його головою Г. І. Петровським. Німецькі гості цікавилися питаннями соціалістичного будівництва на Україні: станом економіки, інтенсифікацією, механізацією та раціоналізацією виробництва, розвитком непу на Україні, залученням іноземного капіталу в українське народне господарство, зарплатою керівників працівників радянської влади, системою взаємовідносин між Радянською Україною і Радянським Союзом і т. д.

Г. І. Петровський подарував членам німецької делегації пам'ятні грамоти і значки із зображенням В. І. Леніна, а також довідники про економічне і політичне становище України.

«Після цієї розмови,— сказав Т. Оверхаген,— я маю повне і цілком нове уявлення про СРСР порівняно з тим, що я чув у Німеччині»¹⁸. Він був дуже враже-

¹⁵ Газ. «Коммунист», 28 липня, 4 серпня 1925 р.

¹⁶ Газ. «Коммунист», 28 липня, 4 серпня 1925 р.; газ. «Вісті», 28 липня 1925 р.

¹⁷ Газ. «Коммунист», 28 липня 1925 р.

¹⁸ Там же.

ний, коли довідався, що Г. І. Петровський одержував зарплату, яка не перевищувала заробіток кваліфікованого робітника (192 крб. на місяць). Отже, СРСР, відзначив Оверхаген, виконує заповіти Паризької комуні про те, що ніхто не повинен одержувати більше кваліфікованого робітника. Німецький делегат звернув також увагу на високий моральний рівень комуністів: «Комуністична етика, з якою я вперше зіткнувся, вразила мене...»¹⁹.

Від'їжджаючи на Донбас, німецька делегація звернулася до харківських робітників з такою заявою: «Брати, товариші! Залишаючи Харків, ми хочемо, користуючись нагодою, висловити робітничому класу Харкова нашу щирю подяку. У вашій сердечній гостинності ми відчули, що ви зустріли нас справді по-братськи... Після короточасного перебування у вашому місті ми можемо засвідчити, що і в Харкові умови життя і праці для робітничого класу надзвичайно добрі. Ми відвідали ряд великих фабрик і можемо заявити, що всюди помітно величезне напруження, метою якого є відбудова народного господарства. Ніде ми не знайшли підтвердження поширюваних за кордоном брехливих відомостей про Радянську Росію»²⁰.

З нагоди приїзду німецьких робітників в Артемівськ, там у Палаці праці був організований урочистий мітинг. Після цього делегація розділилася на три групи, одна з яких виїхала на кам'яновугільні шахти в Горлівку, друга — в Щербинівку, а третя — на соляний рудник імені Карла Лібкнехта²¹. Всюди гірники Донбасу тепло зустрічали посланців німецького робітничого класу, організовували збори і мітинги, знайомили їх з умовами праці і відпочинку.

В Горлівці німецькі робітники спускалися в шахту, де знайомилися з умовами гірничих робіт, механізацією виробництва, нормами виробітку, заробітною платою. Т. Оверхаген, виступивши на мітингу горлівських шахтарів, поділився своїми враженнями від успіхів Радянського Союзу і відзначив труднощі, з якими доводиться ще зустрічатися. Але головне те, що радянський робітник працює на себе, на все суспільство трудівників, в той час як німецький робітник працює на капіталіста. «Коли ми спустилися в шахти,— сказав Т. Оверхаген,— то прийшли до висновку, що погані умови праці залежать не від вас, а від того, що тут так господарювали капіталісти. Ми знаємо, що ви маєте загартований у боротьбі революційний дух. який допоможе вам подолати усі труднощі. Повернувшись до Німеччини, ми звернемось до німецького пролетаріату з проханням прийти до вас на допомогу своєю технікою. Ваше щастя — наше щастя»²².

Після ознайомлення з горлівськими, щербинівськими кам'яновугільними шахтами та соледобувним рудником німецька робітничка делегація відвідала хімічні і скляні заводи у Костянтинівці²³, Краматорський металургійний завод²⁴, а також Святогорський будинок відпочинку та Слов'янський курорт²⁵. Зарубіжні гості висловили своє захоплення організацією відпочинку та оздоровлення донецьких гірників, визнавши, що німецькі робітники навіть і мріяти не могли про такі санаторії, як тут²⁶.

31 липня, напередодні від'їзду до Криму німецька делегація у своєму зверненні до всіх робітників України і Донбасу зазначала: «Для німецьких робітників, що приїхали до вас безпосередньо від верстата, є великою радістю перебування серед вас. Ми бачили Донбас і цілком можемо його поставити поряд з Руром. Ми познайомилися з робітниками ваших підприємств, бачили вашу культурну роботу, будинки відпочинку, Червону Армію та юних піонерів... Повернувшись до Німеччини, ми розкажемо робітникам про все те чудове, що є у вас, і розвіємо брехню буржуазії про Радянську Росію. Ми організуємо допомогу великому Радянському Союзу... Хай живе єдність міжнародного профруху! Хай живе братерство російських і німецьких робітників!»²⁷.

З 1 по 7 серпня німецькі робітники перебували в Криму, де детально знайомилися з робітничо-селянськими здравницями Алушти, Ялти, Лівадії, а також з містами Сімферополем та Севастополем²⁸.

Тепло прийняли їх у лівадійському санаторії, де гості зупинилися для короткого відпочинку. Прощаючись з персоналом санаторію та відпочиваючими, німецькі робітники заявили, що ніде в Європі немає подібних здравниць і що вони переко-

¹⁹ Газ. «Коммунист», 18 серпня 1925 р.

²⁰ Газ. «Коммунист», 28 липня 1925 р.

²¹ Газ. «Коммунист», 29 липня 1925 р.; газ. «Кочегарка», 29 липня 1925 р.

²² Газ. «Коммунист», 30 липня 1925 р.

²³ Газ. «Правда», 2 серпня 1925 р.; газ. «Кочегарка», 1 серпня 1925 р.

²⁴ Газ. «Кочегарка», 6 серпня 1925 р.; газ. «Коммунист», 2 серпня 1925 р.

²⁵ Газ. «Коммунист», 1, 2 серпня 1925 р.

²⁶ Газ. «Коммунист», 2 серпня 1925 р.

²⁷ Газ. «Известия», 2, 8 серпня 1925 р.

²⁸ Газ. «Коммунист», 1 серпня 1925 р.

налися — через буржуазний парламент не можна здобути таких прав, які мають радянські робітники і селяни²⁹. «У нас такі санаторії існують тільки для буржуазії... — говорив один з членів делегації соціал-демократ інженер Едуард Марре. — Ви перетворили царські палаци в санаторії. А у нас тільки замок Вільгельма перетворено в музей, а решта замків колишньої царської фамілії, які були раніше конфісковані, повертаються зараз попереднім власникам»³⁰.

В Севастополі німецьких гостей запросили на кораблі Чорноморського флоту, після чого вони виступили на 10-тисячному мітингу робітників міста³¹.

У листі до кримських робітників і селян делегати з Німеччини писали, що ворожі нападки на радянський лад не мають під собою ніякого ґрунту. СРСР крокує шляхом економічного піднесення. Радянська влада створює для робітників і селян такі умови праці і відпочинку, як ніде в світі. Т. Оверхаген, залишаючи Крим, заявив з приводу масштабів соціальної допомоги в СРСР: «Я ніколи цього не забуду. Це надзвичайно важко осмислити розумом, надзвичайно важко передати на словах»³².

З Криму німецькі гості виїхали в Тулу, а також побували в інших містах Радянської Федерації³³.

Два члени делегації — Пауль Шлезінгер та Бруно Мейнгардт залишилися на Україні з метою, як вони заявили, знову повернутися на Донбас для більш детального ознайомлення з станом кам'яновугільної промисловості, а також з умовами життя та праці донецьких гірників³⁴.

Протягом чотирьох днів П. Шлезінгер і Б. Мейнгардт відвідували кам'яновугільні шахти Донбасу, зокрема горлівські, щербинівські та рутченківські рудники. «Німецька делегація, — говорив П. Шлезінгер, — дістала найповніші відомості про справжній стан промисловості на Донбасі... Ми прочитали в німецьких газетах про те, що німецька делегація весь час перебуває під пильним контролем ДПУ. Ми ставимося з презирством до нашої буржуазії за мерзенні випадки на адресу радянських робітників та їх уряду, який не приховав від нас нічого, що нас цікавило... Ми від'їжджаємо повністю задоволені і розповімо німецьким робітникам про те, як живуть робітники СРСР»³⁵.

Під час перебування німецької робітничої делегації на Україні з усіх кінців республіки надходило в адресу ВУРПС безліч телеграм, в яких робітники просили за всяку ціну домогтися, «щоб німецька делегація відвідала найголовніші пролетарські центри України — Донбас, Катеринослав, Запоріжжя та інші»³⁶.

Звичайно, посланці робітничої Німеччини не мали змоги побувати всюди, куди їх запрошували. В одному з листів до трудящих Луганська вони писали: «Запрошення відвідати ваші підприємства свідчать про те, що ви керуетесь непереборним бажанням все нам показати, щоб розвіяти брехливі вигадки буржуазної преси про СРСР. Дорогі товариші, робітники Луганська! Ви можете бути впевненими, що ми, повернувшись до Німеччини, розповімо всю правду про те, що ми бачили в СРСР. Ім'я вашого великого вождя Леніна назавжди залишиться у нашій пам'яті, як ім'я вождя, який веде до боротьби»³⁷.

Підводячи підсумки півторамісячного перебування німецької робітничої делегації в Радянському Союзі, її керівник Ксавер Фрайбергер у день від'їзду до Німеччини, 24 серпня, заявив, що пролетаріат всього світу повинен радіти успіхам російських робітників. Хто за кордоном втратив надію на можливість соціалістичної революції, той, після повернення делегації в Німеччину, знову її знайде, коли довідається, що в Радянському Союзі закладається фундамент соціалістичного ладу. Ми переконалися, — підкреслив К. Фрайбергер, — що твердження буржуазної преси про нібито існуючу в СРСР диктатуру над пролетаріатом — безглузді. Ми бачили співробітництво широких трудящих мас з своїм авангардом. У вас існує диктатура пролетаріату, влада робітників і селян. Повернувшись до Німеччини, ми також прямо і відверто скажемо німецьким робітникам те, що говоримо зараз перед вами. Ми будемо боягузами, якщо поводитимемося інакше. Ми заявляємо, що пролетарі усього світу повинні наслідувати ваш приклад»³⁸.

²⁹ Газ. «Правда», 4 серпня 1925 р.

³⁰ Газ. «Коммунист», 18 серпня 1925 р.

³¹ Газ. «Известия», 8 серпня 1925 р.

³² Газ. «Правда», 9 серпня 1925 р.

³³ Газ. «Правда», 9, 11, 12, 15 серпня 1925 р.; газ. «Коммунист», 18 серпня 1925 р.

³⁴ Газ. «Правда», 9 серпня 1925 р.; газ. «Кочегарка», 12 серпня 1925 р.; газ. «Коммунист», 8, 12, 21 серпня 1925 р.

³⁵ Газ. «Коммунист», 12 серпня 1925 р.

³⁶ Газ. «Известия», 26 липня 1925 р.

³⁷ Газ. «Коммунист», 21 серпня 1925 р.

³⁸ Газ. «Правда», 26 серпня 1925 р.

Залишаючи Радянський Союз, німецька делегація звернулася до трудящих СРСР з заявою, в якій підкреслювалося, що Країна Рад йде до здійснення соціалізму. Російський робітничий клас,—говорилось у заяві,—живе не гірше німецького пролетаріату, а радянська промисловість — на піднесенні. Шлях Радянського Союзу є шляхом світового пролетаріату. Зважаючи на реальну загрозу з боку світового імперіалізму, який протистоїть міцніючій Радянській державі, німецькі робітники боротимуться за єдність міжнародного робітничого руху в підтримку Радянського Союзу.

Незважаючи на належність окремих делегатів до різних партій, делегація прийшла до одностайного висновку, що радянський робітничий клас політично є найбільш вільним в усьому світі і що економічне будівництво здійснюється у напрямку до соціалізму з участю широких мас трудящих. Ненависна буржуазії диктатура пролетаріату є справжньою робітничою демократією, яка дуже вигідно відрізняється від так званих «демократій» західних країн³⁹.

Оцінюючи результати перебування німецької робітничої делегації в Радянському Союзі, газета «Правда» писала: «Якщо наші німецькі робітничі гості ще не стали комуністами, то відвідання нашої країни викликало в настроях більшості з них величезні зрушення. На декого з делегатів соціал-демократів факт нашої переможної робітничої влади справив таке глибоке враження, що вони розпочали радикальну переоцінку цінностей. Так, наприклад, тов. Оверхаген заявив нам: «Я можу сказати відверто, що мої погляди змінилися і я тепер серцем з вами». А якщо вони усвідомили найголовніше — характер нашої держави, то вони вже не вагаючись можуть відповісти на питання в зв'язку з боротьбою між східною і західною орієнтацією в Німеччині: «Не з імперіалістами проти Радянського Союзу, а з Радянським Союзом проти версальської системи та усіх імперіалістів»⁴⁰.

Представники німецьких робітників дотримали свого слова, даного радянським робітникам. Повернувшись 29 серпня на батьківщину⁴¹, вони, сміливо долаючи опір правих лідерів німецької соціал-демократичної партії, опортуністичного керівництва профспілок та поліцейські рогатки, несли в широкі маси трудящих Німеччини правду про Радянський Союз, про становище вільних від експлуатації радянських робітників і селян. Члени делегації виступали на зборах, мітингах, нарадах представників фабзавкомів у Штеттіні, Берліні, Бреславлі, Мюнхені та інших містах Німеччини⁴².

Один з делегатів, дрезденський робітник Курт Фогельзанг у своєму листі до харківського токаря, з яким він познайомився під час відвідання заводу «Серп і молот», повідомляв: «Нас тепер так часто запрошують на різні збори, що майже немає вільного часу. Німецькі робітники виявляють величезний інтерес до нашої делегації, що їздила в СРСР, із захопленням слухають доповіді делегатів..., зустрічають нас з ентузіазмом. Можна твердо сказати, що і керівні органи партійних та профспілкових організацій (Йдеться про угодовські опортуністичні організації.— І. К.) в багатьох місцях значно змінюють свої позиції, бо вони бачать, що робітничий клас тепер вже не так легко дає себе водити за ніс. Вищі центральні профспілкові установи зводять наклепи на нас так само, як і раніше. Спочатку нас збиралися навіть виключити з партії (К. Фогельзанг — соціал-демократ.— І. К.), але зараз вони вже на це не зважаються... Більша частина наших делегатів звільнена з роботи, і зараз ведеться боротьба за їх відновлення. Я теж опинився в числі звільнених. Вони (Правоопортуністичні лідери.— І. К.) намагаються за всяку ціну перешкодити німецьким робітникам узнати правду про Радянську Росію»⁴³.

Відвідання першою німецькою робітничою делегацією Радянського Союзу мало величезне значення для зміцнення пролетарської солідарності між трудящими Німеччини і СРСР, сприяло поширенню правди про першу в світі державу робітників і селян та викриттю наклепів, які зводили на неї імперіалісти і їх правосоціалістичні посіпаки.

³⁹ Газ. «Коммунист», 28 серпня 1925 р.

⁴⁰ Газ. «Правда», 18 серпня 1925 р.

⁴¹ Газ. «Коммунист», 1 вересня 1925 р.

⁴² Газ. «Правда», 5, 6, 10 вересня 1925 р.; газ. «Известия», 2, 5, 6 вересня 1925 р.; газ. «Коммунист», 2, 5, 6 вересня 1925 р.

⁴³ Газ. «Коммунист», 16 жовтня 1925 р.

В. В. ДОБРЕЦОВА

БОРОТЬБА КПЗУ ЗА ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ (1920—1926 рр.)

Комуністична партія Західної України в боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу, за соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату, за возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській радянській державі пройшла тяжкий і складний шлях боротьби і перемог.

Як відомо, свого часу проти Комуністичної партії Польщі, до складу якої входила Комуністична партія Західної України (КПЗУ) і Комуністична партія Західної Білорусії (КПЗБ) були висунуті провокаційні звинувачення у зраді і націоналізмі. Керівники КПЗУ М. Т. Заячківський (Косар) та Г. В. Іваненко (Бараба) були оголошені замаскованими агентами української націоналістичної організації. Група керівного активу КПЗУ, якій приписувалися такі ж необгрунтовані звинувачення, стала жертвою незаконних репресій¹. Виконавчий комітет Комуністичного Інтернаціоналу під впливом суб'єктивних поглядів у 1938 р. прийняв необгрунтоване рішення про розпуск КПП та її складових частин — КПЗУ і КПЗБ. Насправді Комуністична партія Західної України, незважаючи на допущення нею деякі помилки, завжди твердо стояла на ленінських позиціях. Завдання радянських істориків — відновити історичну правду про діяльність КПП, КПЗУ і КПЗБ, які мужньо боролись за соціалістичну революцію, за торжество ідей ленінізму.

Трудящі Західної України, які до Великої Жовтневої соціалістичної революції були під владою австро-угорської монархії, завжди прагнули до возз'єднання з своїми братами — українцями. Після перемоги соціалістичної революції в Росії і встановлення радянської влади на Україні ці прагнення ще більш посилились. Проте українські буржуазні націоналісти, які захопили владу на Західній Україні і намагались будь-якою ціною зберегти своє право експлуатувати український народ, вважали за краще бачити Західну Україну напівколонією у складі буржуазно-поміщицької Польщі. При сприянні українських буржуазних націоналістів Західна Україна весною 1919 р. була захоплена польськими загарбниками. Санкцію на окупацію Західної України дали імперіалісти Антанти, які хотіли в особі буржуазно-поміщицької Польщі створити плацдарм, з якого можна було б почати новий наступ на Радянську Росію. Викриваючи антирадянську агресивну політику імперіалістів, В. І. Ленін говорив у 1920 р.: «...Зараз при загальній ненависті буржуазних держав до Радянської влади всі бачать безпосередній інтерес у володінні польськими поміщиками східною Галичиною»².

Трудящі Західної України, натхнені перемогою соціалістичної революції в Росії і встановленням радянської влади на Україні, піднялись на боротьбу за соціальне і національне визволення. Керівником цієї боротьби в той час була Комуністична партія Східної Галичини (з 1923 р. Комуністична партія Західної України), створена в лютому 1919 р.

Повністю національне питання в Західній Україні могло бути вирішене тільки в результаті переможної пролетарської революції в усій Польщі. А для успішного здійснення пролетарської революції було «...необхідним тривале виховання робітників в дусі *найтовнішої* національної рівності й братерства»³.

У своїй діяльності комуністи Західної України керувались рішеннями II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, в яких вказувалось, що в основу політики комуністичних партій в буржуазних країнах «повинно бути покладене зближення пролетаріату і трудящих мас всіх націй і країн для спільної революційної боротьби за повалення землевласників і буржуазії. Тільки таке зближення гарантує перемогу над капіталізмом, без якого неможливо ліквідувати національний гніт і нерівність»⁴. Комуністи вели запеклу боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, які на противагу лозунгові пролетарського інтернаціоналізму висунули лозунг буржуазного націоналізму.

Українські буржуазні націоналісти готові були служити імперіалістам будь-якої капіталістичної країни, аби тільки, як і раніше, вискувати український народ. «Український буржуазний націоналізм...» — відзначав Д. З. Мануїльський, — ніколи не був національним, бо він завжди обслуговував інтереси чужоземних панівних класів. Він ніколи не був самостійним, бо він ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а орієнтувався на багнетні чужинців»⁵. Після окупації Західної України буржуазні націоналісти стали на шлях «співробітництва» з польськими окупантами.

¹ Журн. «Коммунист», 1963, № 10, стор. 45.

² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 366.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 82.

⁴ II Конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, М., 1921, стор. 597.

⁵ Д. Мануїльський. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини, К., 1945, стор. 18.

Зрадницька політика українських буржуазних націоналістів ніколи не мала підтримки широких трудящих мас. Навіть поліцейські власті змушені були визнати, що українські націоналістичні партії, які стояли на позиції «співробітництва» польським буржуазним урядом, не мали «...ніякого авторитету, який би заслуговував на увагу»⁶.

Всупереч українським буржуазним націоналістам, які насаджували націоналізм і розпалювали національну ворожнечу, комуністи виховували в трудящих почуття глибокого пролетарського інтернаціоналізму, вказуючи, що «робітник не може ніколи своєї неволі позбутись, коли не об'єднається в одну велику світову спілку»⁷. Підкреслюючи єдність мети польських і українських трудящих у боротьбі за соціальне і національне визволення, Центральний Комітет Комуністичної партії Східної Галичини (ЦК КПСГ) у «Маніфесті до українських робітників і селян» вказував, що і: «трудного економічного і політичного положення, до котрого довели теперішні господарі, шляхта Польщу, може вивести українські і польські працюючі маси тільки соціальна революція, котра передасть всю владу вам, робітникам і селянам»⁸.

Питання про виховання трудящих в дусі глибокого пролетарського інтернаціоналізму обговорювалося майже на всіх конференціях КПСГ. В резолюції крайової конференції КПСГ, яка відбулась у квітні 1921 р. в Львові, відзначалось, що у зв'язку з окупацією Східної Галичини збройними силами буржуазно-поміщицької Польщі «визволення трудящих мас може бути досягнуте тільки в результаті повалення капіталістичного уряду в самій Польщі і створення Польської радянської республіки», що «союзником робітничого класу і селянської бідноти Східної Галичини в цій боротьбі є революційний пролетаріат Польщі, об'єднаний під прапором КППРП». Конференція закликала трудящих усього світу до єдності в боротьбі за соціалістичну революцію, підкреслюючи, що «обов'язком і правом робітничого класу кожної країни є подання допомоги робітникам інших країн в їх революційній боротьбі»⁹.

Боротьба комуністів Західної України за інтернаціональну єдність набрала особливого значення після того, як КПСГ стала територіальною автономною організацією КППРП. Комуністи Польщі і Західної України всю свою діяльність вели під лозунгом «Хай живе Радянська Польща в братньому союзі з Радянською Україною і Росією». Ведучи боротьбу проти буржуазних націоналістів всіх національностей комуністи переконували трудящих, що об'єднання пролетаріату різних національностей в рамках однієї бойової партії, здійснюване в атмосфері національного цькування і розпалювання національної ворожнечі, є найкращою зброєю в боротьбі проти всякого націоналізму.

30 жовтня 1921 р. у Львові в приміщенні собору святого Юра відкрилась партійна конференція КПСГ, на якій намічалось заслухати звіт ЦК КПСГ, звіт делегатів III Конгресу Комінтерну, доповідь про політичне становище і завдання партії та ін. Проте в перший же день роботи всі учасники конференції (27 чоловік), видані провокатором, були заарештовані. Суд над делегатами конференції, який проходив у Львові з 22 листопада 1922 р. до 11 січня 1923 р., був першим великим процесом над комуністами Західної України і увійшов в історію під назвою «святоюрського процесу». У своїх виступах комуністи таврували польський великодержавний шовінізм і націоналізм українських дрібнобуржуазних партій. Відомий польський комуніст С. Круліковський, виступаючи на суді, заявив: «Наша партія (КППРП.— В. Д.) є... виразницею масового визволення і свободи пригнічених народів»¹⁰. Склад делегатів конференції свідчив про те, що принцип інтернаціоналізму був неохитною основою, на якій консолідувались сили робітничого класу Польщі і Західної України. Серед делегатів були українці, поляки, євреї і один угорець

Невтомна, зв'язана з великими труднощами і небезпеками робота комуністів серед широких мас трудящих, давала свої результати. На першотравневій демонстрації 1923 р. трудящі Західної України вийшли з комуністичними лозунгами: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!», «Геть мілітаризм!» та ін. На першотравневому мітингу робітників Львова була прийнята резолюція, в якій висловлювалась тверда впевненість у тому, що «робітничий клас Польщі, зв'язаний тісними узами пролетарської солідарності, не дасть відібрати завойовані ним права і буде боротися за повне здійснення демократії і соціалізму»¹¹.

Велике значення в справі зміцнення інтернаціональної єдності трудящих всієї Польщі відіграв II з'їзд КППРП, який вказав, що «польські трудові маси мусять

⁶ Державний архів Волинської області, ф. 1, оп. 2, спр. 85, арк. 124.

⁷ Газ. «Наша правда», 9 квітня 1921 р.

⁸ Державний архів Львівської області, ф. 1, оп. 58, спр. 152, арк. 13.

⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 6, од. зб. 19, арк. 2, 4.

¹⁰ В. Маланчук. Торжество лєнінської національної політики на Західній Україні, Львів, 1936, стор. 249.

¹¹ З історії революційного руху у Львові, (1917—1939). Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 181.

визнати і піддержувати спроби українських і білоруських робітників і селян визволитися з-під влади поміщицько-капіталістичної Польщі і прилучити свої землі до Радянської України і Білорусії»¹².

В умовах розгнуданої націоналістичної пропаганди, нацькування одного народу на інший, друкований орган комуністів Західної України — журнал «Наша правда» вказував, що комуністи повинні робити все для того, щоб темний і затурканий націоналістами український селянин чи міський робітник зрозумів, що польський трудящі по суті не є його ворогом, що вони в інтересах свого визволення повинні відстоювати і його визволення, що в Польщі існує сильна і міцна робітничка партія — Комуністична партія, яка бореться проти теперішнього, хоча і польського, але буржуазно-поміщицького ладу, який пригнічує польського робітника і селянина так же, як і українського¹³.

1923 р. був роком найбільшого в цей період революційного піднесення в Польщі і на Західній Україні. Великим революційним виступом трудящих був загальний страйк восени 1923 р., що охопив більшість міст Польщі і Західної України. В деяких містах робітники вступили у збройні сутички з поліцією. Уже в цьому страйку яскраво проявилась інтернаціональна єдність трудящих всієї Польщі. Під час збройного повстання в Кракові солдати гарнізону, більшість яких була українцями, відмовилися стріляти у повсталих робітників. Оцінюючи значення краківських подій, ЦК КППРП заявляв: «В майбутньому, коли Польща доб'ється справжньої свободи..., покоління щасливіше, ніж наше, буде свято берегти пам'ять про краківські події, під час яких солдати-українці з Східної Галичини... побачили брата в польському робітнику»¹⁴.

Комуністи Західної України невпинно боролись за те, щоб у партії, профспілках, в усіх масових організаціях робітничий клас Західної України незалежно від національності діяв спільно. Щоб посилити вплив КПЗУ серед трудящих, комуністи широко використовували різні легальні організації: профспілки, культурно-освітні і спортивні товариства, школи і т. д. Робота ця була надзвичайно складною, небезпечною, бо більшість легальних організацій була під впливом українських і польських буржуазних націоналістів. Проте, переборюючи труднощі, комуністи зуміли повернути на свій бік ряд профспілок у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станіславі та Стрії.

Робота в легальних організаціях давала можливість комуністам впливати на широкі маси робітників і селян, викривати зрадницьку суть українських буржуазних націоналістів, готувати маси до боротьби за повну ліквідацію соціального і національного гніту. У конференція КПЗУ, розглянувши ряд важливих питань, у тому числі національне та питання про роботу в легальних організаціях, вказала, що боротьба за пролетарський інтернаціоналізм залишається й надалі одним з важливіших завдань комуністів, що «націоналістичним тенденціям партія протиставляє лозунг боротьби єдиним фронтом трудящих всієї польської держави за диктатуру пролетаріату і лозунг об'єднання Радянської Західної України з УРСР»¹⁵.

Важливою подією в революційній боротьбі трудящих Західної України було святкування Першого Травня 1924 р. в Заболотіві. Робітники й селяни вийшли на демонстрацію з комуністичними транспарантами «Геть буржуазний уряд!», «Хай живе Союз Радянських республік і возз'єднання Західної України з Радянською Україною!» і т. д. В демонстрації взяло участь понад п'ять тисяч чоловік. Поліція розстріляла мирну демонстрацію. Кілька чоловік було вбито, понад 50 поранено, сотні робітників і селян кинуті в тюрму.

Значення Заболотівської демонстрації було дуже велике. Вперше в історії революційної боротьби трудящих Західної України селяни спільно з робітниками виступили проти буржуазно-поміщицького уряду Польщі під лозунгами КПЗУ. В одному з документів ЦК КПЗУ вказувалось, що під час першотравневої демонстрації в Заболотіві «галицьке селянство вперше порвало з легальними методами боротьби, в яких їх виховували до цього часу радикальна і соціал-демократична партія. Заболотівські першотравневі події показали, що робітничо-селянська маса чуйно прислухається до закликів компартії і готова йти за їх лозунгами, не звертаючи уваги на легальні поліцейські рамки»¹⁶. В результаті наполегливої боротьби КПЗУ за маси все більше робітників і селян відходило від соціал-зрадників і шовіністів, ставало під прапори комуністів.

Важливе значення в роботі КПЗУ мала спеціальна резолюція V конгресу Комінтерну з українського питання. Резолюція констатувала, що «українське питання є одним з найважливіших національних питань Середньої Європи, вирішення якого диктується інтересами пролетарської революції як в Польщі, Румунії і Чехосло-

¹² Журн. «Наша правда», 1923, № 1, стор. 59.

¹³ Там же, стор. 12.

¹⁴ Б. Дудикевич. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною, К., 1959, стор. 17.

¹⁵ Журн. «Наша правда», 1924, № 4—8, стор. 107.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 6, оп. 6, од. зб. 33, арк. 13.

ваччинні, так і в багатьох навколишніх країнах»¹⁷. В резолюції підкреслювалось, що боротьба трудящих Західної України за своє соціальне і національне визволення може бути успішною лише в тісному союзі з боротьбою трудящих всіх національностей, що населяли Польщу, Чехословаччину і Румунію. Конгрес вважав необхідним координувати дії партійних організацій Західної України, Закарпаття і Буковини з КП(б)У, не відкидаючи при цьому централізованого керівництва з боку ЦК компартій Польщі, Чехословаччини і Румунії. У відповідності з цим рішенням один з членів ЦК КПЗУ був введений до складу ЦК КП(б)У. З метою координації революційних виступів трудящих Західної України, Закарпаття і Буковини конгрес рекомендував компартіям Польщі, Чехословаччини і Румунії організувати спільні виступи трудящих цих районів проти окупаційного режиму, за воз'єднання з Радянською Україною. Отже, V Конгрес Комінтерну ще раз підкреслив необхідність активізувати боротьбу за інтернаціоналізм у пролетарському русі, відзначивши, що успішне проведення соціалістичної революції можливе тільки в результаті об'єднання трудящих всіх національностей Польщі навколо Комуністичної партії.

В процесі боротьби за єдність трудящих всіх національностей, за їх згуртування навколо Комуністичної партії комуністи викривали українських буржуазних націоналістів, які на противагу лозунгу пролетарського інтернаціоналізму і єдності всіх народів, закликали «звернутися до ідеї, яка підкреслила б насамперед расову належність селянської більшості нації (Української.—В. Д.), звернутися до ідеї, яка підкреслила б її... індивідуальність», тобто протиставити її іншим національностям¹⁸. Українські буржуазні націоналісти намагались отруїти український народ ядом націоналізму, розпалити національну ворожнечу і тим самим перешкодити згуртуванню трудящих різних національностей, зміцнити своє панування на українських землях.

Західноукраїнська буржуазна преса паплюжила радянський уряд і радянський народ, намагаючись вселити українським трудящим жах перед «більшовизмом». Все ж, незважаючи на спроби націоналістів посіяти ненависть і ворожнечу між народами Радянського Союзу і народами, що населяли Польщу, дружні почуття між ними зростали і міцніли.

Наприкінці 1925 р. відбувся II з'їзд КПЗУ, який обговорив ряд політичних і тактичних питань, націлив партію на підготовку і проведення соціалістичної революції. Велику увагу на з'їзді було приділено також питанню виховання трудящих всієї Польщі в дусі пролетарського інтернаціоналізму. В резолюції з'їзду записано: «Робітники та селяни Західної України (Білорусії та ін.) повинні виховуватися на тій думці, що без тісного союзу з польським революційним пролетаріатом і селянством, без найтіснішого зв'язку з революційною Варшавою, не може бути й мови про перемогу»¹⁹. В резолюції з'їзду відзначалося, що боротьба за інтернаціоналізм є невід'ємною частиною боротьби за соціалістичну революцію, за диктатуру пролетаріату, за повну ліквідацію соціального і національного гніту. З'їзд вказав на необхідність активізації діяльності серед солдат польської армії і молоді.

Керуючись рішеннями з'їзду, комуністи у своїй роботі глибоко роз'яснювали суть, значення і завдання буржуазної армії і робітничо-селянської Червоної Армії, що боротьба робітників і селян проти буржуазії і поміщиків — це боротьба за солдатські інтереси, пропагували союз армії і робітничо-селянських мас, спрямований проти буржуазії, поміщиків і офіцерства. Комуністи закликали солдат у потрібну хвилину на заклик КПЗУ разом з робітниками і селянами повернути свою зброю проти їх спільних ворогів — поміщиків і капіталістів. «Ви сини робітників і селян. — говорилося в одній з листівок. — Придивіться до тих, кого ваші офіцери наказують вам убивати — це ваші батьки і брати. Це ті, яких сьогодні душить голод, що виник з вини фабрикантів і поміщиків. Хай не посміє ні один з озброєних робітників і селян, що опинилися в армії, пробити груди свого батька чи брата... Використовуйте час вашого перебування в армії для вивчення зброї, щоб у потрібний момент, коли накажуть убивати ваших батьків і братів, повернути її в протилежний бік — у шляхту, фабрикантів і поміщиків»²⁰.

Велику роль у боротьбі за інтернаціоналізм відіграло Міжнародне товариство допомоги революціонерам (МТДР), створене в 1921—1922 рр. Будучи організацією допомоги жертвам білого терору, МТДР стало знаряддям класової боротьби світового пролетаріату. В умовах розгуду жорстокої реакції, перебуваючи в глибокому підпіллі, МТДР разом з КПЗУ закликала трудящих усієї Польщі до боротьби за негайне визволення політ'в'язнів. На цей заклик відгукнулись тисячі робітників і селян, по всій країні прокотилась хвиля мітингів і зборів. У більшості резолюцій, прийнятих на цих зборах і мітингах, поряд з вимогою амністії для політ'в'язнів

¹⁷ V Всемирный Конгресс Коммунистического Интернационала. Стенографический отчет, ч. II, М., 1925, стор. 126.

¹⁸ Журн. «Заграда», 1923, ч. 3, стор. 35.

¹⁹ Постанови II з'їзду КПЗУ, Львів, 1925, стор. 25.

²⁰ Там же.

лував рішучий протест проти соціального і національного гніту. Так, в одній з резолюцій говорилося: «учасники зборів стверджують, що робітничий клас є єдиною силою, яка здатна визволити робітників, селян і пригноблені народи з-під ярма неволі...», що учасники мітингу «рішуче протестують проти придушення робітничо-селянського руху, проти пригнічення підкорених народів у Польщі, протестують проти ув'язнення політв'язнів і вимагають: 1) негайного визволення всіх політв'язнів; 2) скасування смертної карі і ліквідації всіх антиробітничих і антиселянських царських і кайзерівських судових законів; 3) свободу для всіх робітничих, селянських і національних організацій»²¹.

Боротьба за амністію політв'язням зустріла велику підтримку за межами Польщі. Наприклад, у Франції був створений Комітет боротьби за польську амністію. Цей Комітет послав у Польщу двох письменників — Драмеля і Шанов'єра для ознайомлення з становищем політв'язнів. Великий вплив на громадську думку за кордоном мали опубліковані в пресі враження членів англійської робітничої партії, депутатів парламенту Бекота і Шенферда, які побували в Польщі й ознайомилися з становищем політв'язнів.

Широко пролаговані комуністами ідеї інтернаціоналізму знаходили сприятливий ґрунт серед широких мас трудящих. Показовим у цьому відношенні є такий факт. На солеварнях Стебника, де працювали переважно українці, назрівав страйк. Підприємці вирішили завербувати в Познані безробітних робітників, поляків, замінити ними українців і шляхом розпалювання національної ворожнечі та взаємоцькування зірвати страйк. Добре розуміючи маневр підприємців, українські робітники звернулися до польських робітників з відозвою, в якій вказували, що «наша боротьба за роботу і хліб для наших дружин і дітей не є боротьбою, спрямованою проти вас, а тільки боротьбою проти фінансових магнатів... Закликаємо вас в єдиний робітничий фронт боротьби з нашим спільним ворогом — капіталістами... Всім відомо, що капіталіст завжди однаковий, поляк він, єврей чи українець. Вам також добре відомо, що пробудження буржуазією в робітничих масах національного шовінізму служить для затушування класової боротьби, а тим самим для безмежної експлуатації робітничого класу. Опом'ятайтесь, познанські робітники! Перестаньте вважати нас своїми ворогами і скиньте покладену на вас роль штрейкбрехерів. І тоді всі ми, робітники стебниківських солеварень, поляки, українці, євреї чи німці, — станемо єдиною стіною проти експлуатації «наших» підприємців — єдиним фронтом за право на труд і хліб для жінок і дітей наших»²².

У 1926 р. на Західній Україні під керівництвом комуністів розгорнувся рух по збору коштів для допомоги страйкуючим англійським гірникам. Першими почали збір коштів робітники Стрия, Перемишля, селяни Старосамбірського повіту. Політв'язні львівських тюрем віддали англійським страйкарям усі гроші, одержані протягом тижня від своїх сімей і комітету допомоги. Розповідаючи про цей важливий факт інтернаціонального єднання, журнал «Наша правда» писав, що незважаючи на тяжкі умови, в яких живуть трудящі маси Західної України, незважаючи на великі нестатки, політичний терор, пролетаріат і найбідніше селянство Західної України під керівництвом Компартії, незважаючи на всі намагання ППС, ундівіців та інших явних і тайних ворогів робітничого класу, все більше виходить на широкий шлях революційної класової боротьби, з кожним разом все більше розуміє необхідність об'єднання робітничих сил у світовому масштабі для боротьби з об'єднаними силами гнобителів»²³.

Закликаючи трудящих Західної України до інтернаціональної єдності, КПЗУ роз'яснювала, що допомога гірникам Англії, які боролись проти імперіалістів своєї країни — це удар по світовій капіталістичній системі, це допомога СРСР, проти якого фашистський уряд Пілсудського, підтримуваний Англією та іншими імперіалістичними країнами, готує нову війну. «Підтримати англійських страйкарів, — писав журнал «Наша правда», — це значить вдарити по капіталістичній Польщі Пілсудського, це значить допомогти Радянському Союзу, це значить зміцнити Радянську Україну, це значить наблизити час свого власного визволення»²⁴.

Ведучи боротьбу за інтернаціональну єдність трудящих, КПП і КПЗУ виступали єдиним фронтом. Інтернаціональні позиції КПП були основою революційного об'єднання трудящих всіх національностей Польщі. Вони знайшли свій прояв у численних виступах польського робітничого класу, селянства та інтелігенції проти окупаційного режиму, на захист і підтримку національно-визвольного руху пригноблених народів. Депутати-комуністи з трибуни польського сейму від імені робітників і селян «вимагали для трудящих українців, білорусів та ін. право на вирішення власної долі»²⁵. Перша польська робітнича делегація, яка відвідала СРСР в 1927 р., заявила: «Авангард робітничого класу Польщі добре розуміє, що зміцнення зв'язку

²¹ Газ. «Воля народа», 22 серпня 1926 р.

²² Газ. «Світло», 17 квітня 1926 р.

²³ Журн. «Наша правда», 1926, № 9—10, стор. 81.

²⁴ Там же, стор. 82.

²⁵ Журн. «Mysl w społecznosci», 1951, № 11—12, стор. 183.

солідарності між трудящими Польщі, Західної України і Радянської України є одною з найважливіших вимог пролетарської політики»²⁶.

З великою одностайністю виступили трудящі Польщі на захист СРСР, коли фашистський уряд Пілсудського при підтримці імперіалістів Антанти активізував свою діяльність по підготовці нової війни проти радянського народу. По всій країні проходили мітинги і демонстрації протесту, організовані комуністами.

Проводячи широку агітацію і пропаганду на фабриках і заводах, в кооперативно-освітніх установах і профспілках, у своїх виданнях і пресі, а також у численних відозвах і листівках, комуністи викривали жахливе становище західноукраїнських трудящих. Закликаючи до боротьби з фашизмом, партія підкреслювала, що шлях до свободи є створення єдиного фронту робітників, селян і пригнічених націй, які під керівництвом Комуністичної партії зможуть повалити диктатуру фашизму²⁷.

Завдяки великій організаторській роботі, проведеній комуністами, трудящі Західної України вийшли на першотравневу демонстрацію 1927 р. під лозунгами КПЗУ: «Геть мілітаризм!», «Геть фашистську диктатуру!», «Хай живе єдиний фронт трудящих всієї Польщі!», «Хліба і праці!», «Геть соціал-зрадників, пособників фашизму!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!» та ін.²⁸ В журналі «Наша правда» зазначалося, що першотравневе свято перетворилося в могутню демонстрацію трудящих під керівництвом їх єдиного вождя — КПЗУ. Воно стало кращим доказом того, що вплив соціал-зрадницьких партій (ППС, Бунд, УРСР) похитнувся..., що КПЗУ стала масовою партією, яка спирається на інтернаціональний пролетаріат, тобто український, польський, єврейський²⁹.

Характерною особливістю першотравневих демонстрацій 1927 р. був виступ під лозунгами КПЗУ польських робітників, які жили на Західній Україні і до того часу йшли в основній своїй масі за ППС.

Отже, політика пролетарського інтернаціоналізму, яка неухильно проводилась Комуністичною партією Західної України і яка була спрямована на згуртування трудящих всіх національностей в боротьбі за ліквідацію соціального і національного гніту, увінчалась значним успіхом. Передова частина робітників і селян всієї Польщі боролась за соціалістичну революцію і встановлення диктатури пролетаріату.

²⁶ Журн. «Наша правда», 1928, № 1—3, стор. 174.

²⁷ Журн. «Наша правда», 1926, № 9—10, стор. 92—93.

²⁸ Журн. «Наша правда», 1927, № 6—9, стор. 95.

²⁹ Там же, стор. 92.

Замітки

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ АНГЛІЇ в 1959—1964 рр.

Післявоєнні роки для Англії характеризуються значними труднощами, як політичними, так і економічними¹. Англійській економіці властиві глибокі суперечності. Роками вона тупіє на місці. Ось як характеризував господарство Англії у 1961 р. один з лідерів лейбористів, міністр фінансів лейбористського уряду Каллаген: «Якщо проаналізувати розвиток 10 найважливіших країн світу за минулі 10 років, то виявиться, що Англія займає останнє місце по будівництву нових заводів і поновленню устаткування; передостаннє — по збільшенню промислового виробництва; останнє — по розширенню експорту і друге місце — по зростанню цін»².

Тяжке економічне становище значною мірою визначало політичну ситуацію в країні. Основою британської політичної структури є двопартійна система, що базується на згоді двох головних партій Великобританії з корінних питань внутрішньої та зовнішньої політики. Основне завдання двопартійної системи, як вказував В. І. Ленін, полягає в тому, щоб відвертати трудящих від свідомої класової боротьби «з допомогою ефективних і безмістовних *дуелей* двох буржуазних партій»³.

На сучасному етапі стирається різниця між двома головними партіями країни. Невпадково в британській практиці з'явився термін «батскелізм», що підкреслює близькість програм консервативної та лейбористської партій (за прізвищами їх основних ідеологів — Батлера та Гейтскелла). Падає значення парламенту, особливо його виборної частини — палати громад. При всьому показному демократизмі справи в ній вершать кілька десятків політиканів, а основна маса рядових депутатів перетворилася на машину для голосування. Міцніють зв'язки між бізнесменами і політиканами. З 19 членів кабінету Макміллана 12 були безпосередньо зв'язані з монополіями. Переважна частина депутатів палати громад у 1959—1964 рр. мала зв'язки з бізнесом, які останніми роками ще більше посилилися. Найтісніші контакти з бізнесом у консерваторів: з кожних 10 депутатів-консерваторів 8 зв'язані з якоюсь фірмою, з 7 лібералів — 2, з кожних чотирьох лейбористів — один⁴.

Політичне становище протягом минулих п'яти років зазнало значних змін. Показниками престижу партій (хоч і відносними) можуть бути результати додаткових та муніципальних виборів, опитування громадськості. З кінця 1959 р. до другої половини 1961 р. консерватори за цими ознаками випереджали лейбористів. З весни, а особливо з другої половини 1961 р., почались їх невдачі на додаткових та муніципальних виборах. Перш за все, позначилась депресивність англійської економіки, введення політики «паузи» в зарплаті. Особливо низько престиж консерваторів впав у 1962 р. — першій половині 1963 р. Крім указаних причин, виборців відштовхнула груба помилка консерваторів щодо «Спільного ринку». В країні ширилось невдоволення їх політикою, яке досягло такої сили, що вперше в цьому сторіччі консерватори змушені були відкласти парламентські вибори до крайнього строку.

Слід відзначити, що під час додаткових виборів не тільки менше виборців голосувало за консерваторів; як правило, зменшувалась також кількість голосів, поданих за лейбористів. Отже, трудящі висловлювали невдоволення не лише відверто промисловістичною політикою консерваторів, а й нечіткістю лейбористської програми.

Зважаючи на близькість програм обох партій, багато виборців взагалі утримуються від участі у виборах (голосують звичайно трохи більше 70%). Низька політична активність виборців свідчить про їх незадоволення існуючою двопартійною системою. Виявом цього є й незвичайно високий процент голосів, поданих за лібералів на додаткових та муніципальних виборах. На додаткових виборах 1960—1962 рр. вони удержали 316 тис. голосів — більше ніж за все останнє двадцятиріччя⁵. Але ідеї застарілого лібералізму не можуть надовго привернути увагу англійських трудящих.

¹ Журн. «The three banks review», червень 1963, № 58, стор. 15.

² Hansard, v. 638, col. 1488.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 357.

⁴ A. Roth. The Business background of members of Parliament, London, 1963, стор. XVI.

⁵ Журн. «New Statesman», 8 листопада 1963 р., стор. 638.

Однією з найпекучіших не лише економічних, а й політичних проблем останніх років було питання про приєднання Великобританії до «Спільного ринку». На цей шлях країну штовхали монополії. Життєвий рівень трудящих Англії у разі вступу її до Європейського економічного товариства (ЄЕТ), безсумнівно, погіршився б. Це змушений був визнати навіть голова англійської урядової делегації на брюссельських переговорах Хіг⁶. Невипадково, що за вступ до «Спільного ринку» висловились при опитуванні в основному представники буржуазії та частини високооплачуваних робітників, а проти — переважна більшість некваліфікованих робітників⁷.

Англійські партії по-різному поставились до цього питання. Ліберали першими виступили за приєднання до шестірки європейських держав фактично на будь-яких умовах. Комуністична партія Великобританії викривала реакційну політичну суть «Спільного ринку». Коли по Великобританії прокотилась хвиля масових протестів проти вступу в «Спільний ринок», цей рух очолили комуністи. Найбільші мітинги протесту відбулися в Глазго, Манчестері, Ліверпулі⁸.

Політика лейбористської та консервативної партій в цьому питанні була несподіваною. Лейбористські лідери на чолі з Гейтскеллом довго не виявляли свого ставлення до ЄЕТ. Лише в жовтні 1962 р. вони, не відмовляючись в принципі від вступу, висунули умови, на яких Англія могла б приєднатися до «Спільного ринку». Ці умови включали гарантії для англійського сільського господарства, враховували інтереси Британської Співдружності та ЄАВТ (Європейської асоціації вільної торгівлі). Передбачалося, що країна мусить зберегти право на незалежну зовнішню політику, планування, націоналізацію. Ці пропозиції були результатом компромісу між різними течіями в партії. Більшість правих обстоювала приєднання. До цієї групи, очолюваної Дженкінсом, входили такі впливові члени «тіньового» кабінету, як Браун, Соскіс, Дуглас, Хоугтон⁹ та кількадесят членів парламентської фракції лейбористів¹⁰. Переважна частина лівих лейбористів на чолі з Грінвудом, Сільверменом, Зілліакусом рішуче виступила проти інтеграції.

Позиція консерваторів щодо «Спільного ринку» була ще більш суперечливою. Спочатку Макміллан виступив проти приєднання до шестірки. Потім консерватори почали швидко капітулювати, здаючи одну позицію за другою на переговорах в Брюсселі. Більшість партії підтримувала лінію керівництва. Однак, нараховувалося до 50 чоловік в парламентській фракції консерваторів, які були проти приєднання (переважно ті, чий інтерес зв'язаний з колоніями). Окремі члени консервативної партії висували свої кандидатури в парламент під гаслом проти вступу до «Спільного ринку».

Характеризуючи діяльність основних політичних партій Великобританії, звернемося передусім до політики консерваторів. Після жорсткої поразки на парламентських виборах 1945 р. вони зробили спробу перебудуватися, щоб остаточно не втратити впливу в країні. Внаслідок цього виник так званий «новий консерватизм», основними рисами якого є безпосереднє втручання капіталістичної держави в економіку, допущення при певних умовах націоналізації деяких галузей промисловості; більш витончена соціальна демагогія; намагання розширити соціальну базу, насамперед, за рахунок робітничого класу. Цей напрям являє собою схрещування старого традиційного консерватизму з лейборизмом. Невипадково журнал «Economist» назвав політику Макміллана «соціалістичним консерватизмом». За своїми економічними поглядами більшість його ідеологів — кейнсіанці*, а за філософськими — прагматики. «Новий консерватизм» зустрічає впертий опір з боку «твердолобих» — крайньо правого крила партії.

Основне завдання консервативної партії — партії фінансового капіталу та земельної аристократії — залишилось старим: захист інтересів британського монополістичного капіталу. Змінились лише тактичні прийоми, з допомогою яких консерватори домагаються своїх цілей. «Новий консерватизм» представляє в основному ті угруповання англійських монополістів, чий інтерес тісно зв'язаний з новими галузями промисловості. Це відбиває зміну співвідношення сил всередині британського монополістичного капіталу.

Структура консервативної партії відповідає тим завданням, які стоять перед нею. Вона налічує 2,25 млн. членів¹¹, складається з кількох сотень місцевих організацій, розташованих за принципом виборчих дільниць, оскільки основні зусилля консерваторів спрямовані на завоювання та збереження влади. В партії навіть формально відсутня демократія. Всі важливі рішення ухвалюються вузькою групою

⁶ Газ. «Daily Worker», 15 квітня 1962 р.

⁷ Журн. «Economist», 15 вересня 1962 р., стор. 990.

⁸ Газ. «Daily Worker», 9 липня 1962 р.

⁹ Журн. «New Statesman», 28 вересня 1962 р., стор. 390.

¹⁰ Газ. «Daily Worker», 27 вересня 1962 р.

* Послідовники відомого англійського буржуазного економіста Кейнса, апологета державно-монополістичного капіталізму.

¹¹ Газ. «Financial Times», 7 червня 1963 р.

партійних діячів на чолі з лідером партії. Конференції партії мають формальний та парадний характер.

Консервативна партія пропагує себе як виразницю інтересів всього суспільства. Але справжню політику консерваторів викриває пряма фінансова залежність її від бізнесу. Невипадково вони вперто відмовлялися від неодноразових пропозицій лейбористів провести публічне розслідування джерел їх фінансування. Однак у пресі з'явилися деякі дані про це. Лише незначна частина коштів — приблизно 100 тис. ф. ст. на рік надходить за рахунок внесків місцевих організацій¹². Основні ж мільйонні суми йдуть з фондів англійських монополій. Створені й спеціальні організації, зокрема такі, як «Цілі промисловості», «Економічна ліга», що збирають гроші у фонд консервативної партії¹³.

Корінним протиріччям політики консервативної партії є те, що вона, виконуючи волю монополій, водночас змушена хоч інколи вдаватися до реформ та податкових знижок на користь трудящих, з метою завоювати голоси основної маси виборців.

Консерваторів активно підтримувала не лише значна частина монополістичного капіталу, а й середня та дрібна буржуазія. Останнім часом вони посилили пропаганду також серед робітників — і не без успіху: близько третини робітників (переважно неорганізованих у профспілки і високооплачуваних) голосували за консерваторів на парламентських виборах 1959 р., що пояснюється досить гнучкою їх соціальною політикою.

Ще після поразки в 1945 р. консерватори намагалися здобути підтримку профспілок. І знову впадає в очі протиріччя між метою та засобами її здійснення. З одного боку, вони твердять про егоїзм, засилля профспілок, яке нібито виявляється, передусім, у вимогах підвищення заробітної плати. З другого боку, консерватори змушені боротися за вплив у профспілках. Один з провідних діячів партії Маклеод заявив: «Коли ми не національна партія, яка представляє і тред-юніони, і підприємців, то ми — ніщо»¹⁴. Найбільшим впливом консерватори користуються в профспілках нефізичної праці, в робітників у «білих краватках». Ще у 1952 р. було засновано спеціальний комітет на чолі з Кітінгом, який мав вивчати шляхи «розширення і поліпшення» роботи консерваторів в тред-юніонах, а також звільнення «профспілок від політичного панування соціалістичної та комуністичної партій»¹⁵.

Консерватори всіляко намагалися обмежити діяльність профспілок лише окремими питаннями праці та зарплати. Крім того, вони вели агітацію серед пролейбористські настроєних членів профспілок, щоб ослабити позиції лейбористської партії¹⁶. Але найактивніше консерватори борються проти впливу комуністів в тред-юніонах, не зупиняючись перед прямим втручанням у профспілкові справи. Так, наприклад, вони закликали своїх прихильників докласти всіх зусиль, щоб у профспілку електрики було обрано антикомуніста¹⁷. Натомість консерватори нерідко підтримують правих профлідерів та лейбористських діячів¹⁸, які в свою чергу йдуть їм на поступки.

Остання конференція консервативних тред-юніоністів і доповідь колишнього міністра фінансів С. Ллойда про становище в партії у 1963 р. довели, що тред-юніоністські групи консерваторів мають вплив на досить невелике коло профспілок. С. Ллойд радив більше висувати тред-юніоністів як кандидатів на парламентські вибори. Однак більшість консервативних організацій стримано ставилася до подібних пропозицій. Лише два представники від кількох мільйонів тред-юніоністів, що голосували за консерваторів, входили до складу минулої палати громад (Моубі — від електриків, Дженнінгс — від вчителів)¹⁹.

За останнє п'ятиріччя консервативна партія пережила внутрішні труднощі, хоч зовні вони прикривалися деклараціями про єдність. В перші роки після Суецької кризи Макміллан вихвалявся як об'єднувача партії. Але політика консерваторів ставала дедалі більше непопулярною, і в партії ширилось невдоволення керівництвом, зокрема Макмілланом. Серед консерваторів почалась кампанія за зміну лідера, яка особливо посилилася після справи Профьюмо.

Криза в консервативній партії загострювалася і досягла кульмінації в жовтні 1963 р., коли Макміллан змушений був подати у відставку. Розгорнулася боротьба за лідерство між основними претендентами — Батлером, Хейлшемом, Модлінгом. На думку політичних оглядачів, Батлер мав найбільшу підтримку в кабінеті та країні, Модлінг — в палаті громад, Хейлшем — у місцевих виборчих дільницях партії. Щоб

¹² Газ. «Daily Worker», 4 жовтня 1963 р.

¹³ Журн. «За рубежом», 8 лютого 1964 р., стор. 17.

¹⁴ Law and opinion in England in the 20-th century, London, 1959, стор. 48.

¹⁵ Журн. «Мировая экономика и международные отношения» (далі — МЭМО), 1963, № 5, стор. 88.

¹⁶ Газ. «Daily Worker», 1 липня 1961 р.

¹⁷ Газ. «Daily Worker», 11 серпня 1964 р.

¹⁸ МЭМО, 1961, № 6, стор. 115.

¹⁹ F. Boyd. British Politics in transition. 1945—1963, London, 1964, стор. 78—79

уникнути розколу партії, Хейлшем і Модлінг зняли свої кандидатури на користь Батлера. Та праві кола побоювались, що Батлер проведитиме порівняно ліберальну політику. Журнал «Economist», наприклад, писав, що Батлер має намір знизити податки²⁰. Несподівано був висунутий Хьюм, який і очолив консервативну партію та уряд. Навіть звиклих до всього англійських політичних діячів шокувало те, яким шляхом це було зроблено. Лідер лібералів Грімонд висловився так: «Ніколи більше не можна допускати, щоб прем'єр-міністра обирали таким незвичайним, закулісним методом»²¹. Ці події розвіяли залишки міфу про демократію в консервативній партії.

У консерваторів немає єдності в найважливіших питаннях внутрішньої та зовнішньої політики. Розходження виникали не лише з проблем «Спільного ринку», а й щодо «паузи» в зарплаті, модернізації англійської промисловості, контролю над роздрібними цінами; в справі еміграції з країн Співдружності, в конголезькому питанні та ін.

Нерідко більш реалістичні погляди у внутрішньополітичних питаннях співіснують з реакційним вирішенням зовнішньополітичних проблем. Так, у парламентській фракції консерваторів відверто імперіалістичних поглядів на зовнішньополітичні питання дотримується впливова «смуєцька група» (названа так за її підтримку суєцької авантюри). Її очолюють такі відомі захисники інтересів британських колоніальних монополій, як Хінчинбрук, Харріс, Емері. У внутрішньополітичних питаннях реакціонери звичайно виступають проти тред-юніонів, вимагаючи розслідування їх діяльності, й заперечують навіть проти незначних поступок трудящим. Це передусім Хейлшем, Набарро, Мур. Більш ліберальні на чолі з Батлером, Маклеодом, Нікольсоном, Бойлом розуміють, що час неприхованої реакції пройшов. Вони вважають доцільним іноді надати певні пільги трудящим, дещо збільшити витрати на соціальні потреби.

До ліберального крила консерваторів можна віднести «Боу груп». Ця група об'єднує кількості молодих консерваторів, з яких 12 були членами парламенту. Представники її висловлюються за втручання держави в економіку, за деякі збільшення витрат на соціальні потреби, за розширення впливу в тред-юніонах, більш ліберально ставляться до самовизначення колишніх англійських колоній²². Відносно ліберально настроєні «Молоді консерватори» — молодіжна 150-тисячна секція консервативної партії.

На уряд та його політику мала вплив консервативна група «Єдина нація», що проповідує ідею про безкласовість англійського суспільства. До крайньо правого крила консервативної партії відноситься «Клуб понеділка», очолюваний маркізом Солсбері і Б. Мертонським. До нього поряд з іншими членами належать 11 депутатів парламенту. Члени «Клубу» виступали за відродження традиційного консерватизму, критикували Макміллана за його «лібералізм», підтримували Хейлшема як кандидата в лідери. Незначна частина правих на чолі з Даутоном в травні 1960 р. навіть заснувала «Нову консервативну партію».

До консерваторів приймає і «Група свободи» — крайньо реакційна організація. Вона виступає за холодну війну, крайні форми колоніалізму. У внутрішньополітичних питаннях «Група свободи» основний удар спрямовує проти робітничого класу та його профспілок.

Хьюм доклав усіх зусиль, щоб об'єднати партію напередодні виборів 1964 р. і це йому ніби вдалось. Але несподівано в квітні 1964 р. з критикою політичного курсу консервативного керівництва виступила «Таймс», основні ідеї якої були підхоплені колишнім міністром Е. Пауеллом. Критикувалися заходи в галузі націоналізації, а також втручання консервативного уряду в економічне життя країни. Пауелл звинувачував уряд в тому, що він копіює економічні концепції лейбористів.

Незважаючи на всі пущені в хід засоби, ніщо не врятувало консерваторів від поразки на виборах. Перемогу здобули лейбористи.

Лейбористська партія, яка 13 років була в опозиції, після третьої підряд поразки на виборах 1959 р. переживала кризу. Праві лідери твердили, що виборців налякала націоналізація, тому слід викинути з програми партії навіть згадку про суспільну власність на засоби виробництва та розподілу як мету лейбористів. Вони взяли на озброєння реформістську теорію «змішаної економіки», — тобто проповідували можливість існування в Англії поряд з суспільною власністю на знаряддя виробництва й приватного сектору. На питання Р. Черчілля, чи вірить Гейтскелл в націоналізацію всіх знарядь виробництва, розподілу й обміну, він відверто відповів: «Ні, не зовсім. І для далекого майбутнього нашої економіки приватний сектор буде нас задовольняти в такій же мірі, як і суспільний»²³.

Місцеві організації лейбористської партії рішуче виступили проти правих ліде-

²⁰ Журн. «Economist», 22 червня 1963 р., стор. 1236.

²¹ Журн. «За рубежом», 1963, № 44, стор. 20.

²² S. E. Finer. Backbench opinion in the House of Commons. 1955—1959, London, 1961, стор. 105.

²³ Вестник МГУ. История, серия IX, 1962, № 6, стор. 29.

рів в цьому кардинальному питанні. Праві зазнали поразки на конференції партії. Це ще раз підтвердило ту думку, що ліві тенденції досить сильні на місцях. Але організаційно ця частина лейбористів була погано об'єднана. Ліва група «За перемогу соціалізму» виявилася слабкою і аморфною.

На початку 1963 р. після смерті Гейтскелла розгорнулася боротьба за керівництво в партії між Г. Вільсоном — центристом, що колись тяжів до лівих, і відверто правим Д. Брауном. Наближались парламентські вибори. Незважаючи на те, що праві були в більшості в парламентській фракції, дехто з них проголосував разом з лівими та центром за Вільсона, який зумів напередодні виборів формально об'єднати партію. Але праві не тільки не здали своїх позицій, а навіть посилили їх під час виборів у «тіньовий кабінет» в 1963 р. Хоч Вільсон і пообіцяв позитивно вирішити деякі питання внутрішньої та зовнішньої політики, він не забарився підтвердити вірність основним напрямкам політики Гейтскелла.

Під гаслом єдності («не переверніть човна») пройшла й остання перед виборами конференція лейбористської партії в 1963 р. Однак, ця мета була досягнута, головним чином, шляхом капітуляції лівих — зокрема група «За перемогу соціалізму» тимчасово припинила свою діяльність. Від такої єдності — лише крок до єдності з консерваторами. Про це попереджала Комуністична партія Великобританії. Щоб не посилювати старих суперечностей, на конференції не обговорювали питань зовнішньої та воєнної політики.

Політичне становище в останні роки складалось на користь лейбористів. Вони вирішили перемогти, беручи на себе лише мінімум зобов'язань, більшість яких були до того ж половинчасті й нечіткі.

Звертаючись до становнища в ліберальній партії, слід нагадати, що так зване «відродження лібералізму» спостерігалось і раніше. Найбільш яскраво воно виявилось у збільшенні кількості голосів, поданих за лібералів. За них, головним чином, голосує дрібна та середня буржуазія. Останніми роками ліберали, намагаючись розширити свою соціальну базу та завоювати голоси робітників, посилили діяльність в профспілках. Вони також обіцяли виборцям Шотландії й Північної Ірландії розширення прав.

За своїми поглядами на соціальні питання ліберали частіше тяжіли до консерваторів. Вони виступали проти дальшої націоналізації, за «паузу» та «стримування» в зарплаті. Більшість пропозицій лібералів носить демагогічний характер.

Дуже показовими є намагання деяких крайньо правих лейбористів (на зразок Уайтта) створити «Нову радикальну партію» з правих лейбористів та лібералів²⁴. Про близькість програм основних англійських партій свідчить також ідея, висловлена англійським публіцистом Ф. Бойдом, щодо злиття основної маси консерваторів, лібералів та правих лейбористів в одну партію²⁵. І справді, консерватори, які нещодавно критикували лейбористів за намагання планувати економіку країни, вже на початку 60-х рр. самі здійснили таку спробу. Подібних фактів є чимало.

Справжнім виразником інтересів робітничого класу і всіх трудящих країни є Комуністична партія Великобританії. В сфері зовнішньої політики Компартія викривала агресивність консерваторів, боролась і бореться за ліквідацію міжнародної напруженості та холодної війни, бере активну участь у русі прихильників миру. Комуністи закликають скоротити воєнні витрати принаймні вдвічі і зекономлені кошти використати для поліпшення життєвих умов трудящих.

Компартія очолює антимонополістичний рух. Вона вимагає заборонити злиття великих компаній і водночас роздрібнити деякі з них, наполягає на здійсненні прямого контролю парламенту над монополіями та включенні профспілкових представників до комісії по боротьбі з монополіями. Під час панування консерваторів комуністи послідовно викривали їх політику. Компартія боролась за обрання її членів до парламенту, де б вони разом з лівими лейбористами могли впливати на діяльність лейбористського уряду.

Компартія Великобританії веде боротьбу у тяжких умовах. Цим, а також засиленням реформізму серед англійського робітничого класу в значній мірі пояснюється її малочисельність. Комуністи мають певний вплив серед таких загонів англійського пролетаріату, як шахтарі, будівельники, ливарники, електрики. Ряди англійських комуністів зростають. Так, наприклад, у 1962 р. кількість членів КПВ збільшилась на 2553, комсомольців — на 817²⁶. Партія ставить своїм завданням домогтись збільшення членства з 35 тис. до 50 тис. чоловік, тісно пов'язуючи цю мету з поширенням свого політичного впливу.

Англійська мажоритарна система поки що не дозволяє комуністам завоювати місця в парламенті. Тому партія важливого значення надає муніципальним виборам. На місцевих виборах в 1964 р. комуністи досягли певних успіхів — одержали 259 тис. голосів. 24 члена КПВ були обрані в муніципалітети²⁷.

²⁴ Журн. «New Statesman», 26 вересня 1962 р., стор. 110—112.

²⁵ F. Boyd. Назв. праця, стор. 57.

²⁶ Газ. «Daily Worker», 8 лютого 1963 р.

²⁷ Газ. «Daily Worker», 26 травня 1964 р.

Для політичного становища країни за останнє п'ятиріччя характерним є політ-віння. Про це свідчать не лише зростання страйкового руху, поширення руху прихильників миру, а й наслідки виборів, особливо парламентських 1964 р., коли тру-дящі країни і, перш за все, робітничий клас висловили недовіря консерваторам.

Ці наслідки показові і в іншому відношенні. Як відомо, лейбористи у 1964 р. одержали лише на 5 мандатів більше ніж консерватори та ліберали. Це створює додаткові труднощі для лейбористського уряду, що й продемонстрували перші міся-ці його діяльності. На політичному курсі нового керівництва позначається вплив англійських монополій, інтереси яких є для нього провідними.

В. О. ГОРБИК

УКРАЇНСЬКІ МАЙСТРИ-ЗОЛОТАРІ XVI—XVIII ст.

Древня Київська Русь уславилася своїми майстрами-золотарями. З розвитком промисловості золотарство стає досить розвинутою галуззю виробництва. Не тільки Київ, але й Львів, Кам'янець-Подільський, Чернігів та інші міста ще в XVI ст. пе-ретворилися в значні центри цього ремесла на Україні.

Про широкий розвиток ремесла і торгівлі у Києві свідчать численні актові до-кументи. У грамоті литовського князя 1505 р. на ім'я київського воеводи Дмитра Путятича згадуються «золотари и кравцы, кушнеры и ковали, и шевцы, и винники, и хлебницы, и перекупники, и риболови и иные люде»¹.

Незважаючи на складні соціально-економічні умови в XVI—першій половині XVII ст., у Львові золотарське ремесло досягло високого розвитку: зростала кіль-кість золотарів, розширювався обсяг ювелірного виробництва, досить високою ста-вала якість речей. В 1595 р. у Львові працювало вже 30 золотарів, а в першій по-ловині XVII ст. у списках золотарського цеху було близько 80 майстрів. Серед них відомі імена Андрія (1519 р.), Ніколая (1520 р.), Петра (1520 р.), Юрія (1523 р.), Юхима (1531 р.), Якова Лепкого (1547 р.) та ін.² Серед львівських майстрів були українці, німці, поляки, вірмени й ін. Найдавнішим з відомих золотарів був украї-нець Яцко (1384 р.). Але вже на початку XV ст. перше місце займають німці (11 золотарів), друге—вірмени (6 золотарів), а потім поляки й українці. Напри-кінці XVII ст. основна маса золотарів складається з вірмен, яких нараховувалось близько 30 чоловік. Починаючи з 30-х років XVII ст. Львів зазнає систематичних нападів та пограбувань з боку Туреччини, Швеції, Кримського ханства. Загарбники нищили людей, стягали з населення великі контрибуції, відбирали скарби. Майстрів часто забирали в рабство. Все це негативно позначилося на розвитку економіки і привело до того, що вже в середині XVII ст. золотарство почало занепадати у Львові, а також у містах Поділля, Брацлавщини, Київщини та Переяславщини, які були тоді теж підвладні шляхетській Польщі.

Срібло в злитках і вироби з нього привозили з інших країн, бо на Україні до-рогочінні метали не добувалися. В XVI—XVII ст. численні вироби золотарів при-возили на ярмарки з Німеччини, зокрема з таких міст, як Аугсбург, Нюрнберг, Данціг³. Порівняно небагато срібла надходило в XVII ст. з Росії. Проте вже з початку XVIII ст. російські вироби почали витіснити чужоземні товари на ярмар-ках України і скоро зайняли перше місце. Значна кількість дорогоцінностей достав-лялась на Україну як трофеї. Адже у боротьбі з іноземними загарбниками козацькі війська часто здобували не тільки блискучі перемоги над ворогом, а й численні трофеї: зброю, військово спорядження, а також великі скарби⁴.

Після возз'єднання України з Росією українське золотарство почало розвива-тись інтенсивніше і наприкінці XVII—першій половині XVIII ст. досягло високого розвитку.

У цей період з'явилися нові центри золотарства: Стародуб,⁵ Переяслав, Ніжин, Ромни, Батурин, Новгород-Сіверський, Острог, Кременець, Миргород, Козелець, Кре-менчук та ін. Але провідне місце в ювелірному виробництві належало Києву. Тут особливо високою майстерністю відзначалися золотарі: І. Равич, П. Волох, І. Бі-лецький, М. Юревич, С. Семігінівський, І. Самойлович, Ф. Лисицин, В. Мощенко, С. Тарановський, Г. Ющенко, І. Завадовський та багато ін., вироби яких зберегли-ся до наших днів. Значним центром художнього ремесла на початку XVIII ст. був Стародуб. У 1726 р. в місті працювало 17 іконописців, 8 золотарів, зброярі, різьбярї та ін.⁵ Відомі стародубські майстри-сріблярї середини XVIII ст.: Іван і Прокіп

¹ Акты, относящиеся к истории Западной России, т. 1, Спб., 1846, стор. 355.

² W. Lozinski. Złotnictwo lwowskie, Lwów, 1912, стор. 59—117.

³ А. И. Баранович. Украина накануне освободительной войны середины XVII ст., М., 1955, стор. 150.

⁴ Н. Костомаров. Богдан Хмельницкий, т. 1, Спб., 1870, стор. 134.

⁵ Журн. «Україна», 1917, кн. I і II, стор. 100—115.

Золотарі, Андрій та Леонтій Івановичі. Наприкінці XVIII ст. значне місце в золотарському виробництві займає Кременчук, де працювало 14 золотарів⁶. У Ніжині були досить популярними майстри-сріблярі Петро Корсакевич, Ігнат Карасевич, Петро Францієв, у Переяславі — Михайло Іванович, Іван Рожа, Антін Садовський та ін. У містах же, що перебували під владою шляхетської Польщі, золотарство зовсім занепало.

В соціальному відношенні переважна більшість майстрів-сріблярів належала до міщан, значну кількість склали феодально-залежні і зовсім незначну — козаки і духовенство. Майстри-сріблярі з міщан і козаків жили в містах і містечках. Тут вони мали власні будинки, які часто стояли на магістратській або монастирській землі, за що ремісники сплачували «оклад». На садибах були золотарські майстерні. Так, у Рум'янцевському опису говориться, що золотар Пантелеймон Рубін має «дом на землі монастиря Києво-Братського, за котору ежегодно платит 60 копеек»⁷. Але чимало майстрів жили «по найманих дворах», «волочилися по чужих домах». Таких золотарів, наприклад, у Стародубі в 1726 р. була переважна більшість⁸. Майстри, у яких не було своїх хат, наймалися на роботу до більш заможних золотарів і працювали в них за певну платню, користуючись хазайськими майстернями та знаряддями виробництва.

Феодально-залежних золотарів мали польські магнати, козацька старшина та монастирі. Майстри Києво-Печерської лаври мали свої двори на землях монастиря. Панщину відробляли своїм ремеслом і сплачували монастирю консисторські податки. Про одного з таких майстрів у Рум'янцевському описі сказано, що в містечку Печерську в окремій хаті живе 77-річний золотар Петро Волох. Поруч мав двір його син Григорій. На садбі стояла хата, дві комори і сарай, ремесло мав «...серебряное. Панщину работает мастерством своим. Консистентские в год платит 1 рубль и шесть копеек по расположению монастирскому»⁹.

Проте монастирі не задовольнялися тим, що золотарі відробляли панщину своїм ремеслом, і примушували їх виконувати й інші феодальні повинності. Про це, наприклад, свідчить заява майстра Івана Самойловича на ім'я духовного собору Києво-Печерської лаври, в якій він просив звільнити його хату «от экономической панщины», оскільки він відробляє вже одну панщину золотарським ремеслом¹⁰. Злидні і голод змушували деяких майстрів «добровільно» йти у «підданство» до духовних і світських феодалів. Так, майстер Іван Хмуровський писав архімандриту Києво-Печерської лаври, що йому доводилось працювати в різних місцях, але тепер «...всеижайше прошу меня ныжайшого под ведомо Лавры принять и к жительству на местечке Печерском хотя маленькое место с жилем да для пропитания и харчей, что соблагоизволено будет определить»¹¹.

Слід відмітити, що сріблярів у Києво-Печерській лаврі було небагато, вони не відзначалися високою майстерністю і виконували, в основному, позолотні роботи, ремонтували і очищали срібні речі. З архівних документів видно, що найбільш відповідальні ювелірні роботи монастир замовляв киево-подільським золотарям: І. Равичу, І. Білецькому, М. Юревичу, Ф. Лисицину, Г. Проценку, Д. Любецькому, К. Чижевському, І. Атаназевичу, О. Іщенко та ін.

Поодинокі золотарі були і в інших монастирях. У 1739—1752 рр. на подвір'ї Чернігівського Євцького монастиря жив золотар Стефан Кучерявий, який виготовляв різний срібний посуд і оздоблював золотом та сріблом зброю¹².

До феодально-залежних золотарів потрапляли також підсусідки, які по суті були перехідною ступінню від вільного до покріпаченого ремісника. Немало зацікавлених було в козацької старшини. Наприклад, переяславський полковий осаул Михайло Лукашевич мав підсусідка золотаря Івана Роженка, який перейшов «з козаков подпомощников сотне первой полковой Переяславской во владения оногo Лукашевича»¹³.

Основною формою організації золотарства, що почала проникати на Україну з Німеччини через Польщу ще в XV ст., був цех. Польський уряд був зацікавлений у цеховій регламентації ремесла, бо вважав цехи організаціями, з яких можна регулярно стягати податки. До народно-визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. акти на створення цехів видавали польські королі і магнати. На території, звільненій від польсько-шляхетського панування, такі акти видавали гетьмани, козацькі полковники і навіть сотники. Проте козацька старшина не була зацікавлена в цеховій організації ремесла, бо це суперечило економічним інтересам української шляхти, яка прагнула зайняти провідне місце в економічному житті країни.

⁶ О. Д. Николаичик. Город Кременчук, Спб., 1891, стор. 184.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 414, 1766 р., арк. 27.

⁸ Журн. «Україна», 1917, кн. I і II, стор. 110, 111.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 414, 1766 р., арк. 110.

¹⁰ Там же, ф. 128, оп. 1 (маловажливий), спр. 103, 1760 р., арк. 1.

¹¹ Там же, спр. 155, 1765 р., арк. 2.

¹² Там же, ф. 205, оп. 2, спр. 27, арк. 1.

¹³ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 278, арк. 70, 71.

Загальнодержавного законодавства про цехи на Україні не було аж до останньої чверті XVIII ст. Після остаточної ліквідації гетьманщини царський уряд поступово поширює загальноросійське ремісниче законодавство і на Україну. «Жалована грамота містам» 1785 р. проголошувала цеховий устрій загальнообов'язковим для всієї імперії. Цехам надавались деякі автономні права, вони контролювалися тільки магістратами. Але затверджений 1799 р. Павлом I «Статут цехів», по суті, ліквідував надані доти права цехам і поставив їх у становище суто виробничих організацій, з яких держава систематично стягала податки.

Золотарі мали свої самостійні цехи або об'єднувалися з майстрами інших споріднених спеціальностей. У Львові самостійний золотарський цех був створений лише в 1600 р., а до того золотарі мали один цех з конвісарами. Для українських майстрів тут створювалися всілякі перешкоди: «схизматиків» (православних) не брали до цеху, жорстоко переслідували; щоб вступити до цеху, кожний майстер-українець мав прийняти унію або католицьку віру. Але українські майстри рішуче відкидали всі домагання шляхти та єзуїтів і разом з усім народом боролися за своє соціальне й національне визволення.

Всіх золотарів поза цехом зараховували до числа «партачів», тобто ремісників, які приймали роботу від цехових майстрів і виконували її під чужою фірмою. До цієї непочесної категорії майстрів були віднесені навіть найбільш видатні українські золотарі: Яцко Русін (спалений шляхтою на вогнищі у 1579 р.), Григорій Остафійович (1593 р.), славновісний своєю майстерністю Андрій Касиянович та багато ін.

Як видно з актових документів, у Києві самостійний срібний цех був у 1518 р.¹⁴, відомий він також і в 1611 р.¹⁵. Але десь з другої половини XVII ст. назва його зникає, і майже протягом усього XVIII ст. у документах він не зустрічається. Лише в документах 1794 р. бачимо його знову як самостійний цех. У контракті з Михайлівським Золотоверхим монастирем срібляр Самійло Ростовський називається київським міщанином «управи сребраников»¹⁶. На цьому документі є підпис старшини управи срібляра Івана Дяченка.

Деякі автори пояснюють відсутність самостійного срібного цеху в Києві протягом усього XVIII ст. занепадом золотарської справи або нечисленністю майстрів. Але це невірно. Нам удалося виявити близько 200 майстрів-сріблярів цього періоду. Крім того, архівні документи і наявні колекції срібла говорять за те, що протягом XVIII ст. у значних розмірах зростав і обсяг цього виробництва. Справа ж у тому, що наприкінці XVII ст. під впливом фінансової політики гетьманського уряду виникла тенденція до об'єднання споріднених спеціальностей в одному цеху. Об'єднання цехів, перерозподіл спеціальностей між ними і створення нових цехів відбувалися особливо інтенсивно протягом XVIII ст. Слід також мати на увазі, що цеховий устрій за часів гетьманщини не був обов'язковий для ремісників, які могли займатися своїм ремеслом і поза цехом. Сріблярі, як це видно з документів, не виявляли особливого бажання вступати до цехів¹⁷.

Джерела свідчать, що самостійні цехи золотарів були в Острозі (1648 р.), Кам'янці-Подільському (1712 р.), Прилуках (1749 р.), Чернігові (1786 р.), Кременчуці (1794 р.), Ніжині (1786 р.) та інших містах. Кожний цех сплачував до міської «скриньки» щорічний податок. Сума податку визначалася магістратом на підставі королівських грамот, які пізніше на Лівобережжі України замінили царські грамоти. У грамоті польського короля Ніжинському магістрату від 1625 р. говориться: «от... всяких ремесленников нежинских, взглядом ремесла покилько грошей на рок. ведлуг пропорции пожитку их, до скриньки меской брать»¹⁸. Цехи мусили відбувати «гвалтові повинності», тобто боротися за пожежами, нести варту й обороняти місто та ін.

Після вигнання польської шляхти з України козацька старшина використовує цехи в своїх інтересах, майстрів часто примушує працювати безкоштовно. Чернігівський полковник, наприклад, примушував золотарів відробляти своїм ремеслом панщину, звільняючи їх від ратушних податків та різних зборів¹⁹.

З часу ліквідації гетьманщини царський уряд зобов'язав цехових сплачувати подушний податок і відбувати рекрутську повинність. Відповідно до цехового законодавства Катерини II цех міг бути створений при наявності чотирьох ремісників спорідненої спеціальності. Все податкове міське населення було розписане по цехах. До золотарського цеху, наприклад, зараховували не тільки майстрів-золотарів, а й інші категорії міщан. У питанні сплати податків у цехах запроваджувалась кругова порука.

¹⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. т. I. Спб., 1863, стор. 57.

¹⁵ А. Андреевский. Исторические материалы, вып. 10. К., 1886, стор. 21.

¹⁶ ЦДІА УРСР, ф. 169, оп. 1, спр. 19, 1796 р., арк. 1.

¹⁷ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 414, 1766 р., арк. 27.

¹⁸ А. Ершов. До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв., Ніжин, 1929, стор. 87.

¹⁹ Очерки истории г. Чернигова 907—1907, Чернигов, 1908, стор. 25.

Золотарські цехи, як і всі інші цехи, мали свої двори, що були об'єднуючими центрами ремісників. У будинку цеху була скринька, де зберігалися документи, привілеї, гроші, печатка тощо. Скринька мала і символічне значення — її виносили під час цехових зборів. У цеховому будинку зберігалась також корогва, що водночас відігравала роль військового прапора, палиці цехмістра та ін. На подвір'ї були пожежний та господарський інвентар.

Для здійснення керівництва справами цеху майстри на своїх сходках обирали цехмістра строком на один рік. Висувалось кілька кандидатур, і обраним вважався той, хто одержав більшість голосів. Такими «голосами» у Київському срібному цеху, наприклад, були кульки.

Більшість майстрів-золотарів, незалежно від того, входили вони до цеху чи ні, мали 1—3 підмайстрів і до 7 учнів віком від 8 до 16 років. Підмайстрів наймали, як правило, не менш як на півроку, їм видавали харчі, а інколи й одяг та взуття. Підмайстер мав у всьому підкорятися майстру, працювати щодня (крім неділі і свят) по 9—15 годин. Платня встановлювалася за домовленістю підмайстра з майстром. Наприклад, майстер Шиляревський з м. Козельця забезпечував підмайстра Андрія Федоровича харчами і платив йому по 22 крб. на рік²⁰. Якщо підмайстер не виходив без поважних причин на роботу, то за кожний день прогулу відробляв п'ять днів або платив 5 крб. хазяїну²¹. Підмайстер не мав права йти від хазяїна раніше домовленого строку. Але були випадки, коли підмайстер достроково залишав свого хазяїна, шукаючи вигіднішої роботи. У 1778 р. підмайстер срібних справ Іван Понятовський утік від київського майстра Федора Барановича у м. Глухів, де влаштувався до майстра Остапа Іванова²².

Щоб стати майстром, підмайстер складав іспит, тобто під наглядом майстра або групи майстрів, виділених цехом, самостійно робив із срібла ложку, келих чи будь-яку іншу річ, і вносив на частування братчиків певну суму грошей. Після цього йому видавалось спеціальне свідоцтво на право самостійної роботи.

Кожного учня, який починав науку в майстра, обов'язково записували до цехового реєстру, а після закінчення строку навчання виписували. До книги заносилися основні дані про учня, визначався строк і умови навчання, говорилося про обов'язки учня і майстра. Строк навчання встановлювався від 7 до 12 років. Від учня вимагалися уважність і старанність у навчанні, бездоганне виконання усіх розпоряджень не тільки майстра, а й членів його сім'ї. Він не тільки не мав права залишити вчителя раніше встановленого для навчання строку, а й відлучатися з дому без дозволу майстра. Майстер брав учня на повне своє утримання, зобов'язувався навчати й виховувати його, маючи право карати його за провини. Для опанування золотарської справи між майстром і родичами учня укладався контракт. Після закінчення строку навчання учень одержував від майстра відповідне посвідчення і міг залишити майстра або продовжувати роботу в нього вже як підмайстер.

Багато учнів, не витримавши тяжкого режиму і непосильної фізичної праці, тікали від своїх учителів. Учні київського майстра Федора Барановича Антін Шигура, Дмитро Якубовський і Микита Балковський у 1779 р. втекли до м. Глухова. Туди ж після 5 років навчання втік і учень київського майстра Івана Атаназевича Федір Терпілов²³.

Учні мали і феодално-залежні майстри. Так, Григорій Волошенко, підданий Києво-Печерської лаври, мав п'ять учнів. «Живут оне все без найму за науку сребрного мастерства, на плате і пише хозяйском»²⁴.

Золотарські роботи виконувались, як правило, на замовлення. Для виконання тієї чи іншої речі майстри укладали з замовниками контракт, а невеликі вироби виготовлялися за усною домовленістю. В контрактах установлювався строк виконання, точно визначався характер і обсяг роботи, техніка виготовлення. Деякі замовники давали ескіз («абрис»), за яким виготовлялась річ. Для великих і відповідальних робіт майстер повинен був спочатку виготовити модель. Наприклад, у 1747 р. срібні царські врата для Софійського собору виконувались за мідною моделлю, зробленою золотарем Семеном Тараном²⁵. Нерідко майстрам замовлялось створити щось за зразками старих речей.

Матеріал для виробів давав замовник, і тільки в окремих випадках майстер виготовляв з свого матеріалу. В контракті завжди вказувалося, скільки срібла відійде на «вгар». В середині XVIII ст. на «вгар» давався один лот * на фунт срібла, а наприкінці того ж століття — 3 лоти.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 57, оп. 1, спр. 386, 1766 р., арк. 257.

²¹ Там же, ф. 452, оп. 1, спр. 63, 1835 р., арк. 7, 10.

²² Там же, ф. 54, оп. 1 (друга Малоросійська колегія), спр. 2924, 1780 р., арк. 1.

²³ Там же.

²⁴ Там же, ф. 57, оп. 1, спр. 414, 1766 р., арк. 110.

²⁵ Е. М. Кузьмін. От XVII к XVIII веку. О некоторых памятниках Южно-русского прикладного искусства, [К.], «Старые годы», 1909, стор. 4.

* Стара російська міра ваги. Один лот — 12,8 г.

Оплата за роботу проводилася, як правило, грішми від кожного фунта виробу, а за позолоту — від кожного червінця, використаного на позолоту. У 1582 р. один з кращих львівських золотників Іван Ротендорф уклав контракт на виготовлення срібного столового сервізу для молдавського господаря. Сервіз мав 75 предметів, матеріал дав замовник. За роботу майстер одержав по 48 грошей від кожної гривни виробів²⁶. Київський майстер Юревич склав контракт з Києво-Печерською лаврою на виготовлення срібної оправи на головний престол Успенського собору. Згідно з контрактом монастир видав майстру всі матеріали, а за роботу виплачував від кожного фунта по 3 крб., виключивши на «вгар» по одному лоту з кожного фунта срібла²⁷. За позолоту в той час майстер одержував по 40—50 коп. від червінця. Наприкінці XVIII ст. ціни на ювелірні роботи значно підвищилися і досягли 10 крб. і більше від фунта, а за позолоту — до 1 крб. від червінця.

Робота фініфтяників сплачувалася поштучно. Майстру Михайлу Білоусовичу Києво-Печерська лавра заплатила за чотири фініфтові «штуки» 60 крб.²⁸

У контрактах передбачалися досить радикальні заходи щодо майстрів, які не виконували роботу якісно і вчасно. Наприклад, у контракті Золотоверхого монастиря з майстром С. Ростовським було сказано, що коли робота виявиться «непорядочна либо не в срок отделана, в таком случае неисправное исправит, а за просрочку в штраф из договоренной цены лишиться (Майстер.— М. П.) ста рублей должен»²⁹. Договора ціна дорівнювала 650 крб.

На Україні, як і в інших країнах, існувала певна система контролю за якістю дорогоцінних металів. Щоб запобігти різних зловживань з боку майстрів, на виробі ставився умовний знак або цифра проби — співвідношення благородного металу з лігатурою, емблема (герб) міста, ініціали майстра та дата виготовлення.

Найдавніші сліди клеймування золотарських виробів на Україні припадають на XVI ст. У той час майстри позначали свої вироби власними емблемами — гмирками. Звичай застосовувати такі гмирки було запозичено з Німеччини і дуже поширено серед міщан Львова, де майже кожний мешканець мав свою емблему, яка ставилася на цінних речах, що були у вжитку³⁰. Наприклад, гмирка є на срібному хресті 1547 р., який експонується в Київському історичному музеї³¹. Але слід відмітити, що в українському золотарстві гмирки не набули великого поширення і на речах зустрічаються дуже рідко.

В XVI—XVII ст. українські золотарі мали звичай підписувати виготовлені речі, тобто ставити своє ім'я і прізвище. У XVIII ст. частіше зустрічаються клейма майстрів, а також клейма міста, проби і дата виготовлення речі.

Які були органи пробірного нагляду на Україні в XVI—XVIII ст., невідомо. Пробірна палата, наприклад, у Києві створена лише наприкінці XVIII ст.

Для підготовки пробірних майстрів царський уряд створив при Московській монетній канцелярії спеціальні курси, на які згідно з царським указом від 26 лютого 1733 р. губернські управління мали надсилати дітей майстрів-сріблярів. Підготовка пробірних майстрів проводилася за кошти самих же золотарів, тому майстри з великим небажанням виконували це розпорядження і чинили йому всілякий опір. Так, у 1753 р. Київський магістрат відмовився виділити одну кандидатуру на пробірні курси³².

Наведені матеріали показують, що золотарство — один з найдавніших видів художнього ремесла, яке розвивалося переважно в містах. Про широкий розмах ювелірного виробництва на Україні свідчать не тільки документальні джерела, а й велика кількість пам'яток, яких лише в Києві нараховується понад двадцять тисяч. У золотарських виробках втілено високу майстерність народних умільців, відбито художні смаки суспільства періоду феодалізму. Пам'ятки золотарства дають цінний матеріал для вивчення української геральдики, метрології, палеографії, історії міст і населених пунктів, а також архітектурних споруд. Написи та герби, що часто зустрічаються на ювелірних виробках, розкривають соціальний стан їх власників.

Проте ця галузь виробництва не досліджена, питання її розвитку майже зовсім не висвітлені у науковій літературі. Пам'ятки з дорогоцінних металів, що знаходяться в музеях, не мають навіть наукової класифікації і паспортизації.

В даній статті розглянуто лише організацію виробництва ювелірних виробів та умови праці майстрів. Обсяг статті не дозволяє розглянути художньо-стилістичних особливостей українського золотарства і технічних прийомів виробництва.

М. З. ПЕТРЕНКО

²⁶ W. Lozinski. Назв. праця, стор. 72.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 104, 1751 р., арк. 4.

²⁸ Там же, спр. 467, 1775 р., арк. 2.

²⁹ Там же, ф. 169, оп. 1, спр. 44, 1797 р., арк. 5.

³⁰ W. Lozinski. Назв. праця, стор. 43, 161—166.

³¹ Київський історичний музей, інв. № 6863.

³² ЦДІА УРСР, ф. 59, опис 1, спр. 2410, 1753 р., арк. 5—6.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ ВЛАСНОГО ДОСВІДУ УЧНІВ НА УРОКАХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В ШКОЛІ РОБІТНИЧОЇ МОЛОДІ

«В чому смисл життя?» — цим питанням звичайно починаю свій перший урок з суспільствознавства. Відповіді на це питання переростають у велику і пристрасну розмову про ідейне загартування людини, про його переконання. Тема хвилює всіх учнів: і тих, хто вже має за плечима великий життєвий досвід, і тих, хто тільки починає його набувати.

Переходячи до вивчення з учнями нового курсу, маю на увазі, що одне з головних його завдань — навчити молодих людей зріло оцінювати життєві явища і власні вчинки, допомогти їм знайти своє місце в загальному строю. Використання власного досвіду дозволяє учням краще бачити перспективи комуністичного будівництва, глибше розуміти значення і місце своєї праці в творчій діяльності радянського народу, озброює робітничу молодь високими комуністичними ідеями і запалює їх на трудові подвиги. Ця робота допомагає вивчати предмет краще і на більш високому рівні, сприяє викориненню формалізму.

Щоб успішно спиратись на життєвий і виробничий досвід учнів, треба добре знати склад учнів класу і специфіку підприємств, на яких вони працюють. Ми знайомилися з кожним учнем, особливостями його трудової діяльності. Велике значення має також обізнаність учителя з технікою і технологічними процесами провідних підприємств мікрорайону, де розташована школа, з місцевими умовами роботи і життя. Викладач повинен систематично збирати яскраві матеріали періодичної преси про успіхи підприємств, на яких працюють учні.

У нашій школі робітничої молоді № 3 м. Севастополя навчаються робітники різних підприємств і різних професій. В одному районі з школою розташовані завод залізобетонних виробів, завод стінових матеріалів, завод марочних вин, будівельне управління № 44, паровозне депо, станція Інкерман-2, радгосп «Севастопольський» та інші підприємства. Провідними є професії будівельників.

Глибоко вивчаючи виробничий процес цих підприємств, ми особливу увагу звертаємо на технологію виробництва, економічні показники підприємств, механізацію, автоматизацію, на умови праці. В школі організували виставку зразків промислової продукції підприємств району. Цю виставку поступово перетворюємо в своєрідний виробничо-краєзнавчий музей. За нашим завданням учні склали короткі довідки з основних економічних показників підприємств за семиріччю. На основі цих відомостей виготовлено таблиці і діаграми, що розкривають виконання кожним підприємством плану по валовій і товарній продукції, зростанню продуктивності праці, зниженню собівартості продукції, зростанню заробітної плати, здійсненню режиму економії на підприємстві і т. д. Найвність у школі таких матеріалів дозволяє учням глибше вникати в суть виробничого і громадського життя свого підприємства. На кожному уроці суспільствознавства наводимо приклади із життя учнів та їх виробничої діяльності.

Особливий інтерес учнів викликають матеріали про пізнаваність світу і, насамперед, про ступені пізнання. Тут виявляється культура мислення учня, його навички діалектично мислити.

На уроках суспільствознавства учні аналізують події, факти, явища дійсності, що їх оточує, встановлюють між ними необхідні зв'язки, роблять відповідні узагальнення, висновки. На уроці «Спосіб виробництва — матеріальна основа життя суспільства» учні розповідали, якими знаряддями праці вони користуються на роботі, що є предметом їх праці. Електромашиніст А. Зайцев відзначив, як з часом змінилися знаряддя праці на тій ділянці, де він працює.

На цьому уроці учні розповідали про вплив нових знарядь праці на зміну навичок і виробничої кваліфікації робітників. На конкретних прикладах своїх підприємств учні добре показали як відбувається відтворення всіх елементів виробництва — предметів праці, знарядь праці і робочої сили.

Наші учні, це в основному молоді люди, які тільки вступають у життя. Вони не знають важкого тягара експлуатації і підневільної праці на капіталістів, поміщиків, куркулів. Розповідаючи про суть капіталістичної експлуатації, наводимо при-

кладі з дореволюційного тяжкого життя робітників тих підприємств, де зараз працюють учні. А потім з допомогою самих учнів з'ясуємо умови роботи на заводі стінових матеріалів та інших підприємств сьогочасного Севастополя. Порівняння вийшло яскравим, переконливим і контрастним.

У процесі вивчення курсу ми звертаємо головну увагу на розкриття закономірностей розвитку суспільства, неминучість руху людства до комунізму. Особливо великі можливості використати життєвий досвід учнів є при вивченні розділу програми «Соціалізм — перша фаза комунізму». На уроці «Економічна основа соціалізму» декілька учнів, що працюють на провідних підприємствах мікрорайону школи зробили повідомлення про організацію управління і виробничі зв'язки цих підприємств. Так, завод залізобетонних виробів забезпечує своєю продукцією всі міста Криму, а одержує ліс, залізо, цемент із підприємств кількох республік.

На уроці, присвяченому ролі праці в нашій країні, учні самі розкривають зміст основного принципу соціалізму: «Від кожного — по здібностям, кожному — по праці». Ми підводимо шкільну молодь до висновку про те, що проявом нормальної життєдіяльності людини є творча праця. Потреба в ній — властива всякому нормальному людському організму. В нашій країні праця — головне мірило людської гідності. Найповажніший громадянин той, хто добре працює, своєю працею улашлює Батьківщину, примножує її багатства. Наводимо приклади з діяльності наших учнів: тов. Устюгов (XI клас) за добру роботу висунутий на посаду начальника автоколони, тт. Сморар, Компанець, Бичков працюють бригадирами. Тов. Андреева після закінчення школи призначено головним енергетиком заводу. За успіхи в соціалістичній праці учнів І. Бойченка, А. Корнієнка і Т. Ухліна занесено на обласну дошку пошани. Ці учні на уроках розповідають про свій досвід роботи.

Часто на уроках заходить розмова про наші кращі підприємства. З великою увагою і гордістю говорять учні про керівників радгоспу «Севастопольський» на чолі з директором Героєм Соціалістичної Праці А. Г. Кушнаревою, які знають справу, вміло використовують матеріальні і моральні стимули заохочення за добру працю. Одночасно самі учні розбирають і причини відставання окремих підприємств.

Під час вивчення основних питань соціалістичного відтворення такелажників заводу залізобетонних виробів І. Фурман розповів як розширюється підприємство, на якому він працює, постійно обладнується новітньою технікою. А все це значно збільшує продуктивність заводу і полегшує працю робітників.

На урок «Трудові відносини при соціалізмі» учні принесли колективні договори будівельного управління № 44, заводу залізобетонних виробів, заводу стінових матеріалів. За цими договорами і виходячи з особистого досвіду вони зробили повідомлення про правове регулювання трудових відносин на підприємствах, про порядок вирішення трудових суперечок, про оплату праці. Начальник планового відділу заводу стінових матеріалів тов. Калініченко, який навчається в нашій школі, зупинився на питанні охорони праці, показавши, як практично воно вирішується на підприємстві.

При вивченні теми «Соціалістична держава і право», розглядаючи права радянських громадян, ми звертаємо увагу учнів на те, що за даними газети «Кримський вестник» наприкінці 1896 р. у виборах гласних міської думи в Севастополі брало участь лише 599 чол. — 1,3% всього населення. А тепер тільки в нашій школі навчаються три депутати Севастопольської міської Ради і чотири депутати Балаклавської районної Ради депутатів трудящих. Про роботу міської Ради учням розповіли депутати Л. Баханастюк, І. Войченко і А. Ситніков, районної Ради — Д. Дудченко і Г. Ситник. Депутат І. Войченко приніс на заняття «Папку депутата» і ознайомив учнів з планом розвитку міського господарства Севастополя на 1965 рік, соціалістичними зобов'язаннями трудящих міста, наказами і пропозиціями виборців, з деякими постановами сесії міської Ради.

Роль Комуністичної партії, її керівну і спрямовуючу силу в соціалістичному і комуністичному будівництві розкриваємо протягом усього курсу суспільствознавства, залучаючи для цього знання самих учнів.

Під час вивчення теми «Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства» самі учні зробили окремі повідомлення, виступали з основних питань. Молодий комуніст А. Ігнатенко розповів про права і обов'язки членів КПРС. Секретар партбюро автоколони № 4 тов. Войченко поділився досвідом роботи первинної партійної організації. Заступник секретаря партбюро станції Інкерман-2 В. Власов доповнив ці виступи даними про планування і організацію партійної роботи на залізничному транспорті. В. Горбинський розповів про роботу очолюваної ним групи партійно-державного контролю на заводі стінових матеріалів.

На заключних заняттях з теми виступив секретар Балаклавського райкому КПУ Е. К. Покровський з повідомленням про роботу районної партійної організації. Він аналізував успіхи і недоліки в роботі кожного підприємства району.

На уроці з теми «Праця і розподіл при соціалізмі» учні розповідали про шляхи підвищення продуктивності праці на своїх ділянках роботи.

Так теоретичні положення конкретизуються матеріалом життєвого досвіду учнів.

Предмет, який вчить жити — так образно можна характеризувати курс суспільствознавства. Тому ми звертаємо особливу увагу на застосування учнями в житті набутих у школі знань. Щоб з'ясувати це, пропонуємо учням написати реферати на одну з тем: «В чому я бачу смисл життя?», «Чи правильно я живу?», «Чи так я живу, як треба?».

Багато цікавих і глибоких думок висловили учні в цих рефератах. Учні погоджуються на тому, що кожна радянська людина повинна бути чесною, правдивою, мати інші позитивні риси радянського громадянина. Використовуючи матеріали рефератів, ми провели конференцію на тему: «Яким я уявляю людину комуністичного суспільства». Ця конференція викликала велику творчу дискусію учнів.

На конференції обговорювались такі питання: в чому смисл життя; як розуміти принцип комуністичного суспільства: «Від кожного по здібностям, кожному — по потребах»; як розглядати всебічний розвиток індивідуальності в комуністичному суспільстві; якими уявляються дружба, любов, шлюб при комунізмі; які паростки комунізму спостерігаєте вже тепер у своєму колективі, в нашому суспільстві, у товариші; чи готовий ти жити в комуністичному суспільстві і керувати його справами. А. Глуздикова висвітлила роботу своєї бригади комуністичної праці, в якій добре організовано взаємозаступництво, кожний член бригади має кілька спеціальностей. Тут міцно ввійшла в життя заповідь — «Один за всіх і всі за одного». І. Бойко розповіла про свою подругу ученицю XI класу Л. Костюк, яка стала «за порадою своєї совісті» доглядати за літньою, хворою, одинокою жінкою.

Ми прагнемо до того, щоб курс суспільствознавства переступив через поріг школи і дійшов до робітничих колективів. Так, розглядаючи теми «Комуністичне ставлення до праці» було винесено в клуб заводу стінових матеріалів. Викладач суспільствознавства провів тематичний вечір «Вони своєю працею славлять місто-герой Севастополь, наш трудовий Інкерман». Розкривши роль праці в житті кожної людини і суспільства в цілому, він надав слово старому виробничнику, заслуженому раціоналізатору заводу залізобетонних виробів П. І. Юргенсу. З великою увагою слухали учні і молодь селища розповідь про працю на капіталістів і творче натхнення праці в радянські часи. Охарактеризувавши особливості праці при комунізмі, викладач надав слово начальникові дільниці будівельного управління № 44 І. Тищенко, який розповів про бригаду комуністичної праці заслуженого будівельника УРСР В. Проданова. Розповідь супроводжувалась показом спеціально виготовлених діапозитивів про роботу і життя бригади. Потім виступив член бригади учень нашої школи П. Білека, який оголосив зобов'язання бригади, що яскраво характеризують комуністичне ставлення до праці. На вечорі, який успішно пройшов, крім учнів школи були присутні близько 300 чол. робітничої молоді селища Інкерман.

На уроках суспільствознавства багато розповідаємо про поширення громадських засад у житті нашого міста. Тепер у Севастополі працює на громадських засадах 45 конструкторських бюро і 30 груп економічного аналізу, багато бюро технічної інформації. Активним членом громадського конструкторського бюро заводу залізобетонних виробів є випускник нашої школи Е. Чехлистов.

Під час вивчення теми «Переростання соціалістичної державності в громадське самоврядування» учень С. Калінін розповів про Інкерманську селищну Раду, яка працює на громадських засадах з листопада 1961 р. Голова Ради М. М. Кулик — директор будівельного кар'єру. Рада має постійні комісії: комунально-побутову, культурно-освітню, санітарну, громадського порядку.

Авторитет цього громадського органу серед населення такий великий, що жодне скільки-небудь важливе питання культурно-побутового будівництва не вирішується без відома Ради. Вона велику роботу провадить по вихованню молоді, наполегливо бореться з порушниками радянської моралі. Сила Ради полягає в постійному зв'язку з народом, з масами. Про добрі, патріотичні справи севастопольців ми ведемо велику розмову на уроках суспільствознавства.

Цілком природно, що цей курс відіграє велику роль в комуністичному вихованні учнів. Один з них, слюсар І. Дутов справедливо зауважив, що суспільствознавство допомагає учням виробити впевнену ходу в житті, знайти в ній своє місце, зміцнює віру в свої сили, своє майбутнє.

М. Ф. ЗОТКІН

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

та літератури

ЛІТЕРАТУРНА СПАДЩИНА М. О. СКРИПНИКА

(короткий огляд творів)

Історія Комуністичної партії Радянського Союзу — це історія боротьби за побудову комуністичного суспільства. Вивчення історії партії — важливий засіб ідейного виховання трудящих, цінний вклад в справу всього міжнародного революційного руху.

Розкрити етапи боротьби за створення і розвиток Комуністичної партії, показати теоретичні основи стратегії і тактики, її практичну діяльність допомагає широке коло джерел, до яких належать перш за все твори В. І. Леніна, документи Комуністичної партії, спогади діячів партії, матеріали, що безпосередньо відображають ті чи інші події в житті партії, допомагають зрозуміти їх суть.

Значна роль серед цих джерел належить творам видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави, славній когорті більшовиків, соратників і учнів великого Леніна. До їх числа по праву можна віднести і твори М. О. Скрипника, одного з найстаріших членів нашої партії, який пройшов разом з нею славний шлях боротьби і перемог.

Велика спадщина М. О. Скрипника ще за його життя знайшла своїх дослідників. Першим був відомий радянський історик, нині професор, доктор історичних наук М. А. Рубач. У 1932 р. до 60-річчя з дня народження М. О. Скрипника він видав документальний збірник «Шляхами боротьби та заслань», в якому було вміщено короткий біографію М. О. Скрипника, ряд його праць дореволюційного періоду і в кінці — бібліографічний покажчик основних творів. На цьому пропаганда праць М. О. Скрипника припинилась. У другій половині 1933 р. М. О. Скрипника було незаслужено обвинувачено в націоналізмі, а слідом за цим зазнали необгрунтованої критики і його твори.

Після XX з'їзду КПРС з імені М. О. Скрипника, як і з багатьох інших чесних людей, знято обвинувачення. На сторінках періодичних видань з'явилися численні спогади, біографічні нариси, статті та інші матеріали про борців за велику справу. Поповнився бібліографічний список літератури і про М. О. Скрипника. В 1962 р. у зв'язку з 90-річчям з дня його народження радянські історики, старі більшовики виступили з статтями в журналах та газетах¹, вийшла брошура про життя і діяльність М. О. Скрипника², але в згаданих роботах мало приділяється уваги висвітленню і вивченню його творів.

В цій статті в загальних рисах зроблено огляд літературної спадщини М. О. Скрипника на основі опублікованих у пресі творів.

Робота по виявленню і збиранню спадщини М. О. Скрипника і вивчення її дає можливість ширше розкрити багатосторонню діяльність Комуністичної партії по керівництву революційним рухом і соціалістичним будівництвом. В цих творах, як і в творах інших діячів Комуністичної партії, крім численних фактів і спогадів, яких часто дослідник не знайде в інших джерелах, знаходимо багато важливих загальнотеоретичних і конкретно-історичних оцінок багатьом явищам і подіям.

За 30 років літературно-публіцистичної діяльності, починаючи з перших кореспонденцій в газеті «Искра», М. О. Скрипником написано понад 600 робіт, надрукованих більше, як у 100 різних журналах, газетах, книжках, брошурах, збірниках. З них 164 назви ввійшли у зібрання його статей і промов в п'яти книгах в 1929—1931 рр. (тт. I, II, ч. I, II, IV, ч. I, V)³.

Виявлені твори М. О. Скрипника можна класифікувати на такі види: статті

¹ А. Снегов, Видный деятель партии и государства, газ. «Правда», 25 січня 1962 р.; Н. Супруненко, Николай Скрыпник, газ. «Известия», 25 січня 1962 р.; У. Ряднича, И. Минькович, Н. А. Скрыпник, газ. «Правда Украины», 25 січня 1962 р.; Ю. Бабко, Життєвий шлях більшовика, «Український історичний журнал», 1962, № 1, стор. 148—149; та ін.

² Ю. В. Бабко, Солдат партії (Про М. О. Скрипника), К., 1962, 106 с.

³ Том III і том IV, ч. II не вийшли з друку.

(211), доповіді і промови (297), статті-спогади (8), листи (9), рецензії (2), передмови до різних видань (11), бесіди (27), некрологи (4) і постанови за його підписом.

Близько 60 виступів М. О. Скрипника надруковано в періодичній пресі з скороченням у вигляді викладу, або протокольних записів.

Значне місце в літературній спадщині М. О. Скрипника посідають твори дореволюційного періоду, в яких відображається багатостороння робота більшовицької партії в різних кутках країни, характеризуючи його як видатного марксиста-ленінця. Праці М. О. Скрипника цього періоду—це в основному статті і кореспонденції, опубліковані в різних виданнях дореволюційної преси—в газетах «Искра», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Правда», більшовицьких журналах «Вопросы страхования», «Просвещение» та інших. Всього близько 70 назв.

В кореспонденції М. О. Скрипника, вміщених у газеті «Искра» в 1902 р. розповідається про революційні події в Нижньому Новгороді, Саратові, Уралі, учасником і свідком яких був він. Повідомляючи про остаточні наслідки судових процесів у сормовській та нижньоновгородській справах, М. О. Скрипник не тільки описує їх, а й характеризує настрої робітників-підсудних, які, пробуджуючись до політичного життя, «відкрито визнавали себе революціонерами і говорили, що ними завжди залишаться»⁴.

Про М. О. Скрипника як пропагандиста, видатного партійного працівника і здібного літератора, свідчать уже ранні його роботи та виступи. Це матеріали періоду підготовки і проведення першої російської революції в Росії. Серед них лист Катеринославського комітету до всіх організацій РСДРП під назвою «Сучасні партійні течії і завдання революційної соціал-демократії», виступи на III з'їзді РСДРП, звіт М. О. Скрипника як секретаря Петербурзького бойового комітету за вересень—жовтень 1905 р. В цих працях характеризується позиція місцевих партійних організацій у зв'язку з важливими питаннями внутріпартійної боротьби між II і III з'їздами партії, розкривається боротьба більшовиків за скликання III з'їзду РСДРП та висвітлюється значення його рішень для підготовки збройного повстання.

В листі Катеринославського комітету червоною ниткою проходить ленінське положення про єдність партії, без якої неможлива успішна партійна робота. «Партія створюється,—писав М. О. Скрипник,—лише згуртованістю революційної соціал-демократії»⁵.

Його виступи на III з'їзді партії при обговоренні резолюцій про частину партії, що відкололася, про ставлення до національних соціал-демократичних організацій, про пропаганду і агітацію, про збройне повстання та інші, принципово, з ленінських позицій висвітлюють корінні питання революції. «Ми повинні кликати російських робітників на збройне повстання,—говорив він.—Ми повинні... підняти російський робітничий клас на революцію. І ми повинні разом з тим дати робітникам зброю, щоб вони в цьому повстанні перемогли»⁶.

Не менш важливими є статті М. О. Скрипника 1908—1909 рр., опубліковані в газетах «Пролетарий» — «Кооперативний з'їзд і робітничі кооперативи»⁷ і в «Социал-демократ» — «До майбутнього з'їзду фабрично-заводських лікарів»⁸, а також кореспонденція написана у вигляді листа учасника з'їзду під назвою «Робітничча група на з'їзді фабрично-заводських лікарів»⁹. В останній розкривається роль «Робітничої групи», що в своїй переважній більшості складалась з більшовиків, які використали з'їзд для завоювання мас. Ленінську думку про використання партією всіх легальних можливостей проводить М. О. Скрипник і в своїх виступах на нараді розширеної редакції газети «Пролетарий» у червні 1909 р. «Не можна обмежуватися однією нелегальною роботою,—говорив він, виступаючи проти одзовістів,—і ми не повинні відмовлятися від форм легальних. Мусимо брати участь у з'їздах, зборах, в легальній пресі. Не треба випускати пресу з своїх рук. Ми повинні використовувати не одну зброю, а всі»¹⁰.

В цей період М. О. Скрипник значну кількість статей присвячує питанням соціального страхування, що друкувались переважно в газеті «Правда» і в журналі «Вопросы страхования», до складу редакції яких він входив. Цьому питанню М. О. Скрипник присвятив 52 статті, з них 20 статей в журналі «Вопросы страхования» і 32—в газеті «Правда». В них М. О. Скрипник порушує ряд проблем, пов'язаних з впровадженням в життя більшовицької страхової програми. Слід відзначити такі статті, як «Вибори назначені», «В чому задача», «Про вибори в страхову раду» та ін. В них автор розповідає про вимоги робітників при висуванні в страхові установи представників робітничого класу, висвітлює завдання їх на май-

⁴ Газ. «Искра», 1 грудня 1902 р.

⁵ Н. Шахов. «Борьба за съезд. Собрание документов», Женева, 1904, стор. 68.

⁶ Третий съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959, стор. 444.

⁷ Газ. «Пролетарий», 23 червня 1908 р.

⁸ Газ. «Социал-демократ», 9 березня 1908 р.

⁹ Газ. «Пролетарий», 11 липня 1909 р.

¹⁰ Протоколы совещания расширенной редакции «Пролетария», М., 1934, стор. 91.

бутих виборах, викриває політику маневрування ліквідаторів в цьому питанні. В статті «Про вибори в страхову раду» автор закликає, щоб представники больничних кас у страхових установах були дійсно представниками робітничого класу. Він писав, що «Необхідне єдине робітничє представництво в страхових установах..., цільне своєю однотайністю і однодумністю»¹¹.

В статті «Робітничє страховє представництво і ліквідатори» М. О. Скрипник викриває опортуністичну політику ліквідаторів, які вели боротьбу проти робітничого страхового представництва, підкопувались під нього, сіяли про нього неправду і підозри, намагались викликати серед робітників невдоволення, відчуженість, ворожнечу до робітничого страхового представництва¹². Опортуністична політика ліквідаторів спрямована на те, щоб відокремити боротьбу за страхування від загальних політичних завдань партії і робітничого класу, викривається у статтях «Два накази», «Про лозунг загальноміської каси», «Загальноміська каса і ліквідатори»¹³. Політиці ліквідаторів М. О. Скрипник протиставить робітничу страхову програму, про яку він писав ще раніше в статтях «Цілком за рахунок підприємців», «Класовий характер організації соціального страхування», «Вина підприємця і больничні каси», «Локаут і страхування» та ін. «Вимоги робітничої страхової програми,— писав М. О. Скрипник,— суть вимоги всього робітничого класу, і ця кампанія повинна вестись в руслі всього робітничого руху»¹⁴. В 1917 р. М. О. Скрипником було написано ще кілька статей в журналі «Вопросы страхования» — «Зміна закону про страхування на випадок хвороби», «Новий проект нормального уставу больничної каси», «Нові правила для виборів в страхові установи»¹⁵, в яких викривав політику Тимчасового уряду, який нового закону не виробляє, а «існує все те ж старе, видане ще третьою Державною думою куце і ублюдочне «Положення», в якому лише скасовано півдюжини статей і змінено чотири десятки інших статей»¹⁶. Викриваючи політику Тимчасового уряду в питаннях страхування робітників, він розцінює її як спробу «коаліції капіталістів і дрібнобуржуазних соціалістів» урізати революційні завоювання робітників». М. О. Скрипник робить висновок, що «потрібно переступити через коаліцію, вимести її і прямим шляхом піти до створення дійсно революційної влади, яка буде не урізувати і перекичувати революцію, а далі її рухати і розвивати»¹⁷.

Цікаві змістом і важливі значенням виступи М. О. Скрипника, пов'язані з його роботою секретаря в Центральній раді фабрично-заводських комітетів Петрограда, а згодом — завідуючого фабрично-заводського і страхового відділу газети «Правда». Так, вміщений в газеті «Правда» протокольний запис доповіді М. О. Скрипника на III загальноміській конференції фабрично-заводських комітетів розкриває контрреволюційну суть петроградських підприємств, спрямовану проти робітничого класу, викриває політику буржуазії, яка намагалась розвантажити Петроград¹⁸. В доповіді порушується питання про робітничє представництво в комісії по розвантаженню окремих підприємств, про робітничий контроль над виробництвом. У виступі на IV конференції фабрично-заводських комітетів М. О. Скрипник говорив про значення створення Всеросійського центру фабзавкомів. «Справу контролю й організації виробництва не можна вести ізольовано. Необхідна взаємна підтримка і взаємне інформування. В зв'язку з тим, що господарське життя країни зв'язується в одне ціле, не може бути організовано планомірного контролю над промисловістю в рамках одного міста. Беручи в свої руки керівництво в галузі виробництва, робітничий клас повинен провадити цю роботу в загальнодержавному масштабі»¹⁹. Виступи М. О. Скрипника сповнені віри в перемогу робітничого класу в боротьбі за соціалізм. «Час грізний,— говорив він,— з усіх боків насуваються чорні хмари, але робітничий клас вийде на світлу дорогу до соціалізму. Вдалині яскраво світяться ті завдання, за які ми боремося. У вашій повсякденній роботі ми повинні весь час керуватися нашою кінцевою метою»²⁰.

Твори М. О. Скрипника, написані в післяжовтневий період, пов'язані в основному з його роботою на Україні, куди він приїхав за дорученням В. І. Леніна в грудні 1917 р. Тут у березні — квітні 1918 р. він очолював Радянський уряд України, в 1920 р. був народним комісаром Робітничо-селянської інспекції, в 1921—1922 рр. — народним комісаром внутрішніх справ, в 1922—1927 рр. — народним комісаром юстиції і Генеральним прокурором УРСР, з березня 1927 — по лютий 1933 р. — народним комісаром освіти, з лютого по липень 1933 р. — головою Держплану і заступником

¹¹ Газ. «Путь правды», 26 лютого 1914 р.

¹² Газ. «Путь правды», 13 березня 1914 р.

¹³ Газ. «Путь правды», 12 квітня 1914 р.; газ. «Трудовая правда», 21 червня 1914 р.; газ. «Путь правды», 24 січня 1914 р.

¹⁴ Газ. «Путь правды», 26 березня 1914 р.

¹⁵ Журн. «Вопросы страхования», 1917, № 6—7, 8—9.

¹⁶ Там же, стор. 4.

¹⁷ Там же, стор. 5.

¹⁸ Газ. «Рабочий путь», 24 вересня 1917 р.

¹⁹ Газ. «Рабочий путь», 11 жовтня 1917 р.

²⁰ Газ. «Рабочий путь», 18 жовтня 1917 р.

Голови Ради Народних Комісарів УРСР. Твори М. О. Скрипника цього періоду є цінним джерелом для вивчення багатьох проблем як для історика, так і для філософа, економіста, філософа, юриста.

Наукові і публіцистичні роботи М. О. Скрипника післяжовтневого періоду можна було б поділити на такі основні галузі:

1. Праці з історії партії і революційного руху на Україні.
2. Праці з національного питання.
3. Проблеми культурного будівництва.
4. Праці з юридичних питань.

Серед цих проблем центральне місце належить історико-партійній тематиці. В першому томі статей і промов М. О. Скрипника вміщено 39 праць, які спеціально присвячено питанням історії пролетарської революції на Україні. Багато праць надруковано в інших виданнях. В них читач знайде глибокий аналіз, правильні теоретичні оцінки багатьом положенням і подіям, значний фактичний матеріал про боротьбу українського народу під керівництвом Комуністичної партії за перемогу соціалістичної революції на Україні. Виступи М. О. Скрипника на I, II з'їздах КП(б)У, I Конгресі Комінтерну, на V Всеросійському з'їзді Рад є важливим джерелом вивчення історії партійного будівництва на Україні в 1917—1919 рр. В них докладно висвітлюється політична обстановка, в якій доводилось будувати партійні організації, розглядається кількісний склад партії, партійне керівництво різними ділянками партійного і державного життя. З великим інтересом читається і сьогодні узагальнююча праця М. О. Скрипника з історії Жовтневої революції на Україні — «Історія пролетарської революції на Україні», видана в 1923 р., а пізніше включена в I том його статей і промов.

М. О. Скрипником написано багато статей і з окремих питань історії Жовтня.

Створенню збройних сил на Україні присвячені кореспонденції «До історії Червоної Армії на Україні», «Організація Червоної гвардії і Червоної Армії на Україні в 1917—1918 рр.», «Чудо Жовтневої революції», в яких він показує особливості організації збройних сил молодій республіці Рад, підкреслює думку про те, що «в результаті тяжкої боротьби на різnorodних підставах, на різному історичному досвіді ступінево виворується єдиний тип організації робітничо-селянської армії Союзу Соціалістичних Радянських Республік, армії не уральської по своєму типові, не української, не сибірської, іншими словами, а такої, що відбивала не місцеві особливості співвідношення класів, але загальну суть робітничо-селянської Радянської влади»²¹.

З інтересом читаються спогади М. О. Скрипника про роботу Петроградського Воєнно-Революційного комітету, членом якого він був. Крізь призму безпосередніх вражень М. О. Скрипник зображує живу картину роботи ВРК в Жовтні дні, характеризує його, як орган, що об'єднував і узагальнював революційну ініціативу, творчість нового життя. «Воєнно-революційний комітет,— писав він,— являв собою центр, куди збігала вся революцією зворушена ініціатива найширших мас, звідки — розв'яз цих шляхів і питань»²². М. О. Скрипник розповідає про склад комітету, про його керівництво повстанням, про безсонні ночі. «То була буря; хуртовина,— згадує він,— в цій хуртовині бліднуть поодинокі особи і вчинки, складається загальна, колективна революційна творчість нового життя»²³.

Особливо багато місця в цьому циклі статей М. О. Скрипник приділяє викриттю націоналізму і контрреволюційної ролі Центральної ради. Розглядаючи з ленінських, партійних позицій події, що відбувались на Україні в ці буремні роки. М. О. Скрипник майже вперше в радянській історіографії дав класовий аналіз Центральної ради, її історії і політики.

М. О. Скрипник викривав перед широкими народними масами її контрреволюційність і націоналістично-буржуазну суть. Ось, наприклад, у статті «Сучасне становище», опублікованій у січні 1918 р., він викриває націоналістичну політику Центральної ради. «Замість соціальної боротьби за здійснення інтересів робітництва і селянської бідноти Рада звертає увагу населення на питання національні і обманює селян і робітників, не даючи в дійсності ні землі, ні визволення з-під гніту капіталу; бо інакше буде розбита національна єдність»²⁴.

В ряді своїх статей та промов М. О. Скрипник викриває діяльність різних націоналістичних партій, зокрема УСДРП, УПСР, УКП, а також української буржуазно-націоналістичної еміграції. Критиці націоналістичної діяльності партії укапістів він присвятив статтю «Про укапізм», яка була надрукована в 1925 р. в журналі «Большевик» і в II томі його статей та промов, а також виступ на засіданні Виконкому Комінтерну 27 серпня 1924 р.²⁵. М. О. Скрипник викриває націоналістичну ідеологію укапістів, критикує їх конфедералістські погляди на утворення ЗРСР, показує їх контрреволюційне нутро. «Українські соціалістичні партії,— писав

²¹ М. Скрипник. Статті й промови, т. I, Харків, ДВУ, 1930, стор. 273.

²² Там же, стор. 123.

²³ Там же, стор. 126.

²⁴ Там же, стор. 348.

²⁵ Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП, Харьков, 1925, стор. 60—67.

він,— були якраз націонал-соціалістичними тому, що вони, борючись за національн визволення, виставляли його не в формах протиставлення класів, а вдягали його убрання націоналістичних протиріч»²⁶.

Багато цікавого про роки громадянської війни дізнаємось з бесід М. О. Скрипника з кореспондентами про враження від поїздок по губерніях, які публікувалися на сторінках газет «Комуніст», «Вісті». Будучи народним комісаром Державног контролю, М. О. Скрипник в 1919 р. багато їздив по Україні, брав участь в робот волосних, повітових, губернських з'їздів Рад, засідань повітових і сільських виконкомів, виступив з промовами на I з'їзді Рад Радомишльського повіту Київсько губернії, на I Волинському губернському з'їзді Рад, Всеукраїнському з'їзді представників повітових виконкомів.

Прмова на I з'їзді Радомишльського повіту 11 травня 1919 р. ввійшла і I том статей і промов М. О. Скрипника, інші — надруковані в пресі у вигляді коротких нотатків. В них повідомляється багато цікавих фактів, вражень про настро селян. Так, наприклад, його замітка про поїздку по Волинській губернії «Мобілізація і настрої трудящих Волині»²⁷ розповідає про роботу комуністів Житомирщини на селі, про настрої селян, викриває контрреволюційні виласки куркулів та білогвардійських агентів. Замітка про поїздку по Київській губернії названа «Настрій на селі»²⁸. Сама назва її говорить про зміст. Цікаві також враження його від поїздки в Одесу і Миколаїв у 1923 р.²⁹; зустріч з колгоспниками Барвінківського району в травні 1931 р. надрукована під назвою «Розмова з земляками»³⁰. Остання побудована у формі спогадів про те, що було в Барвінківському районі до революції і що дала трудящим соціалістична революція в усіх галузях народного господарства. Ці матеріали мають велике виховне значення, а також розкривають окремі деталі з біографії М. О. Скрипника.

М. О. Скрипник близько 10 статей присвятив діячам революційного руху на Україні. Серед них є некрологи, присвячені М. В. Фрунзе, Ф. А. Артему (Сергєєву), Є. Б. Бош, стаття до річниці з дня смерті А. Іванова, спогади про К. Н. Самойлову, з якою він працював у 1904 р. в Катеринославі в газеті «Правда».

В літературній спадщині М. О. Скрипника значне місце займають твори з національного питання. Розробці цієї проблеми присвячені другий том його статей і промов у двох частинах, а також багато праць, які не ввійшли в томи, але друкувались в газетах, журналах і збірниках. За своїм характером, це в основному доповіді, промови на партійних з'їздах і з'їздах Рад, різних конференціях і зборах. Висвітленню окремих питань національної політики нашої партії присвячені виступи М. О. Скрипника на XI, XII, XV з'їздах РКП(б), на XI пленумі Виконкому Комінтерну, виступи на V з'їзді Рад СРСР, II сесії ЦВК СРСР третього скликання, II, IV, VII, IX, XI Всеукраїнських з'їздах Рад, на IV сесії ВУЦВК X скликання, численні доповіді, прочитані на кафедрі національного питання в УІМЛ та ін. Детальне вивчення робіт М. О. Скрипника по цій проблемі в тісному зв'язку з документами партії і уряду допомагає розкрити шляхи розв'язання національного питання, а також показати безпідставність обвинувачень М. О. Скрипника в націоналізмі, що народились під впливом культу особи Сталіна і використовуються заоканськими буржуазними націоналістами, які намагаються зачислити Скрипника до націоналістичного табору.

Національне питання М. О. Скрипник розглядав як частину загального питання про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. В статті «Ленін та національна справа» він писав: «Після смерті т. Леніна нам, його учням і спадкоємцям, треба особливо дбати про чистоту науки Леніна. Національна справа є лише частиною цілої системи (плану) думок Леніна про боротьбу за диктатуру пролетаріату»³¹.

В працях з національного питання багато уваги приділяв М. О. Скрипник висвітленню проблем боротьби партії проти великодержавног шовінізму і місцевог націоналізму, підкреслюючи необхідність боротьби з обома цими ухилами. «Непримиренно, рішуче, твердо й послідовно,— писав він в 1929 р.,— партія мусить проводити лєнінову національну політику... Ніякої примиренності, ані ступня поступки щ великодержавному, ні українському націоналістичному збоченню»³². Цікаві в цьому плані його виступи на XII з'їзді РКП(б) та IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними партійними працівниками національних республік і областей³³, в яких він, виходячи з конкретно-історичних умов, з рішень партії по цьому питанню, обгрутовує загрозу як одного, так і другого виду націоналізму.

²⁶ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. I, Харків, 1929, стор. 51.

²⁷ Газ. «Коммунист», 6 липня 1919 р.

²⁸ Газ. «Коммунист», 17 травня 1919 р.

²⁹ Газ. «Коммунист», 23 березня 1923 р.

³⁰ Журн. «Радянська освіта», 1931, № 7.

³¹ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. I, стор. 360.

³² Там же, стор. 360.

³³ IV совещание ЦК РКП(б) с ответственными работниками национальных республик и областей в Москве 9—12 июня 1923 г. Стенографический отчет, М., 1923

М. О. Скрипник чимало робіт присвятив питанню утворення СРСР. В часи культу особи в працях істориків з цього питання М. О. Скрипник фігурував у числі тих, хто виступав проти утворення СРСР, проти федеративної форми об'єднання, стояв ніби на позиціях конфедералізму. Вивчення ж численних виступів і статей його свідчать зовсім про інше.

М. О. Скрипник брав діяльну участь у тривалому і складному процесі розвитку форм державного співробітництва радянських республік. Всі його виступи, починаючи з виступу на II Всеукраїнському з'їзді Рад, де він відстоював федеративну форму об'єднання радянських республік³⁴, пройняті ленінськими принципами створення єдиної союзної держави. Він виступав не тільки проти конфедералізму, але й проти автономізації радянських республік, яка була висунута Сталіним. «Нам потрібно боротися, щоб не вийшов ухил ні в сторону конфедерації, ні в сторону єдиної неподільної Росії чи її змінювальної модифікації — єдиної неподільної республіки, — говорив він на IV нараді ЦК РКП(б). — Наш Союз Соціалістичних Республік має свою суверенну волю, наш Союз не є простою погоджувальною камерою, в якій порозуміються республіки. Це є єдина суверенна держава, що виступає, як єдине ціле»³⁵.

Борючись проти українських націоналістів «від Петлюри до Винниченка і від Скоропадського до Василя Вишиваного», він твердо і послідовно стояв на ленінських принципах створення СРСР. «Вузькі, туполобі українські націоналісти мріють про українську самостійність, ми ж, комуністи, — говорив він, — говорючи про право національностей на самовизначення, і здійснюємо на ділі це самовизначення, а самостійність розуміємо, як внутрішню самостійність у твердому союзі, єдиному неподільному союзі проти ворога»³⁶. Цей погляд у питанні створення СРСР проходить через усі його виступи.

Великий інтерес становлять статті і промови М. О. Скрипника, присвячені боротьбі українського та білоруського населення, що переживало жорстоку капіталістичну експлуатацію і тяжкий національний гніт від політики буржуазних урядів Польщі, Чехословаччини та боярської Румунії. В своїх виступах на 2 сесії ВУЦВК VIII скликання в квітні 1924 р., X з'їзді КП(б)У, М. О. Скрипник викриває уряди буржуазної Польщі, боярської Румунії. Він закликає трудящих до боротьби за своє визволення. Промови М. О. Скрипника звучать вірою в перемогу пролетаріату, об'єднаного «єдиною ленінською лінією, єдиним бажанням і єдиною боротьбою трудящих мас за здійснення комунізму»³⁷.

Про шляхи революційної боротьби закарпатських трудящих, про результати цієї боротьби розповідає М. О. Скрипник в своєму «Лісті до закарпатських робітників і селян з Великої України», надрукованому в 1926 р. в газеті «Карпатська правда» — органі крайкому КПЧ. В листі яскраво відображається принцип пролетарського інтернаціоналізму, якого дотримується наша партія: «У робітників, — писав він, — в усіх пригноблених трудящих, хоч якою мовою вони не говорили б, єдиний тягар, єдиний ворог — це капіталізм, а єдине гасло — це соціалізм — це соціально-визвольна боротьба. Той, хто гадає, що єдиний фронт лише в національному масштабі, той — ще не комуніст, не більшовик, той ще стоїть на половині, на національному ґрунті. Шлях пролетарів — то єдиний шлях пролетарів усіх мов, усіх націй. *На Харків через Прагу, купи і в союзі з Прагою*. Пролетарі усіх країн, єднатесь!»³⁸. М. О. Скрипник в цьому листі прямо писав: «...ми посилаємо вам привітання не тому, що ви з нами одною мовою розмовляєте, а тому, що ви одною мовою з нами промовляєте визвольні слова боротьби за право праці»³⁹.

Боротьбі проти асиміляції закарпатських українців, еволюції переходу КПЧ на ленінську національну політику, аналізу процесу переходу класової боротьби трудящих Закарпаття від стихійності і неорганізованості до нового етапу революційного руху за встановлення влади Рад М. О. Скрипник присвятив статті: «ЦК КПЧ і національне питання на Закарпатській Україні», «Перемога Комуністичної партії Закарпатської України» та ін. В них він розглядає революційно-визвольний рух трудящих як складову частину їх загальної боротьби за возз'єднання з Радянською Україною. «На загарбання і національне пригнічення українські селяни відбатованих земель і на Закарпатській Україні, що її захопила Чехословаччина, і на Волині, і в Галичині, що забрала Польща, і на Буковині та Бессарабії, що захопила Румунія, відповідають мовою комуністичної боротьби»⁴⁰, — писав М. О. Скрипник в статті «Перемога Комуністичної партії Закарпатської України». Він показує, як закарпатські робітники і селяни, керовані комуністами, своєю рішучою боротьбою

³⁴ Газ. «Вестник УНР», 22 березня 1918 р.

³⁵ IV совещание ЦК РКП(б), стор. 205.

³⁶ VII Всеукраинский съезд Советов. Стенографический отчет. Харків, 1922, стор. 67.

³⁷ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. II, Харків, ДВУ, 1931, стор. 289.

³⁸ Там же, ч. I, стор. 169.

³⁹ Там же, стор. 167—168.

⁴⁰ Там же, стор. 166.

примусили чехословацький уряд провести вибори до сільських управ. Ці вибори забезпечили блискучу перемогу комуністів⁴¹. Обидві статті показують, яку велику увагу, співчуття і моральну підтримку проявляла радянська країна, Комуністична партія до пригноблених капіталом народів, що піднімалися на визвольну боротьбу.

Стаття М. О. Скрипника «Національна політика малих народів» присвячена питанням тактики боротьби народів капіталістичних і залежних країн за своє визволення, керівній ролі пролетаріату в ній, завданням комуністичних партій цих країн в боротьбі з націоналізмом, шовінізмом.

Велику увагу приділяв М. О. Скрипник таким важливим питанням, як формування і розвитку соціалістичних націй, зближенню їх в процесі соціалістичного будівництва, національно-державному будівництву, некапіталістичному розвитку відсталих народів і т. п. Твори М. О. Скрипника з цієї проблеми мають велике значення. Вони розкривають правду про роль В. І. Леніна і Комуністичної партії в національному будівництві.

Статті М. О. Скрипника «Ленін та національна справа», «Ленін як учений», «За ленінізм у національному питанні», «Ленін про Україну» та інші спеціально присвячені цьому питанню.

В літературній спадщині М. О. Скрипника є чимало праць, в яких пропагуються ленінські положення в галузі культури, зокрема культурного будівництва на Україні.

Промови і статті М. О. Скрипника з цієї проблеми всебічно висвітлюють як теоретичну, так і практичну діяльність партії по здійсненню культурного будівництва в країні. Вони допомагають розкрити діяльність М. О. Скрипника в Наркомосі України, який він очолював з 1927 по 1932 р. Питання народної освіти, зокрема розширення сітки шкіл, технікумів, вузів, ліквідація неписьменності і малописьменності, запровадження загального початкового і розширення середнього навчання, реорганізація вищих навчальних закладів, технікумів і робфаків, уніфікація системи народної освіти, виготовлення навчальних планів і програм, культурно-освітня робота, підготовка кадрів, розвиток літератури і мистецтва — такий далеко не повний перелік проблем, над якими працював М. О. Скрипник. Він виступав на XVI конференції ВКП(б), X, XI з'їздах КП(б)У, на II сесії ЦВК СРСР IV скликання, I пленумі міжнародного бюро революційної літератури, на яких були висвітлені завдання і підбиті підсумки культурного будівництва в країні. Його доповіді на XI і XII Всеукраїнських з'їздах Рад розкривають план заходів культурного будівництва на Україні. В них гостро поставлені питання про боротьбу з неписьменністю, про поліпшення якості навчання, піднесення науково-дослідницької роботи, про комуністичне виховання трудящих. Багато уваги приділено політехнізації школи, уніфікації системи народної освіти. Досить сказати, що у томі IV (частина 1) його статей і промов присвячених аналізу стану народної освіти, її завданням. Статті «Лінія освітньої роботи в будівнанні соціалізму», «Народна освіта за 10 років», «Великий почин», «Про системи народної освіти», «Про завдання шкіл селянської молоді», «Завдання народної освіти в культурній революції» та інші є цінним матеріалом для вивчення цього питання. Значна кількість статей і промов М. О. Скрипника періоду 1930—1932 рр. не ввійшли в зібрання творів. Вони друкувались на сторінках газет «Народний учитель», «Пролетарська правда», журналах «Комуністична освіта», «Робітнича освіта», «Шлях освіти» та інших. Серед них треба відзначити такі, як «Основні засади єдиної системи народної освіти»⁴², доповідь на пленумі Всеукраїнської ради професійних спілок від 20 листопада 1930 р.⁴³

Значну увагу приділяв М. О. Скрипник в своїх творах висвітленню питань розвитку науки в республіці, оволодінню масами теорії марксизму-ленінізму — основної зброї партії. «Ми — марксисти-ленінці, — говорив М. О. Скрипник, — завжди пам'ятаємо і вважаємо, що найважливішою зброєю, нашою основною передумовою, силою нашої боротьби і перемоги нашої є наука, наука революційної пролетарської боротьби, наука марксизму-ленінізму. Ця наука, цей єдино вірний метод, метод діалектичного матеріалізму дали можливість нашій більшовицькій ленінській партії керувати пролетаріатом, вестн його до перемог над всіма ворожими класами. Прийми врешті до передодня здійснення основного прагнення й бажання керованої пролетаріатом людності»⁴⁴.

В цьому циклі творів М. О. Скрипника, як і в усіх інших, розкрита роль В. І. Леніна у творчій розробці марксизму, показана його роль у розвитку науки. В зв'язку з цим слід відзначити дві доповіді: 4 лютого 1928 р. на зборах комосередку в УІМЛ⁴⁵ і 20 січня 1932 р. на зборах наукових робітників і винахідників

⁴¹ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. I, стор. 166.

⁴² Журн. «Шлях освіти», 1930, № 5—6.

⁴³ Журн. «Комуністична освіта», 1931, № 1.

⁴⁴ Журн. «Студент революції», 1932, № 7, стор. 7.

⁴⁵ Журн. «Прарод марксизму», 1928, № 3.

Харкова, яка була присвячена 8-й річниці з дня смерті В. І. Леніна і видана окремою брошурою⁴⁶.

Характеризуючи твори В. І. Леніна, М. О. Скрипник говорив, що «Всі наукові твори Леніна, вся його наукова діяльність має безпосередній зв'язок з питаннями боротьби, з політичною діяльністю Леніна»⁴⁷. Цікаві дані наводить М. О. Скрипник, характеризуючи В. І. Леніна як марксиста-статистика, аграрника. «Ленін як учений,— підкреслював він,— стоїть перед нами, як велетенська могутня фігура через усе півстоліття XIX і через першу чверть XX століття. Суворий, твердий аналіз, незадоволення із словесних наслідків, доведення думки до логічного кінця, до остаточного виявлення всіх її вислідів,— так можна характеризувати науковий ленінів метод»⁴⁸. У своїй доповіді в УІМЛ М. О. Скрипник доводить помилковість поглядів Плеханова, який говорив, що В. І. Ленін — практик, але не теоретик. М. О. Скрипник переконливо показує, як тісно переплітались у В. І. Леніна його практична і теоретична діяльність. До числа статей і промов М. О. Скрипника, про розвиток історичної і філософської науки можна віднести його доповідь при відкритті Всеукраїнського з'їзду сходознавців 1 листопада 1929 р.⁴⁹, виступ на засіданні Президії Комуністичної Академії 18 жовтня 1930 р.⁵⁰ та інші.

Заслужують уваги роботи М. О. Скрипника в галузі літератури і мистецтва. Цим питанням присвячений V том його статей і промов, куди увійшли 23 назви. Серед них доповідь і заключне слово на літературному диспуті в Харкові 18 лютого 1928 р., в яких дана характеристика літературних течій, критика діяльності таких літературних організацій, як «Авангард», «Валпiте» та інших, порушено питання боротьби за якість художніх творів, їх зв'язок з життям, боротьби проти впливів ворожих соціальних течій.

В доповідях на комосередку Київського художнього інституту від 15 листопада 1927 р., на колегії НКО 19 листопада 1928 р., у виступі 25 липня 1930 р. на другому розширеному пленумі асоціації художників України, на партійних зборах працівників образотворчого мистецтва 5 травня 1932 р. розкривається історія розвитку образотворчого мистецтва в 1919—1920 рр., поставлені завдання перед майстрами пензля, загострюється увага на реалізмі, зв'язку мистецтва з життям. В своїх численних статтях і промовах М. О. Скрипник висвітлює питання ролі театрального мистецтва, радіо, кінематографії в комуністичному вихованні трудящих. У виступі на зборах 31 січня 1928 р. про стан та перспективи розвитку української кінематографії, М. О. Скрипник зосереджує увагу на питанні художньої якості кінематографії, ставить завдання виховання нових українських сценаристів, кінорежисерів, говорить про створення марксистської кінокритики і т. д.

Значне місце в творах М. О. Скрипника відведено висвітленню розвитку давньої справи, ролі преси в проведенні культурної революції. Цікава його промова 18 листопада 1927 р. при відкритті виставки «Книга і преса України за 10 років Жовтня», в якій показані різноманітні форми діяльності преси, спрямовані залученню мас до будівництва соціалістичної культури, до оволодіння культурною спадщиною минулого, показана роль преси в боротьбі за високу ідейність, партійність літератури і мистецтва і та ін. Його статті «З минулого про майбутнє»⁵¹, «Завдання правдиста-робельска»⁵², «Голос правдиста»⁵³ та інші цінні тим, що вони містять цікаві факти з минулого більшовицької робітничої преси, зокрема газет «Звезда», «Правда».

Питання розвитку і здійснення культурного будівництва на Україні, успіхи і досягнення в цій галузі соціалістичного будівництва М. О. Скрипник розглядав у тісному зв'язку і взаємодії всіх братніх культур, під кутом зору зміщення культурних зв'язків між народами Радянського Союзу, лозунгами яких після перемоги пролетарської революції стали,— як писав М. О. Скрипник, у статті «До теорії боротьби двох культур»,— «братерство, співдопомога, товариський співвплив і потяг до одної мети»⁵⁴.

З любов'ю він ставився до братерських культур і перш за все до культури великого російського народу. Ще в 1920 р. у виступі на IV Всеукраїнському з'їзді Рад М. О. Скрипник говорив: «Ми проводимо радянську політику таким чином, щоб дійсно культуру українську, як і культуру російську, як братерську плекати»⁵⁵. В одній з промов він говорив: «У нас єдині і об'єднані гасла національних культур,

⁴⁶ Ленін і наука. Доповідь на зборах наукових працівників та винахідників м. Харкова 20.1 1932 р., Харків, 1932.

⁴⁷ Журн. «Прапор марксизму», 1928, № 3, стор. 8.

⁴⁸ Там же, стор. 16.

⁴⁹ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. II.

⁵⁰ Журн. «Вестник Коммунистической Академии», 1930, № 40—41.

⁵¹ Газ. «Вісті», 4 травня 1929 р.

⁵² Завдання правдиста-робельска. (До двадцятиріччя «Правды»), Харків, 1932.

⁵³ Газ. «Пролетарий», 5 травня 1923 р.

⁵⁴ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. I, стор. 109.

⁵⁵ М. Скрипник. Статті й промови, т. I, стор. 360.

всіх визволених пролетарською революцією народів нашої республіки і нашого Союзу. А в цьому суть єдності і сили. У цьому суть нашого розвитку. Наші шляхи єдині для українців і росіян, молдаван і євреїв, поляків і німців, для всіх народів, а це є пролетарські шляхи розвитку»⁵⁶, саме цим виступом М. О. Скрипник спростовує безпідставні обвинувачення його в тому, що ніби він проводив лінію на ослаблення зв'язку України з Росією, на відрив української культури від культури інших народів Радянського Союзу.

Слід відзначити цілий цикл науково-юридичних проблем, які розробляв М. О. Скрипник. Досить сказати, що УІМЛ планував присвятити цим питанням III-й том його статей і промов, який повинен був вийти в двох частинах, обсягом не менше 40 друкованих аркушів. Коло питань на юридичні теми у М. О. Скрипника було дуже широке. Він виступав з доповідями про діяльність прокуратури, адвокатури (III сесія ВУЦВК XI скликання, IV сесія ВУЦВК VIII скликання), про карне судочинство (II сесія ЦВК СРСР III скликання), про діяльність та удосконалення апарату народних судів, інтенсифікацію їх роботи. В доповідях на Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції в лютому 1924 р. і III Всеукраїнському з'їзді робітників юстиції в червні 1926 р. у праці «Народний суд, його завдання і діяльність» М. О. Скрипник розробив теорію судового устрою і почасти судочинства. В творах М. О. Скрипника цього циклу знайшли своє відображення ленінські положення про революційну законність, про радянське право і його риси. «В цьому усвідомленні безпосередньої і, дозволено буде сказати, інтимнішому зв'язку теорії радянського права з революційною творчою діяльністю найширших трудящих мас,— писав він у статті «До 8-х роковин Жовтневої революції»,— лежить основна, визначальна риса нового права радянської республіки і запорука її дальшого розвитку»⁵⁷. Велике науково-пізнавальне значення має його доповідь на загальноміських зборах робелькорів при газеті «Харьковский пролетарий», в якій порушено питання про законність взагалі і, зокрема, про революційну законність. «Тепер,— говорив він,— закон існує для кожного робітника і селянина, забезпечує його життя, його робітничо-селянську республіку, і тому тепер значення законності, відношення населення до законів має і повинно мати зовсім інший характер, ніж то було до революції. І наше відношення до законності зовсім інше. Ми її визнаємо, робітничий клас сам її переводить у життя і стежить за переведенням і виконанням. Нашу законність ми переводим до життя,— радянську революційну законність, а не «законність» взагалі»⁵⁸.

Коло питань, з яких виступав і які розробляв М. О. Скрипник, не вичерпується порушеними в статті проблемами. Його перу належить ряд важливих наукових статей, які стосуються інших ділянок діяльності партії. Зокрема це статті й промови, присвячені діяльності Робітничо-селянської інспекції, спрямованої на поліпшення й удосконалення державного апарату, на залучення до роботи НК РСІ широких трудящих мас. Це його доповідь від імені НК РСІ на Всеукраїнських зборах профспілкових робітників в 1920 р., витяг якої надрукований в газеті «Комуніст» 21 вересня 1920 р., стаття в журналі «Коммунарка Украины» № 1—2 за 1920 р. під назвою «Жінка і Робітничо-селянська інспекція». Вона була відгуком на вказівки В. І. Леніна про те, що «всю трудящуюся массу, и мужчин, и женщин особенно, провести через участие в Рабоче-Крестьянской инспекции»⁵⁹. Ця вказівка В. І. Леніна була висловлена в зв'язку з ознайомленням з проектом реорганізації Госконтролю, на розробці якого поклали відбиток помилкові погляди Сталіна в питанні організації контролю і, зокрема, в питанні залучення до роботи в контрольних органах трудящих мас.

Його статті і промови про розвиток промисловості, зокрема привітальне слово на з'їзді трудящих цукрової промисловості України і Росії в 1919 р.⁶⁰, виступи в квітні 1923 р. на II сесії ВУЦВК по доповіді В. Я. Чубаря про стан промисловості⁶¹, ряд статей про підготовку кадрів для всіх галузей народного господарства, про боротьбу за створення нової техніки, про необхідність органічного зв'язку науки з виробництвом і багато інших з інтересом читаються і сьогодні.

Багата літературна спадщина М. О. Скрипника, як і інших видних діячів Комуністичної партії і Радянської держави допомагає глибше розкрити багато сторінок героїчної історії радянського народу, сприяє вихованню трудящих на славних традиціях революційного минулого, в душі ідей пролетарського інтернаціоналізму, ідей марксизму-ленінізму.

А. А. СОЛОВЬОВА

⁵⁶ М. Скрипник. Статті й промови, т. II, ч. I, стор. 348.

⁵⁷ Журн. «Вестник советской юстиции». 1925. № 22, стор. 862.

⁵⁸ Журн. «Червона преса», 1926, № 8, стор. 11.

⁵⁹ В. І. Ленін. Полн. собр. соч., т. 40, стор. 65.

⁶⁰ Газ. «Коммунист», 25 травня 1919 р.

⁶¹ Газ. «Вісті», 13 квітня 1923 р.

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В ОДЕСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ЗА РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

(до 100-річчя заснування університету)

Визначне місце серед вищих учбових закладів країни займає Одеський державний університет ім. І. І. Мечникова, 100-річчя з дня заснування якого відзначалося в травні цього року. За Радянської влади цей вищий учбовий заклад перетворився у справжню кузню висококваліфікованих кадрів для різних галузей народного господарства. Після Великого Жовтня по-справжньому почала розвиватися тут і історична наука, основи якої було закладено ще на початку розвитку ленінського етапу марксистської історіографії наприкінці XIX — початку XX ст.

Боротьба за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні супроводжувалася гострою класовою боротьбою проти реакційної буржуазної ідеології. Великого значення набувала вже тоді, у 1918—1920 рр., нова історична наука, на шлях якої ставали в Одеському університеті перший комуніст-історик професор Є. М. Щепкін, Є. П. Трифільєв, молоді історики К. П. Добролюбський, Г. М. Панкратова. Вони перші розробляли нові проблеми історичної науки і готували кадри радянських істориків.

Після перемоги пролетарської революції на кафедрах університету та у створених на його базі інших вищих учбових закладах почався перший період розвитку історичної науки — період становлення та подальшого розвитку і боротьби проти залишків буржуазної історіографії, націоналізму, меншовицьких, троцькістсько-право-опортуністичних та всіх інших ворожих марксизму-ленізму політичних течій. Його хронологічні рамки — 1920 р. — початок 30-х років.

Комуністична партія і Радянський уряд, піклуючись про успішний розвиток історичної науки, зробили все можливе для всебічного розгортання науково-дослідної роботи над цінними історичними джерелами та для публікації досліджень, збірників документів, спогадів дожовтневого і післяжовтневого періодів. Створені в Одесі Державний архів (1920 р.), Істпарт (1920 р.), наукове Товариство істориків-марксистів (1925 р.) збирали і публікували багато джерел і досліджень істориків Одеси та інших міст краю. Завдяки цим і наступним заходам партії та уряду можна було по-новому організувати архівну та інші джерелознавчі справи, широко використати державні документальні та бібліотечні фонди в Одесі.

У 20-х роках кафедри університету мали змогу друкувати свої історичні дослідження в центральних органах («Пролетарская революция», «Красный архив», «Историк-марксист» та ін.).

Історичні кафедри університету готували свої кадри з партійно-комсомольсько-го активу робітничо-селянської молоді. Крім того, їх поповнювали вихованці Комуністичного університету ім. Я. М. Свердлова, Інституту червоної професури та інших наукових закладів. Це сприяло успішному розвитку молоді радянської історичної науки, зростанню її провідних кадрів у особі Г. М. Панкратової, в майбутньому видатного радянського історика-академіка, майбутніх професорів К. П. Добролюбського, О. Л. Вайнштейна, М. Л. Рубінштейна, А. Малеева, І. Хмельницького та ін. Свої наукові дослідження вони присвячували історико-революційній, історико-партійній та соціально-економічній проблематиці.

В ті роки йшла гостра ідейна боротьба по викоринюванню залишків буржуазної історіографії. Наукова діяльність історичних кафедр спрямовувалася на вивчення найактуальніших проблем визвольної та революційної боротьби робітників і селян України у XIX — XX ст., діяльності більшовицької партії і трудящих мас у боротьбі за перемогу Жовтня, встановлення Радянської влади і героїчної боротьби на Півдні України.

Використовуючи центральні та місцеві архіви, Є. П. Трифільєв, В. В. Стратен, М. Л. Рубінштейн вивчали історію революційного руху на Україні в зв'язку з повстанням декабристів, а Малеев, Хмельницький, Загоровський, Занчевський — історію селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. У плані вивчення історії краю ряд досліджень було присвячено народництву 70-х років, зокрема діяльності народольців А. Желябова, С. Халтуріна, М. Желвакова та особливо «Південно-російського Союзу» і його керівника Є. Заславського. Особливий інтерес історики Одеси виявили до вивчення першої російської революції. Було видано такий виключно важливий матеріал як листування В. І. Леніна та Н. К. Крупської з Одеською партійною організацією¹. Колективи історичних кафедр та Істпарту підготували до друку цінну збірку документів з історії робітничого руху Одещини напередодні революції (в шести випусках, 1925—1928 рр.) та збірку статей і спогадів, присвячених революції 1905—1907 рр.², в яких автори вперше дали характеристику робітничому

¹ Журн. «Пролетарская революция», 1925, №№ 7, 11, 12.

² 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одесчине, ч. 1, 2, Одесса, 1925—1926.

та селянському рухові на Півдні України. Незважаючи на окремі помилки, історики загалом правильно висвітлили боротьбу трудящих і показали провідну роль у цьому більшовицької партії. Вийшли й окремі праці А. Малеева³, Н. Межберга⁴, Є. Гороховської⁵ та ін. Слід відзначити видання в Одесі праці О. Ярославського про революційний рух на Одещині⁶ та опубліковані у Москві праці Г. М. Панкратової з цієї проблеми⁷. Історики Одеси брали участь у підготовці ряду центральних видань.

Вивчаючи період між двома революціями і боротьбу трудящих за владу Рад, одеські науковці опублікували колективну збірку досліджень, спогадів та документів, присвячену 10-річчю Великого Жовтня⁸. Автори підняли зовсім нові питання історії бойової і політичної діяльності одеських більшовиків, організації збройних сил одеського пролетаріату та біднішого селянства на периферії, початку боротьби за відновлення народного господарства, про всенародну боротьбу проти інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Друга колективна праця була присвячена героїчним партизанам Одещини⁹.

Одеські історики брали участь і в підготовці збірників документів, які виходили в інших містах, наприклад, «Чорної книги», що викривала грабіжницьку та розбійницьку політику інтервентів Антанти на Україні¹⁰, праці І. О. Гуковського¹¹.

Поряд з тематичними збірниками, історики видали чимало статей та брошур з історії радянського суспільства. Про робітничий рух в Одесі під час денікінщини написав І. І. Погорілий¹², про боротьбу за Жовтень в Одесі — М. М. Петринський¹³, про партизанський рух на Одещині — Г. І. Глядківська. Ряд праць присвячено героям більшовицького підпілля та громадянської війни: М. Ласточкину, П. Старостіну, О. Хворостіну, П. Мізакевичу та Г. Котовському.

З питань культурного будівництва кілька праць опублікував С. Я. Боровий. Історію заводу ім. Січневого повстання досліджував М. Є. Беркович¹⁴. Історики, які розробляли історико-партійну та історико-революційну тематику, були тоді на передньому краї ідеологічної боротьби на кафедрах соціально-історичної секції Краєзнавчої комісії, на засіданнях Товариства істориків-марксистів і відкритих аудиторіях, де відбувались гострі політичні та наукові дискусії з найважливіших теоретичних проблем.

Серед багатьох питань, які вивчали до середини 30-х років одеські історики, провідне місце займали: у дослідженні питань вітчизняної історії — проблеми історії радянського суспільства та історії партії, у всесвітній історії — історико-революційна тематика.

Наукові дослідження з історії середніх віків та нового часу вели відомі вже тоді радянські історики, що стали на шлях марксизму-ленінізму, учні Є. М. Щепкіна — О. Л. Вайнштейн і К. П. Добролюбський. Головними в їх дослідженнях були питання історії революційного руху в Західній Європі і Паризька комуна. Професор О. Л. Вайнштейн опублікував кілька праць про революційну Францію, але головну увагу зосередив на вивченні історії Паризької комуни¹⁵.

³ А. Малеев. Одесса в 1905 г. Краткий исторический очерк к 20-летию революции 1905 г., Одесса, 1925.

⁴ Н. Межберг. Революция 1905 г. на Одещине, журн. «Металеві дні», 1930, № 6.

⁵ Е. Гороховская. Женщина в революционном движении 1905 г. в Одессе, журн. «Путь революции», 1926, № 2—3.

⁶ Е. М. Ярославский. Первая половина 1905 года в Одессе. 1905 г. Революционное движение в Одессе и Одесчине. Сборник материалов и воспоминаний, книга 2-я, Одесса, 1926.

⁷ А. М. Панкратова. Фабзавкомы России в борьбе за социалистическую фабрику, М., 1923; Рабочий класс и рабочее движение, 1905 г., т. I. Предпосылки революции. История революционного движения в отдельных очерках, М.—Л., 1925; 1905 г. Стачечное движение. Материалы и документы, М.—Л., 1925.

⁸ Октябрь на Одесчине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября, Одесса, 1927, стор. 492.

⁹ Красные партизаны на Одесчине (1918—1919), Одесса, 1927.

¹⁰ Черная книга. Сборник статей и материалов, Екатеринослав, 1925.

¹¹ И. А. Гуковский. Французская интервенция на Юге России, М., 1928.

¹² Журн. «Літопис революції», 1931, № 3—4.

¹³ Вісник Одеської краєзнавчої комісії при АН України, ч. 4—5, Одеса, 1925;

Праці Одеської наукової бібліотеки, Одеса, 1927.

¹⁴ М. Е. Беркович. Материалы по истории завода им. Январского восстания, Одесса, 1932.

¹⁵ О. Л. Вайнштейн. Очерки по истории французской эмиграции в эпоху революции (1789—1796). М., 1926; Парижская коммуна и французский банк, журн. «Историк-марксист», 1926, № 3; Революционные организации Парижа в период первой осады, М., 1928; Парижская коммуна и пролетариат, М., 1930; История Парижской коммуны, М., 1932.

Професор К. П. Добролюбський поряд з великою педагогічною роботою провадив і наукові дослідження. Він надрукував кілька десятків праць з різних питань історії Англії і Франції, французької буржуазної революції кінця XVIII ст. Вчений досліджував також маловідомі теми соціально-економічної історії Франції.

Новий період у розвитку радянської історичної науки (середина 30-х років — XX з'їзд КПРС) відзначився помітним зрушенням у наукових дослідженнях і підготовці історичних кадрів університету, особливо істориків-марксистів. Утворення нових кафедр історії партії, історії СРСР, історії УРСР, стародавнього світу і археології, історії середніх віків, нової та новітньої історії, історії колоніальних і залежних країн чітко розмежовувало і визначало напрямки наукових досліджень кафедр, а також нових лекційних загальних та спеціальних учбових курсів. З утворенням спеціальної кафедри почали розробляти історію Комуністичної партії як наукову дисципліну. Вся наукова і навчальна робота колективу істориків партії була спрямована на подальше глибоке висвітлення марксистсько-ленінської теорії в наукових дослідженнях.

Значний колектив викладачів об'єднувала кафедра історії СРСР (І. Д. Сіроглазов — завідуючий, Є. Н. Загоровський, М. М. Петринський, А. Т. Крячун, А. М. Литвиненко, Є. В. Сизоненко, Б. Н. Фурман). Історики розробляли проблеми аграрного руху та класової боротьби на Півдні України, історію революційного робітничого руху, питання соціалістичного будівництва та історико-партійну тематику, дослідили чимало архівних матеріалів, збагачуючи історичну науку своїми працями.

У передвоєнні роки значна заслуга в активізації наукової роботи кафедри належала її завідуючому А. В. Фадееву. Талановитий історик, дослідник і лектор вивчав в Одесі соціально-економічний розвиток кавказьких народів та їх взаємини з Росією¹⁶. Розроблені загальні курси та спецкурси він згодом доповнив і опублікував у Московському університеті.

Утворена в університеті кафедра історії України спрямувала свою наукову та учбову роботу на ліквідацію наслідків буржуазно-націоналістичної спадщини М. Грушевського та інших фальсифікаторів історії українського народу, які намагалися відірвати історію українського народу від історії великого братнього російського народу. Молодий творчий колектив кафедри підняв багато нових дослідницьких тем і брав активну участь у розробці марксистського курсу історії України. Завідуючий кафедрою І. І. Погорілий, викладачі Н. Межберг, І. Трачевський працювали над історією революційних подій на Півдні України в 1905—1917 рр.; А. А. Адамов написав працю про боротьбу трудящих України проти антантівських інтервентів у роки громадянської війни, А. А. Кудря досліджував питання про формування робітничого класу на Україні. Проблеми історії XIX ст. і революційного минулого на Україні вивчала група істориків цієї кафедри. С. М. Ковбасюк написав і опублікував праці про боротьбу селян проти військових поселень на Україні. Селянські рухи на Україні проти феодално-кріпосницького ладу та їх спільність з російськими вивчав П. Лісничий. По-новому висвітлив історичні погляди великого революціонера-демократа Т. Г. Шевченка В. Т. Горбатюк¹⁷. Головною темою наукових шукань О. І. Колесникова, з 1939 р. завідуючого кафедрою історії України, було дослідження реформи 1861 р. на Україні та боротьби селян проти царської «воли»¹⁸.

Глибокі основи для створення школи радянських істориків були закладені на кафедрах історії стародавнього світу та археології, середньовічної, нової та новітньої історії. Ряд праць завідуючого кафедрою професора Б. В. Варнеке охоплювали теми історії Риму та Греції, археології та античних міст Північного Причорномор'я.

Значний досвід наукової та учбової роботи нагромадили викладачі кафедри нової та новітньої історії. Керівник кафедри професор К. П. Добролюбський читав багато різноманітних змістовних спецкурсів. Особливу цінність становлять його історіографічні курси та лекції з історії Франції XVI—XVIII ст., які розкривали творчу лабораторію видатного історика-марксиста, який ще в 30-і роки видав багато цікавих і глибоко змістовних праць¹⁹.

Енергійний ініціативний колектив працював на вперше створеній кафедрі історії колоніальних і залежних країн. Її завідуючий І. І. Білякевич поряд з викла-

¹⁶ А. В. Фадеев. Декабристы на Дону и на Кавказе, Ростов, 1950; Очерки экономического развития степного Предкавказья, М., 1957; Россия и Кавказ в первой трети XIX в., М., 1960; та ін.

¹⁷ В. Т. Горбатюк. Історичні погляди великого революційного демократа Т. Г. Шевченка. Кирило-Мефодіївське братство. Праці Одеського державного університету (далі — Праці ОДУ), 1939, т. I.

¹⁸ О. І. Колесников. Реформа 1861 р. на Півдні України. Праці ОДУ, т. I, 1939.

¹⁹ К. П. Добролюбский. Роялисты и мятеж во Вандемьере. Праці ОДУ, 1939, т. I; Революция 10 августа 1792 г., Одесса, 1940; та ін.

дацькою роботою вів дослідження актуальних тем з історії революційного та національно-визвольного руху колоніальних народів.

Наукова робота в університеті не припинялась і в період Великої Вітчизняної війни. Більшість істориків перебувала в лавах Радянської Армії на фронтах війни, але ті, що евакуювалися, наполегливо розробляли тематику з історії революційних традицій і героїчної боротьби народів нашої Батьківщини (Є. Сизоненко, Г. Глядківська, М. Коров'яков, М. Розенталь).

Після війни з'явилась нова тематика, кафедри вітчизняної історії висвітлювали історію Великої Вітчизняної війни, героїзм радянського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників (П. А. Некрасов, В. Н. Немченко, Д. С. Бельфор, Я. М. Штернштейн, П. Г. Чухрій, В. С. Алексеев-Попов)²⁰. До 300-річчя возз'єднання України з Росією працівники кафедр історії СРСР і УРСР розробили проблеми героїчного минулого народів нашої батьківщини, їх велику братерську дружбу та творче співробітництво. В 50-х роках на цих кафедрах М. Д. Свічарівська, К. Г. Мігаль, С. М. Ковбасюк, В. Н. Немченко, П. І. Воробей вели подальші дослідження проблем історії боротьби трудящих Одещини за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Півдні України. Про союз робітничого класу і селянства та про історичне значення комнезамів у зміцненні Радянської влади на місцях писав М. Ю. Раковський. Цим проблемам було присвячено і ряд колективних збірників²¹.

Успішно вивчали проблеми історії всесвіту в післявоєнні роки на кафедрі загальної історії. Найстаріший учений університету, учень Ф. І. Успенського професор А. Г. Готалов-Готліб багато уваги приділив підготовці кадрів з стародавньої історії та археології. Його вихованці П. Й. Карншковський, І. Д. Головкин, Ю. І. Патлажан вели наукові дослідження з історії Риму та російсько-візантійських відносин і захистили дисертації на ці теми. Водночас кафедра разом з колективом Одеського історико-археологічного музею, що є базою історичного факультету, вела археологічні розкопки на о. Березані, в Ольвії, під Одесою, поблизу Дністровського лиману.

Професор М. М. Розенталь опублікував кілька праць з історії пізньої Римської імперії, раннього середньовіччя, в яких розкрив глибокі соціальні основи та класову характеристику внутрішньої політики римських імператорів IV ст.²² Працював він також над історіографією російської дореволюційної медієвістики.

Вивчаючи історію французької революції кінця XVIII ст., професор К. П. Добролюбський підсумував свої наукові дослідження й опублікував капітальну монографію з історії класової боротьби у Франції (1794—1795 рр.)²³. Під його керівництвом вів наукову й викладацьку діяльність В. С. Алексеев-Попов, кандидатська дисертація якого була присвячена Паризькій комуні.

У першому післявоєнному десятиріччі стабілізувалися плани наукових досліджень історичних кафедр, помітно підвищився рівень наукових праць, більш актуальною стала їх тематика, налагодився випуск збірників наукових праць факультету і значно зростає кількість публікацій у центральних виданнях.

Історична наука вийшла на широкий творчий шлях особливо після XX з'їзду КПРС. Здійснення радянським народом величких планів комуністичного будівництва, накреслених партійними з'їздами та новою Програмою КПРС, поставило відповідальні завдання перед істориками. Постанови ЦК КПРС з ідеологічних питань методологічно озброїли радянську історіографію на висвітлення перш за все творчої і вирішальної діяльності народних мас в історії взагалі і в період будівництва соціалізму та переходу до комунізму, зокрема, а також на розкриття історичної ролі Комуністичної партії в господарському і культурному будівництві нашої країни.

У 1956 р. кафедри факультету розширилися за рахунок приєднаних історичних факультетів Одеського, Кіровоградського, Вінницького педінститутів. Було систематизовано і поліпшено планування наукових досліджень шляхом колективних та монографічних видань з найактуальніших проблем вітчизняної та всесвітньої історії. Історичні кафедри планували свої дослідження в контакті з кафедрами суспільних наук, особливо з кафедрою історії КПРС, спільно з якою видано значну кількість

²⁰ П. А. Некрасов. Освобождение Кировоградской области от фашистских захватчиков и помощь партизан наступающей Советской Армии. Труды ОГУ, серия историческая, 1954; вып. IV; П. Г. Чухрій. Народное движение против гитлеровских захватчиков на Северном Кавказе, там же; В. Н. Немченко. Подпольная комсомольская организация «Партизанская искра» в борьбе с фашистскими оккупантами. Научный ежегодник ОГУ, 1957.

²¹ Праці ОДУ за 1956 р., серія історична; за 1957 р., серія історична.

²² Н. Н. Розенталь. Социально-политическое воззрение языческой интеллигенции поздней Римской империи. Труды ОГУ, т. II, 1947; Римская империя и христианская политика после Константина. Наукові записки Одеського педагогічного інституту, т. VIII, Одеса, 1947.

²³ К. П. Добролюбский. Термидор. Очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794—1795 гг., Одесса, 1949.

колективних збірників наукових праць. Значно зросла видавнича діяльність кафедр факультету, посилились і зміцніли творчі зв'язки з науковими та учбовими закладами завдяки спільним науковим конференціям, семінарам та симпозиумам.

У світлі нових завдань кафедри історії СРСР, історії УРСР разом з кафедрою історії КППС розробили комплексну тему історії революційної боротьби робітничого класу, його союзу з селянством і роль цього союзу у період побудови соціалізму. В цьому плані значна група істориків опублікувала чимало наукових досліджень. Наприклад, висвітлюючи робітничий рух на Україні, З. В. Першина надрукувала праці «Имени Январского восстания» та «Павел Мизикевич, партии рядовой». Історії Одеського порту присвятив монографічну працю Я. М. Штернштейн²⁴, де висвітлив героїчні подвиги портових робітників і моряків у грізні роки революції та Великої Вітчизняної війни. Автор вдало показав також місце порту в розвитку народного господарства нашої країни. Про робітничий рух на Дону надрукував працю А. Д. Бачинський²⁵. Ленін про союз робітничого класу й селянства в роки першої революції — таку тему досліджував К. Г. Мігаль²⁶. Над питаннями історії революційного руху і діяльності більшовицьких організацій працювала велика група істориків партії — Д. С. Бельфор, Д. М. Щербаков, А. П. Іванов, О. Г. Зубов, А. І. Романовський; про історію Жовтневої революції та роль більшовиків у її здійсненні опублікували праці І. Г. Леонов, А. Т. Альошкін, В. Н. Романюк, П. С. Столяр та ін. Аграрний рух на Півдні України та боротьбу селянства напередодні Жовтневої революції досліджували протягом багатьох років Є. В. Сизоненко, І. Я. Березняк, Н. І. Калужко, В. М. Немченко²⁷. Історії революційного руху у військових частинах Одеського округу та Чорноморського військового флоту 1905—1907 рр. присвятили праці О. Д. Савчук та П. Г. Чухрій²⁸.

Наукові дослідження кафедр по комплексних проблемах були завершені кількома колективними працями, зокрема великим збірником статей, присвяченим історії революційного минулого на Півдні України, де узагальнювались зібрані матеріали радянських і партійних архівів та критично переоцінювались попередня історична література з методологічних позицій ХХ з'їзду КППС.

По-новому колектив істориків Одеського університету висвітлив історію боротьби робітників і селян під керівництвом більшовиків за перемогу Жовтневої революції на Півдні України і встановлення Радянської влади. У такому аспекті написані праці М. Д. Свічарівської, Є. В. Сизоненко, В. М. Немченко, С. М. Ковбасюка, І. І. Вороб'я, Д. С. Бельфора, С. К. Мельника та ін.²⁹

Увагу широкого кола читачів та істориків привернуло колективне видання історії Одеси й Одещини. Цей вдалий історичний нарис, написаний одеськими істориками (А. Г. Готалов-Готліб, С. Я. Боровий, С. М. Ковбасюк, С. А. Вольський, І. В. Гладка та ін.)³⁰, розкриває яскраву картину боротьби двох шляхів історичного розвитку великого південного центру України та всього краю, висвітлює революційний і героїчний подвиг робітників і селян Півдня країни в боротьбі за перемогу Жовтня та побудову соціалізму в нашій країні.

Оригінальним колективним виданням є збірник про діяльність 30 видатних більшовиків-революціонерів³¹.

Значним підсумком наукової роботи кількох років стала колективна праця до 0-річчя Великого Жовтня, що розкриває величну картину боротьби і перемог труящих у 1917—1920 рр. та успіхи в будівництві соціалізму в нашій країні³². Іншою рацею джерелознавчого характеру, що відроджує в пам'яті поколінь героїку минулого, є «Хроніка революційних подій в Одесі»³³. У цьому плані було видано бірник нових цінних документів про революційні події 1917—1918 рр. на Півдні країни³⁴. Пізніше група викладачів історичного факультету та працівників обласного державного і партійного архівів опублікувала великий і цінний збірник нових документів і матеріалів про героїчну боротьбу робітників і селян під проводом більшовицьких організацій проти антантівських інтервентів і внутрішньої контрреволюції на Півдні України³⁵.

²⁴ Я. М. Штернштейн. Морские ворота Украины, Одесса, 1958.

²⁵ Наш край. Сборник статей и документов, Ростов-на-Дону, 1962.

²⁶ Праці ОДУ, 1960, т. 150, вип. 3, серія суспільних наук.

²⁷ Учебное пособие для студентов-историков, Одесса, 1962.

²⁸ Наукові записки Одеського педагогічного інституту, т. 12, 1959; Праці ОДУ, 1958, т. 148, серія історична, вип. 6.

²⁹ Праці ОДУ, 1957, т. 147, вип. 2; 1962, т. 152, вип. 8, серія історична.

³⁰ Одесса. Очерки истории города-героя, Одесса, 1957.

³¹ Борщі за Жовтень. Збірник статей і спогадів, Одеса, 1957.

³² Праці ОДУ, 1957, серія суспільних наук, вип. 2.

³³ З. В. Першина, М. Ю. Раковський. Хроніка революційних подій в Одесі (1917—1918), Одеса, 1958.

³⁴ В борьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов, Одесса, 1957.

³⁵ В огне гражданской войны. Сборник документов, Одесса, 1962.

Важливим результатом дослідної роботи та наукових узагальнень були праці з історії боротьби проти іноземних інтервентів на Півдні України та про військово-політичний союз робітників і селян в роки громадянської війни. Історики Одещини вивчали також проблеми соціалістичного будівництва в нашій країні: боротьбу трудящих за відбудову народного господарства та перші кроки соціалістичного будівництва на Півдні України (1921—1925) (Некрасов, Чухрій)³⁶, перетворення в життя ідей Леніна про контроль на підприємствах Одеси (Савчук), досвід соціалістичного будівництва та історію фабрик і заводів як джерело комуністичного виховання, боротьбу трудящих Одещини за побудову соціалізму й комунізму (Першина, Мігаль, Раковський) та ін.³⁷

У розробці важливих проблем історії радянського суспільства та історії партійних організацій кафедри університету керувалися рішеннями XX та XXII з'їздів КПРС, що спрямовували історичну науку на вивчення досвіду соціалістичного будівництва радянських людей. Найновіші джерела, зібрані в центральних і місцевих архівах, в архівах підприємств, дали багаті відомості про творчу діяльність та героїчну працю робітників і колгоспників, радянської інтелігенції по створенню матеріально-технічної бази соціалізму й комунізму, результатом чого стала колективна праця багатьох кафедр історії партії вузів Одеси з історії більшовицьких організацій Одещини, видана Одеським обкомом КП України, яка знайшла позитивні відгуки в радянській пресі³⁸. Важливе місце в дослідженнях факультету зайняли теми з історії культурного будівництва в СРСР (О. М. Меліхов)³⁹, з історії української радянської культури (П. І. Воробей)⁴⁰. Поруч з загальними питаннями вітчизняної історії та історії радянського суспільства кафедри приділяли значну увагу вивченню історії краю та публікації краєзнавчого матеріалу. 14 істориків факультету розробили колективну працю «Знай свій край»⁴¹. В такому ж плані була опублікована колективна праця з історії союзу робітників і селян⁴².

Видатне місце в дослідженні історії КПРС і радянського суспільства займає вивчення спадщини геніального В. І. Леніна та висвітлення його ролі у створенні першої в світі соціалістичної держави. Цьому було присвячено велику колективну працю історико-методологічного характеру «Ідеї Леніна живуть і перемагають»⁴³, яка вийшла до 90-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Після XX з'їзду КПРС значним був внесок в історичну науку кафедр загальної історії. Кафедра історії стародавнього світу та археології разом з Інститутами археології АН СРСР і АН УРСР та Одеським археологічним музеєм провела ряд археологічних експедицій на місцях стародавніх поселень у Північному Причорномор'ї під Одесою, в Ольвії, на о. Березані, Роксоланах, у Білгород-Дністровському (Тіра) та ін. Знайдені археологічні пам'ятки, різні стародавні джерела та сучасна методологічна література були основою для написання багатьох колективних та окремих досліджень з археології і стародавньої історії. Кафедра та археологічний музей спільно видали п'ять великих збірників матеріалів з історії Північного Причорномор'я⁴⁴, 4 збірники випусків коротких археологічних повідомлень⁴⁵, том записок археологічного наукового товариства⁴⁶ та спеціальний том археологічних матеріалів⁴⁷. Історики та археологи М. Ф. Болтенко, М. С. Синицин, П. Й. Карішковський, І. Д. Головки опублікували ряд важливих праць про археологічні розкопки о. Березані, Великого Куяльника, дослідження під назвою «Геродотіана» та інші праці. Успішно працюють на цій кафедрі молоді історики й археологи І. Т. Черняков, А. Г. Загинало, В. П. Цибеков, В. Станко, О. Г. Сальников, Г. О. Дзісрайко та ін. У галузі медієвістики та її історіографії ведуть дослідження І. В. Зав'ялова, М. Ю. Беркович, Я. П. Зінчук. Їх праці з історії середньовіччя Англії, Франції та Німеччини дістали схвальну оцінку істориків.

На кафедрі нової та новітньої історії К. Д. Петряєв досліджував важливі наукові проблеми з історії Франції, Німеччини, Англії і США 1871—1914 рр. Він опублікував кілька праць, які стали згодом посібниками для історичних факульте-

³⁶ Праці ОДУ, 1962, т. 162, серія історична, вип. 8.

³⁷ Сборник докладов и сообщений, Одесса, 1960.

³⁸ Очерк из истории большевистских организаций Одещины, Одесса, 1962.

³⁹ Сборник докладов и сообщений Одесского университета, Одесса, 1960.

⁴⁰ Праці ОДУ, 1957, серія історична, вип. 2.

⁴¹ Знай свій край. Збірник статей, Одеса, 1960.

⁴² Праці ОДУ, 1962, т. 152, серія історична, вип. 8.

⁴³ Там же, 1960, т. 150, серія суспільних наук, вип. 3.

⁴⁴ Материалы по истории Северного Причерноморья. Сборник исследований и материалов, Одесса, 1957, вып. 1; 1959, вып. 2; 1960, вып. 3; 1962, вып. 4; 1964, вып. 5.

⁴⁵ Краткое сообщение о полевых и археологических исследованиях, Одесса, 1961, вып. 1; 1962, вып. 2; 1963, вып. 3; 1964, вып. 4.

⁴⁶ Записки Одесского археологического общества, т. I, Одесса, 1960.

⁴⁷ Праці ОДУ, 1959, т. 149, вип. 7. Археологія.

тів вузів України⁴⁸. Група істориків цієї кафедри разом з кафедрами вітчизняної історії розробляли питання новітньої історії соціалістичних країн та проблеми історії слов'янських країн і народів. Важливі лекційні курси і спецкурси підготували А. З. Яровий, Н. І. Владимірова та ін. Праці Н. І. Владимірової про історію соціалістичних перетворень у Польщі обговорювалися на міжвузівських славістичних конференціях в Одесі, Ужгороді, Чернівцях⁴⁹.

Заслугує уваги монографія І. В. Ганевича з історії боротьби болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне і соціальне визволення (1941—1944)⁵⁰.

Значною подією в житті Одеського університету було проведення в його стінах в жовтні 1961 р. 4-ї республіканської міжвузівської славістичної наукової конференції разом з Українським комітетом славістів при АН УРСР. Поряд з українськими, російськими, білоруськими істориками-славістами в її роботі брали участь учені соціалістичної Болгарії — історики І. Мітев, М. Міхов, Р. Боев, В. Генев. З 105 наукових доповідей та повідомлень, виголошених на конференції, 15 зробили історики університету і поклали їх в основу для видання великої колективної праці з історії південних і західних слов'ян⁵¹. Конференція і виданий збірник досліджень знайшли схвальну оцінку в радянській та зарубіжній пресі і сприяли зміцненню братерських творчих зв'язків з слов'янськими вченими.

Останнім часом науково-дослідна робота кафедр історичного факультету значно активізувалася, збільшилась кількість публікацій, особливо колективних, поліпшилось планування. Кафедри мають перспективні плани науково-дослідної роботи, проблематика яких відображає основні вимоги, поставлені в рішеннях Комуністичної партії і Радянського уряду і спрямовані на глибоке вивчення історії народних мас дожовтневого періоду, історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, закономірностей соціалістичних перетворень і поступового переходу від соціалізму до комунізму. Провідне місце займають проблеми сучасного періоду — історії розвитку Радянського суспільства та історії КНР. Яскравим підтвердженням цього є теми, над якими працюють колективи кафедр після ХХІІ з'їзду КНРС: історія робітничого класу і селянства України; історія перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і боротьби за встановлення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.) на матеріалах Півдня України; соціалістичне будівництво і народний рух за нові форми праці.

Науково-педагогічний колектив історичного факультету гідно зустрів 100-річний ювілей Одеського державного університету. За роки Радянської влади тут виховано понад 5 тис. висококваліфікованих спеціалістів-істориків. Велику роботу по підготовці кадрів науковці вміло сполучають з актуальними науковими дослідженнями, вносячи цим свій гідний вклад у розвиток радянської історичної науки.

П. Г. ЧУХРІЙ

⁴⁸ Курс лекцій по истории Франции, Германии, Англии, Ирландии и США. 1871—1914 гг., ч. I (1871—1900), Одесса, 1956, ч. II (1900—1914), К., 1960.

⁴⁹ Праці ОДУ, 1962, т. 152, серія історична, вип. 9.

⁵⁰ И. В. Ганевич. Борьба болгарского народа под руководством Компартии за национальное и социальное освобождение, 1941—1944, К., 1959.

⁵¹ Праці ОДУ, 1962, т. 152, серія історична, вип. 9.

НАШ КАЛЕНДАР

У БРАТНІЙ СІМ'Ї НАРОДІВ СРСР

(до 25-річчя з часу відновлення (1940 р.)
Радянської влади в Литві, Латвії та Естонії)

РАДЯНСЬКА ЛИТВА

1940 рік — рік повалення фашистського режиму і встановлення Радянської влади в Литві. Цей акт був видатною історичною подією в житті литовського народу, який зберіг національну незалежність від агресивних намірів гітлерівської Німеччини.

У березні 1939 р. фашистські загарбники захопили Клайпеду і всю Клайпедську область, створивши пряму загрозу незалежності Литви. По країні прокотилася хвиля революційних виступів проти агресивних дій німецької воячини. Фашистський президент Литви А. Сметона і правлячі кола, порушуючи литовсько-радянський договір про взаємодопомогу від 10 жовтня 1938 р., при підтримці імперіалістичних держав розпочали антирадянську кампанію. Це викликало обурення серед прогресивних кіл литовського народу. Особливо широка хвиля протесту прокотилася по країні в березні 1940 р., коли президент Литви через свого посланника, директора департаменту держбезпеки, міністра внутрішніх справ буржуазної Литви А. Повилайтиса, конфіденційно звернувся до гітлерівської Німеччини з проханням про включення Литви у свій протекторат¹.

Покласти край цим зрадницьким намірам правлячих кіл литовський народ міг лише революційним шляхом при допомозі Радянського Союзу, завжди вірному своїм договорним обов'язкам. Щоб перешкодити намірам реакційних кіл литовської буржуазії одержати допомогу від агресивних сил німецького вермахту 15 червня 1940 р., у відповідності з договором від 10 жовтня 1939 р. Радянський Союз ввів додаткові частини Червоної Армії на територію Литви.

Проти політики правлячих кіл виступила і армія, яка в основній своїй масі була на позиціях дотримання всіх пунктів литовсько-радянського договору про взаємодопомогу. Навіть окремі генерали, оцінивши міжнародне і внутрішнє становище, підтримали народні маси Литви, які щиро висловлювали свої почуття до Радянського Союзу. Командуючий військами Литви, дивізійний генерал В. Віткаускас (пізніше генерал-лейтенант Радянської Армії), доклав чимало зусиль до того, щоб не дати можливості фашистам використати армію Литви в агресивних намірах Німеччини і розв'язати в країні громадянську війну. Становище, що склалося в країні, змусило фашистського президента А. Сметону та його прибічників вранці 15 червня 1940 р. покинути Каунас і втекти до Німеччини. Армія перейшла на сторону народу. Буржуазія вже не могла нічого вдіяти для врятування капіталістичного ладу.

Організатором і керівником боротьби народних мас проти загрози фашистської агресії став робітничий клас на чолі з випробуваним авангардом — Комуністичною партією Литви.

17 червня 1940 р. при підтримці народних мас був створений тимчасовий Народний уряд на чолі з видатним антифашистським діячем Литви Ю. Палецькісом, який провів ряд заходів по демократизації країни. Актами Народного уряду були звільнені з в'язниць і концентраційних таборів політичні в'язні; 25 червня — легалізована Комуністична партія Литви, 28 червня — комсомол Литви.

Комуністична партія Литви провела значну роботу по підготовці народних мас до виборів у верховний орган Литовської держави — Народний сейм. 14—15 липня 1940 р. відбулися вибори до Народного сейму, які продемонстрували блискучу перемогу блоку комуністів і безпартійних. У голосуванні брало участь 95,51% виборців. Понад 99% виборців, що взяли участь у голосуванні, віддали свої голоси за кандидатів народу.

21 липня 1940 р. Народний сейм прийняв декларацію про встановлення Радянської влади в Литві і проголошення Литовської Радянської Соціалістичної Респуб-

¹ Журн. «Коммунист» (Вільнюс), 1960, № 6, стор. 35—36.

ліки, а також «Декларацію про входження Литви до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік».

3 серпня 1940 р. на VIII сесії Верховної Ради СРСР Литва була прийнята в сім'ю братніх радянських соціалістичних республік.

З перших днів встановлення Радянської влади на литовській території під керівництвом Комуністичної партії Литви були проведені перші соціалістичні перетворення. 25 серпня 1940 р. Народний сейм прийняв нову конституцію — Конституцію Литовської РСР. Старі форми державного управління були замінені новими радянськими органами, до роботи в яких було залучено понад 10 тисяч представників робітників, селян і народної інтелігенції. В країні була проведена значна робота по організації партійного і радянського будівництва. Було націоналізовано і взято під народний контроль землю, крупну промисловість і торгівлю, банки, транспорт, зв'язок та ін. Радянська влада передала в безкоштовне користування 75 623 малоземельним і безземельним селянам 393 778 га землі. В сільському господарстві відбулися значні соціалістичні перетворення. В 1940 р. у Литовській РСР було організовано 60 радгоспів та інших державних господарств, а навесні 1941 р. в республіці було вже 42 МТС, 283 машинно-кінних прокатних пунктів для надання допомоги селянам.

Значні перетворення проводились і в галузі культурної революції. Церква повністю була відокремлена від школи, було закрито теолого-філософський факультет при Каунаському університеті та ін.

Соціалістична революція в Литві у 1940—41 рр. почалась і розвивалась мирним шляхом. Проте скинуті народом експлуататорські класи не хотіли мирно зійти з політичної арени. Вони почали підпільно об'єднуватися в антирадянські організації, особливо навколо «Фронта активістів», створеного колишнім послом буржуазної Литви в Берліні разом з гестапо і відповідними органами німецької армії. Буржуазні націоналісти таємно добували зброю, готувалися до громадянської війни, чекаючи на це лише сигналу з Берліна.

22 червня 1941 р. гітлерівські полчища віроломно напали на Радянський Союз. Для Литовської РСР настав другий етап боротьби проти фашистських загарбників і їх безпосередніх прислужників — буржуазних націоналістів.

На тимчасово окупованій території Литви, як і на окупованій території інших радянських республік, німецько-фашистські загарбники і їх прислужники — буржуазно-націоналістичні елементи встановили найжорстокіший режим терору. Тільки з початку війни і до 1 грудня 1941 р. вони винищили 137 346 радянських громадян², а за весь період окупації розстріляли і замучили близько 500 тис. чоловік міського населення і близько 200 тис. військовополонених³.

Фашистські колонізатори і їх прислужники намагалися залякати населення, зламати його волю до опору. Але ніщо не могло спинити радянських патріотів, які піднімалися на боротьбу з ворогом. Литовський народ, як і всі народи тимчасово окупованої території Радянського Союзу, піднявся на священну боротьбу проти окупантів і буржуазно-націоналістичних елементів. Керівником і організатором цієї боротьби була Комуністична партія Литви. За роки Великої Вітчизняної війни в підпіллі і партизанському русі брало участь 9 187 чоловік, з них 1 422 загинули в боротьбі з ворогами⁴.

Після звільнення Радянською Армією території Литовської РСР від німецько-фашистських загарбників націоналістичні елементи не склали зброї. Ще перед приходом частин Радянської Армії особливо влітку і восени 1944 р., вони при допомозі гітлерівців створювали збройні банди, організовували підпільні антирадянські організації. Основною їх опорою в республіці було куркульство і деяка частина націоналістично настроєного населення. Значну допомогу контрреволюційне підпілля одержувало від імперіалістичних держав. Бандити нападали на партійно-радянських активістів, переслідували тисячі радянських людей, чинили нечуваний терор. Лише з 1 квітня по 20 серпня 1945 р. в республіці бандитами було вбито і замучено 1 560, поранено 215 чоловік⁵.

На боротьбу проти збройних буржуазно-націоналістичних банд на заклик ЦК КП Литви піднялися десятки тисяч радянських патріотів. Тільки в рядах народних захисників Литви зі зброєю в руках проти бандитів в 1945—1946 рр. вели боротьбу понад 10 тис. робітників і селян. Радянські патріоти при підтримці місцевого населення з липня 1944 р. по грудень 1945 р. ліквідували 1 067 антирадянських підпільних організацій і груп, 839 збройних бандитських груп, 11 870 контрреволюціонерів⁶.

² Партархів Інституту історії партії при ЦК КП Литви. Колекція документів, № 338, арк. 32.

³ Газ. «Твеса» (Вільно), 31 травня 1959 р.

⁴ П. Штарас. Партизанское движение в Литве в годы Великой Отечественной войны. Кандидатская диссертация, 1965, арк. 243.

⁵ Партархів ЦК КП Литви (Далі — ПА ЦК КП Литви), ф. 1771, оп. 1771, од. зб. 89, арк. 88.

⁶ ПА ЦК КП Литви, ф. 1771, оп. 2, од. зб. 20, арк. 284.

В умовах гострої класової боротьби з внутрішніми ворогами литовського народу Радянська держава і Комуністична партія проводили соціалістичну реконструкцію народного господарства Литовської РСР. Відбудовувались зруйновані і пограбовані в роки війни фабрики, заводи, міста і селища. Уже в 1947—1950 рр. більшість промислових підприємств було відбудовано і введено в експлуатацію⁷. На основі закону, прийнятого Верховною Радою Литовської РСР 30 серпня 1944 р. «Про ліквідацію наслідків німецької окупації в сільському господарстві» у великих землевласників, куркулів, прислужників гітлерівських окупантів, а також бандитів було відібрано понад 1,3 млн. га землі, значна кількість інвентаря і будівель. Близько 96 тис. безземельних і малоземельних селян одержали в безкоштовне користування 688 466 га землі⁸. В 1947 р. у республіці було організовано 20 колгоспів, а на кінець 1951 р. процес колективізації сільського господарства в основному був завершений, колгоспи об'єднували 94,1% селянських господарств⁹.

Значні успіхи в соціалістичному розвитку народного господарства Литовської РСР стали можливі завдяки допомозі з боку всіх братніх радянських соціалістичних республік.

Перемога соціалізму в Литовській РСР була законодавчо закріплена 26 грудня 1951 р. у прийнятому Верховною Радою Литовської РСР законі про зміни і доповнення в Конституції. На завершальному етапі будівництва соціалізму остаточно склалась і морально-політична єдність литовського народу. Відновлення ленінських норм партійного життя сприяли активізації литовського народу на нові звершення, накреслені в рішеннях XX і XXII з'їздів КПРС. Литовський народ на шляху соціалістичного будівництва завжди вчився на багатому історичному досвіді радянських соціалістичних республік, одержував всебічну підтримку братніх народів.

За роки Радянської влади Литва з відсталого аграрної країни, яка залежала від імперіалістичних держав Заходу, перетворилась в індустріально-колгоспну республіку. Обсяг виробництва промислової продукції в 1965 р. у порівнянні з 1940 р. в Литовській РСР збільшився майже в 16 раз, а питома вага промисловості в загальному обсязі матеріального виробництва уже в 1963 р. становила 57,6%¹⁰. За роки Радянської влади в Литві вирости нові галузі промисловості — верстатобудівна, електронна і радіоелектронна, електротехнічна, суднобудівна та ін. У Литовській РСР випускають металорізальні верстати і автомати, великі риболовні траулери, електроннообчислювальні машини та інші вироби. Нині виробництво електроенергії в республіці перевищує довоєнний рівень більш ніж у 40 раз. Всі колгоспи і радгоспи республіки підключені до державної електромережі. Закладено основи для створення великої хімії, введено в дію Кедайнявський хімічний комбінат, Йонавський завод азотних добрив, перша черга Каунаського заводу штучного волокна, друга черга Вільнюського заводу пластичних виробів.

Значно виросла чисельність робітників і службовців, зайнятих в народному господарстві. Якщо в 1940 р. в народному господарстві Литви було зайнято 187 тис. робітників і службовців, то в 1958 р.—558 тис., в 1963 р.—813 тис., а в 1964—860 тис.¹¹.

У ході індустріалізації Литовської РСР вирости нові люди. Нині в русі за комуністичну працю в промисловості, будівництві і на транспорті бере участь понад 200 тис. чоловік, 17 підприємствам республіки присвоєно високе звання підприємств комуністичної праці.

Значні успіхи досягнуті і в галузі культури. Якщо в 1940 р. в Литві було лише 67 середніх шкіл, то нині—438, в яких навчається близько півмільйона чоловік. Кількість вчителів збільшилась з 6 тис. до 29,4 тис. У вищих учбових закладах республіки навчається близько 38 тис. студентів. Близько 2 тис. книг тиражем понад 12 млн. примірників видається щорічно в республіці. Число лікарів в Литовській РСР у порівнянні з 1940 р. збільшилось в 3 рази, а середнього медичного персоналу—більш ніж у 8 раз.

Всі ці цифри і факти є переконливим свідченням правильності обраного литовським народом 25 років тому історичного шляху, шляху, накресленого основоположником нашої соціалістичної Вітчизни В. І. Леніним. В єдиній братній сім'ї народів СРСР трудящі Литви впевнено будують комунізм.

Е. Ю. ЦИРВЕЛЕ

⁷ 20 років народному господарству Литви (лит. мовою), Вільнюс, 1960, стор. 77—80.

⁸ 10 лет Литовской Советской Социалистической Республике, Вильнюс, 1950, стор. 19.

⁹ М. Грегораускас. Сільське господарство Радянської Литви (лит. мовою), Вільнюс, 1960, стор. 187.

¹⁰ Журн. «Коммунист» (Вильнюс), 1965, № 4, стор. 26.

¹¹ Там же, стор. 30.

РАДЯНСЬКА ЛАТВІЯ

Революційний рух в Латвії був завжди тісно пов'язаний з революційною боротьбою російського пролетаріату. В період революції 1905—1907 рр. в Росії латиський пролетаріат пліч-о-пліч з російським пролетаріатом боровся проти самодержавства. Його бойова революційність дістала високу оцінку В. І. Леніна. «Під час революції латиський пролетаріат і латиська соціал-демократія,— писав він,— займали одно з перших, найбільш важливих місць в боротьбі проти самодержавства і всіх сил старого ладу»¹.

Латиські стрільці, робітники і безземельні селяни під керівництвом більшовиків брали активну участь в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, боролися за Радянську владу в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції.

З перших днів перемоги соціалістичної революції в Росії латиські стрільці стали надійною опорою Радянської влади. Їх направляли на найвідповідальніші ділянки боротьби проти контрреволюції, їм була довірена охорона Радянського уряду і Володимира Ілліча Леніна. Латиські стрільці були одними з перших частин регулярної Червоної Армії. В славному літопису бойового шляху червоних латиських стрільців є сторінки, тісно пов'язані з героїчною боротьбою українського народу за встановлення Радянської влади на Україні в 1918—1920 рр.

З перемогою соціалістичної революції в Росії трудящі Латвії в грудні 1917 р. встановили на неокупованій території владу Рад. На початку 1918 р. Латвія була окупована німецькими військами. Але народ продовжував боротьбу проти окупантів. У грудні 1918 р. після вигнання шкорого війська з території Латвії над нею вдруге замайорів червоний стяг Рад. 17 грудня 1918 р. в м. Валке було створено тимчасовий Радянський уряд Латвії на чолі з П. І. Стучкою — засновником Комуністичної партії Латвії, видатним діячем міжнародного комуністичного руху.

13—15 січня 1919 р. відбувся перший Вселатвійський з'їзд Рад, який проголосив Радянську владу на всій території Латвії, обрав уряд, до складу якого увійшов П. І. Стучка, Р. І. Ейхе, Ф. В. Лінде та ін. З'їзд ухвалив першу радянську Конституцію, накреслив програму соціалістичних перетворень в республіці і доручив Радянському уряду Латвії вести нещадну боротьбу з контрреволюцією і зміцнювати братерський союз з народами Радянської Росії. На з'їзді Рад Латвії від Радянської Росії був голова ВЦВК Я. М. Свердлов.

Проте Радянська влада проіснувала в Латвії недовго. Націоналістична буржуазія при підтримці іноземних імперіалістів у січні 1920 р. задушила молоду Радянську республіку. В 1934 р. в країні було встановлено фашистську диктатуру. Ці роки в житті народу були роками найтяжчого терору, переслідувань, знущань. Проте латиський народ ні на один день не припиняв боротьби проти фашистської диктатури Ульманіса за встановлення Радянської влади в Латвії і воз'єднання її з Союзом РСР. Керівником і організатором боротьби латиського народу була Комуністична партія Латвії, яка в глибокому підпіллі вела роботу по підготовці мас до революційних боїв.

Протягом 1939 р. в Латвії відбулося 316 страйків². Всі намагання фашистської кліки Ульманіса придушити антифашистський рух, розколоти єдність робітничого класу зазнали поразки. Під натиском народних мас буржуазний уряд Латвії у жовтні 1939 р. змушений був укласти договір про взаємодопомогу з Радянським Союзом. Договір з СРСР латиський народ розцінював як велику допомогу великого радянського народу в боротьбі проти агресивних намірів фашистської Німеччини. Проте правлячі кола Латвії провадили антирадянську політику. Так, 17 червня 1940 р. уряд Ульманіса кулями і кийками розігнав багатотисячну демонстрацію трудящих Риги, які вийшли назустріч частинам Червоної Армії. Однак фашистський режим вже не могли врятувати ніякі репресії.

20 червня 1940 р. під революційним натиском трудящих фашистська диктатура в Латвії була повалена. До влади прийшов новий, народно-демократичний уряд на чолі з відомим представником прогресивної латиської інтелігенції, професором Августом Кирхенштейном. Для вирішення питання про майбутнє Латвії був скликаний Народний сейм, на виборах в який (14—15 липня 1940 р.) блок трудового народу одержав 97,8% голосів.

21 липня 1940 р. Народний сейм, виконуючи одностайну волю трудящих, проголосив Латвію Радянською республікою. «Вирішуючи питання про характер державної влади,— говорилось в Декларації сейму,— ми звертаємо свої погляди до історичного досвіду і великого прикладу дружніх нам народів Радянського Союзу. Великий історичний досвід Радянського Союзу вчить, що тільки Радянська влада є справжнім виразником і захисником інтересів трудящих, є дійсно народною владою, при якій державою управляє сам народ, без помічників і капіталістів»³. На

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 16, стор. 227.

² А. Дризул. Латвія под игом фашизма. Рига, 1960, стор. 315.

прохання Народного сейму 5 серпня 1940 р. Латвійська РСР була прийнята до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Перемога соціалістичної революції в Латвії була закопомірним результатом тривалої і самовідданої боротьби латиського народу, керівником і організатором якої виступив робітничий клас на чолі з Комуністичною партією Латвії. Перебування частин Червоної Армії згідно договору на території Латвії зв'язало руки фашистській реакції і забезпечило перехід влади до народу мирним шляхом. Латвійська націоналістична буржуазія в умовах другої світової війни не могла розраховувати на допомогу ззовні, як це було в 1919 р.

З перемогою соціалістичної революції і відновленням Радянської влади перелатиським народом відкрилися широкі горизонти будівництва соціалізму. Промисловість, яка при буржуазній диктатурі була в занепаді, пішла в гору, було ліквідоване безробіття, наймити і малоземельні селяни одержали землю.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини в червні 1941 р. перервав мирну працю народів Радянського Союзу. Разом з усім радянським народом трудящі Латвії піднялися на захист своєї соціалістичної Батьківщини. В грізні осінні дні 1941 р. коли гітлерівці рвалися до Москви, в рядах її захисників були і латиші. Біля роз'їзду Дубосеково наступ гітлерівців зупинили панфіловці, а під Наро-Фомінськом — латиські стрільці. За героїзм, проявлений в боях на підступах до Москви, латиська стрілецька дивізія була удостоєна звання гвардійської.

Мужню боротьбу з гітлерівськими загарбниками на тимчасово окупованій території Латвії вели латиські партизани і підпільники. Активну бойову діяльність розгорнули партизанські загони, очолювані Героями Радянського Союзу В. Самсоном і О. Ошкалном, а також комсомольське підпілля, керівником якого був І. Судмалс. Тисячі воїнів-латишів і латиських партизанів за мужність і відвагу в боях з німецько-фашистськими загарбниками були нагороджені орденами і медалями СРСР, п'ятеро удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

Гітлерівські окупанти заподіяли великої шкоди народному господарству Радянської Латвії: вони зруйнували електростанції, перетворили в руїни більшість фабрик і заводів, ряд латиських міст. Збитки, завдані Латвії під час Великої Вітчизняної війни, в декілька раз перебільшували ті, що їх завдала перша світова війна. Здавалося, що для відбудови зруйнованого потрібно багато десятиріч. Але в братній сім'ї народів СРСР Латвійська РСР швидко залікувала рани, підняла з руїн і пополу заводи, фабрики, міста і села.

За роки Радянської влади в Латвії споруджено понад 150 великих промислових підприємств, на базі нової техніки реконструйовано старі. Одним з яскравих прикладів індустріального росту республіки є історія ризького вагонобудівного заводу (колишній «Вайрогс»). В буржуазній Латвії через відсутність запасів сировини він випускав цвяхи і підкови, а сьогодні це велике, оснащене передовою технікою підприємство, яке випускає понад половину загальносоюзного виробництва електрозв'язу і трамваїв.

Промисловість Латвійської республіки випускає нові види продукції: гідротурбіни, дизелі, електроприлади, міжнародні автоматичні телефонні станції, електропоїзди, мопеди, вимірювальну і радіоапаратуру, радіоприймачі та ін. Продукція латвійської промисловості широко відома не тільки в нашій країні, а й далеко за її межами.

Поряд з важкою промисловістю швидко розвивається легка і харчова промисловість. Уже в 1960 р., наприклад, виробництво бавовняних тканин і шкіряного взуття на душу населення в Латвії було вище, ніж в Данії і скандинавських країнах. В республіці виросла ціла плеяда талановитих новаторів виробництва. Це — Герой Соціалістичної Праці слюсар заводу ВЕФ Вольдемар Буш, бригадир котельників Язеп Луринь, монтажниця Емілія Силя та ін.

Значні зміни сталися в сільському господарстві республіки. В 1944—1945 рр. Радянська влада знову наділила землею понад 70 тис. селян. Новим господарям землі була надана значна матеріальна допомога, організовані МТС і прокатні пункти, які стали базою соціалістичної перебудови латиського села. В 1949 р. трудове селянство Латвії безповоротно стало на шлях колгоспного життя. Колгоспний лад відкрив необмежені можливості для розвитку продуктивних сил в сільському господарстві. Якщо буржуазна Латвія не мала і 1 000 тракторів, то нині на полях республіки працює понад 24 тис. тракторів, майже 3 тис. зернових комбайнів, понад 11 тис. вантажних автомашин. Значних успіхів досягнуто в тваринництві. Історичні рішення березневого пленуму ЦК КПРС відкривають нові перспективи для дальшого піднесення землеробства і рільництва республіки.

За роки Радянської влади виросли і люди латиського села. Серед них Двічі Герой Соціалістичної Праці доярка Марта Семуле, Герої Соціалістичної Праці тваринники Мільда Фрідрихсоне і Антон Бартуліс, доярка Феліція Чуплінська та ін.

Значного розвитку набула в республіці народна освіта, наука і культура. Нині в загальноосвітніх школах Латвії навчається в півтора раза більше дітей, ніж в буржуазній Латвії, студентів вузів і середніх спеціальних учбових закладів — в 3 рази більше. Тільки в 1964 р. в республіці було підготовлено стільки інженерів, скільки за 20 років в буржуазній Латвії. В республіці виросла нова народна інтелігенція, створені національні кадри висококваліфікованих спеціалістів. У 1946 р. в республіці була заснована Академія наук. Вчені Латвії працюють в галузі енергетики, механіки, автоматки, в галузі використання радіоактивних елементів в народному господарстві, вивчають найважливіші проблеми хімії, медицини, мікробіології та ін.

В буржуазній Латвії медичне обслуговування було лише в 3 повітах з 16. Нині республіка по рівню медичного обслуговування населення далеко попереду провідних капіталістичних країн. Якщо на 10 тис. чоловік в США припадає 12 лікарів, в Англії і Франції — 11, Японії — 10, то в Латвійській РСР — 28.

Перемога соціалістичної революції в Латвії відкрила широкі перспективи перед працівниками культури, які внесли гідний вклад в скарбницю багатонаціональної культури Радянської держави. Твори латиських письменників перекладені на багато мов народів СРСР, в тому числі і на українську мову.

Чверть століття тому латиський народ відновив Радянську владу і сьогодні пліч-о-пліч з іншими народами нашої соціалістичної Батьківщини впевнено йде по світлому шляху побудови комуністичного суспільства.

З. М. ГРОМОВА

РАДЯНЬСКА ЕСТОНІЯ

21 липня 1965 р. минає двадцять п'ять років з дня встановлення Радянської влади в Естонії і воз'єднання її, як і інших прибалтійських держав — Латвії і Литви — з Союзом Радянських Соціалістичних Республік.

Цей великий історичний акт був підготовлений тривалою революційною боротьбою трудящих Естонії під керівництвом Комуністичної партії Естонії проти буржуазного ладу. Трудящі Естонії пліч-о-пліч з іншими народами Росії і перш за все з російським пролетаріатом самовіддано боролись за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка принесла їм свободу і незалежність. Однак буржуазія, не примирившись з своєю поразкою, вступила в зговір з ворогами країни Рад. Війська імперіалістичної Німеччини окупували територію Естонії. В період окупації естонський народ вів героїчну боротьбу за своє визволення. В тилу ворога повстали трудящі маси. У складі наступаючої Червоної Армії билися естонські полки, сформовані з евакуйованих у радянський тил естонців. 28 листопада 1918 р. в Нарві була проголошена Естонська Трудова Комунa (Естонська Радянська Республіка). Головою Ради Комуні (уряду) став Ян Анвельт, членами уряду — революціонери Ганс Пегельман, Йоханнес Кясперт, Отто Рястас та ін. На початку 1919 р. Радянська влада була встановлена на більшій частині території Естонії. Комунa здійснила ряд важливих соціальних і політичних заходів.

У грудні 1918 р. уряд Радянської Росії визнав Естонську Трудову Комунu самостійною радянською республікою. Проте Естонська Трудова Комунa проіснувала недовго. При допомозі імперіалістичних сил Заходу естонській буржуазії вдалося воєнною силою потопити в крові Комунu і реставрувати капіталістичний лад.

Двадцять років буржуазної диктатури були роками жорстокого терору і героїчної боротьби естонського народу проти своїх гнобителів за соціальне і національне визволення. На чолі єдиного фронту трудящих йшов героїчний робітничий клас, який під керівництвом Комуністичної партії Естонії відповів на антинародну політику буржуазії збройним повстанням 1 грудня 1924 р. Це була визначна подія в історії революційної боротьби естонського народу. Хоч повстання і зазнало поразки, але воно показало народним масам їх силу, мобілізувало на дальшу боротьбу, яка не припинялася жодного дня.

У 1934 р. в Естонії була встановлена фашистська диктатура. Правлячі кола прагнули силою залакати народ. В умовах терору і переслідувань Комуністична партія Естонії згуртовує сили народу на боротьбу з фашизмом. Наприкінці 30-х років більшість естонського пролетаріату йшла за Комуністичною партією. Цю боротьбу підтримували також більшість селянства і прогресивна інтелігенція.

Восени 1939 р. естонський уряд уклав договір з СРСР про взаємодопомогу. В ніч на 1 квітня 1940 р. відбулася конференція Комуністичної партії Естонії, яка взяла твердий курс на соціалістичну революцію. Зрадницька політика фашистського уряду Естонії і антирадянські дії, які вели до зриву договору про взаємодопомогу, викликали широкий протест серед естонського народу. 17—20 червня 1940 р. на підприємствах республіки відбулись збори робітників і службовців. Вони вимагали сформувати демократичний уряд, який би підтримував дружні відносини з Радянським Союзом і надав би демократичні права і свободу народу. 21 червня по всій

країні прокотилася хвиля демонстрацій, мітингів, страйків, організатором і керівником яких була Комуністична партія Естонії. Повсталий народ звільнив політв'язнів, роззброїв поліцію і організував свою збройну організацію — Народний Самозахист. Фашистський уряд змушений був піти у відставку.

В країні почалась соціалістична революція. 21 червня був сформований революційний народний уряд на чолі з відомим антифашистом, громадським діячем і поетом Йоханнесом Варесом-Барбарусом. Новий уряд був організований як уряд антифашистського народного фронту. Проте його діяльність переросла рамки антифашистської боротьби і він об'єктивно здійснював функції диктатури пролетаріату. Під керівництвом Комуністичної партії Естонії уряд приступив до ліквідації буржуазного державного апарату, відновив демократичні свободи народу, створивши всі необхідні умови для відновлення Радянської влади в Естонії.

14—15 липня в Естонії відбулися всенародні парламентські вибори, в яких взяло участь понад 81% виборців. Понад 92% виборців, що взяли участь у виборах, віддали свої голоси за кандидатів, створеного під керівництвом Комуністичної партії Естонії, «Союзу трудового народу Естонії».

Історичним днем в житті естонського народу було 21 липня 1940 р. В цей день зібралась Державна дума, яка проголосила Радянську владу і, висловлюючи бажання народу, звернулася з проханням до Верховної Ради Союзу РСР про возз'єднання з СРСР. Перед естонськими трудящими відкрилися необмежені можливості для розквіту матеріальних і духовних сил народу. Проте 22 червня 1941 р. мирна творча праця трудівників радянської Естонії, як і всіх народів нашої Батьківщини, була перервана віроломним нападом на СРСР фашистської Німеччини. Разом з усіма народами Радянського Союзу естонські трудящі захищали честь, свободу і незалежність Батьківщини. Мужньо і стійко боролися естонські трудящі.

Минуло 20 років після перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. Естонський народ при братній допомозі народів республік підняв з руїн зруйновані міста і села, залікував тяжкі рани, нанесені війною.

В післявоєнні роки в Естонській республіці відбулися значні зміни в усіх галузях життя. З колишнього аграрного придатка західних імперіалістів Естонія перетворилася у високорозвинену промислову країну. В 1964 р. промисловість Радянської Естонії у 16,9 раза перевищила рівень 1940 р., річний приріст промислової продукції республіки становить 11,4%. Особливо швидко розвиваються ті галузі промисловості, які базуються на місцевих природних багатствах.

Змінилося обличчя естонського села. Сільське господарство республіки оснащено сучасною технікою і повністю електрифіковано. В республіці є понад 3,6 тис. комбайнів (в 1939 р. їх було всього 3), понад 15 тис. тракторів і понад 7 тис. вантажних автомашин. Рік у рік зростає виробництво продуктів тваринництва і рільництва. Якщо в 1940 р. вироблялось 72 100 т м'яса (в забійній вазі), 781 600 т молока і 133 600 тис. штук яєць, то в 1964 р. вироблено 98 000 т м'яса, 843 000 т молока і 217 200 тис. штук яєць. Збільшилась врожайність зернових культур. Валовий збір зерна з одного гектара збільшився з 11,5 ц в 1940 р. до 16,4 ц в 1964 р. Березневий Пленум Центрального Комітету КПРС (1965 р.) поставив нові завдання перед трудівниками сільського господарства, відкрив нові перспективи дальшого розвитку господарства республіки.

Високий рівень розвитку промисловості, сільського господарства стали міцною основою неухильного зростання добробуту трудящих. Підвищились реальні доходи трудящих, збільшилось споживання продуктів харчування і промислових товарів. У порівнянні з 1940 р. роздрібний товарооборот на одного чоловіка збільшився в 4 рази. За останні десять років населенню продано радіоприймачів, телевізорів, мотоциклів і автомашин в 3,4 і меблів в 4,7 раза більше. Споруджені нові школи, лікарні, клуби та ін. За останні 15 років 142 тис. чоловік одержали нові квартири.

Комуністична партія Естонії і Уряд проводять велику роботу по розвитку науки і культури, по підготовці кадрів спеціалістів. Нині у вищих учбових закладах навчається близько 20 тис. студентів, тоді як в 1939/40 рр. їх було 3 500. Число наукових установ збільшилось в 3,5 раза, а наукових працівників в 6 раз. Учені Естонської РСР внесли гідний вклад у розв'язання теоретичних і практичних проблем.

Значне місце в культурному житті естонського народу займають театри, клуби, бібліотеки та інші культурно-освітні заклади. В 1964 р. вийшло з друку понад 2 тис. різних найменувань книг загальним тиражем 10 тис. примірників. Нині в республіці випускається 36 газет, 24 журнали та інші періодичні видання.

Успіхи, досягнуті естонським народом за роки Радянської влади, свідчать про життєву силу соціалістичного ладу, про невичерпні можливості народу, який втілює в життя величній накреслення комуністичного будівництва. Естонський народ разом з народами всього Радянського Союзу впевнено йде по шляху, накресленому В. І. Леніним, Комуністичною партією Радянського Союзу, до світлого комуністичного Завтра.

НОВІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ КПРС

За останній час історична наука збагатилася новими монографіями, брошурами, тематичними збірниками та статтями, в яких висвітлюються окремі питання діяльності партійних організацій України по виконанню завдань семирічки. Проте це лише початок. Рішення XXII з'їзду КПРС, Програма КПРС, вимагають від радянських істориків глибокого і всебічного дослідження та узагальнення економічних, соціально-політичних та культурних процесів переформування соціалізму в комунізм.

З цього погляду привертають увагу міжвідомчі наукові збірники, що розпочали видаватися у 1965 р. Авторі збірників — аспіранти та викладачі вищих навчальних закладів України. Перші два збірники¹ присвячені практиці комуністичного будівництва в нашій країні в роки семирічки. В статтях розкривається багатогранна робота партійних організацій республіки по забезпеченню технічного прогресу в промисловості та сільському господарстві, по підвищенню культурно-технічного та освітнього рівня населення, по розвитку нових форм соціалістичного змагання серед виробничих колективів та ін. Авторі широко використовують документи партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України, обласних партійних архівів, поточних архівів, головним чином первинних партійних організацій, а також профспілкових та комсомольських організацій. Переважну кількість матеріалів дослідники вводять в науковий обіг вперше.

Більшість наукових статей присвячено узагальненню досвіду роботи партійних організацій України по розвитку провідних галузей промисловості. А. Р. Локаєнко у статті «Боротьба партійних організацій України за прискорення науково-технічного прогресу в хімічній промисловості (1958—1963 рр.)» показує роботу партійних організацій по створенню комплексних

бригад по механізації та автоматизації технологічних процесів, розповідає про роль техніко-економічних рад при міських та районних комітетах партії і участь у них трудящих. На широкому фактичному матеріалі А. Р. Локаєнко робить висновок, що в результаті ділового партійного керівництва і повсякденної допомоги ЦК КПРС і ЦК КП України випуск валової продукції хімічної промисловості України в 1962 р. порівняно з 1958 р. збільшився в 2,3 раза, продуктивність праці за цей час зросла на 33,6% проти 25,2% за планом.

Питанню підвищення культурно-технічного рівня кадрів у роки семирічки присвячена праця В. М. Фененка. На прикладі промислових підприємств Донбасу автор розкриває форми і методи партійної роботи по підвищенню культурно-технічного рівня працівників вугільної промисловості.

У статті Л. М. Мохор «Економічна освіта кадрів — одна з умов розвитку творчої активності трудящих промислових підприємств України» висвітлюється робота партійних організацій України по пропаганді серед трудящих економічних знань, зокрема через заняття в сітці партійної освіти. Якщо в 1955/56 навчальному році в республіці економічну теорію вивчали 371 тис. чол., то в 1961/62 навчальному році — 2,5 млн.

Про трудову активність та ініціативу широких народних мас, що знаходить свій вияв у розвитку масового соціалістичного змагання пише П. Д. Васильченко. На основі узагальнення досвіду партійних організацій промислових підприємств та будов Придніпров'я автор показує, що в роки семирічки вищою формою соціалістичного змагання став рух виробничих колективів за звання комуністичних. Характерною особливістю його статей є те, що в них не лише наводяться уже перевірені практикою форми творчої та трудової активності мас, а й аналізуються нові, що виникли й знайшли поширення в роки семирічки. Це робота конструкторських бюро, дослідницьких груп та лабораторій, народних університетів науки та техніки, які працюють на громадських засадах.

Н. М. Найченко на прикладі підприємств Кременецького промислового району показує невичерпні джерела творчої ініціативи трудящих, їх постійну турботу про розвиток виробництва. Найважливішою перед-

¹ «Комуністи на чолі трудящих мас у боротьбі за виконання семирічки». Міжвідомчий науковий збірник, випуск перший. КДУ, 1965, 153 с.; «Досвід роботи партійних організацій України по підвищенню ідейно-політичного і культурно-технічного рівня трудящих у період розгорнутого будівництва комунізму». Міжвідомчий науковий збірник, випуск другий, КДУ, 1965, 154 с.

умовою піднесення активності мас було створення нових та зміцнення існуючих партійних організацій, правильна розстановка комуністів на виробництві. В статті наводяться переконливі факти, які свідчать про постійне зростання дружби народів нашої країни. Ця дружба ґартується в спільній боротьбі по створенню матеріально-технічної бази комунізму. В нашій країні вже стало традицією, що створення нового промислового об'єкту стає справою представників всіх братніх республік. Лише на спорудження Кременчуцького автомобільного заводу в 1960 р. прибуло 209 спеціалістів з Ярославля, Горького, Мінська, Кутаїсі та інших союзних республік. Зміцнювалось також співробітництво країн соціалістичної системи. Для створення нового Кременчуцького району надходили будівельні матеріали з Польщі та Угорщини, устаткування для нафтопереробного заводу з Румунії та Чехословаччини.

Однею з основних умов організації соціалістичного змагання є робота по поширенню передового досвіду. В. П. Заплавський на прикладі партійних організацій підприємств важкої промисловості Донбасу висвітлює деякі форми та методи узагальнення та впровадження передового досвіду новаторів виробництва в роки семирічки. Автор аналізує роботу міжзаводських, республіканських та всесоюзних шкіл передового досвіду, показує їх значення в переведенні всіх лав вугільних шахтах Донбасу на графік циклічності, підкреслює важливе значення обміну досвідом (виїзди комплексних бригад на суміжні підприємства, робота університетів передового досвіду, дні новаторів та ін.).

Варті уваги й статті Ю. Н. Скринника, З. В. Іванічкіної, Л. В. Довжик, В. К. Каравая, В. І. Марченка, в яких висвітлюється діяльність партійних та комсомольських організацій України по розвитку сільського господарства в перші роки семирічки. З. В. Іванічкіна в статті про керівництво партійних організацій України боротьбою робітничого класу за підвищення технічного оснащення колгоспного виробництва на прикладі підприємств сільськогосподарського машинобудування республіки показує діяльність партійних організацій цих підприємств по вдосконаленню існуючої та створенню нової техніки для потреб колгоспного виробництва. Важливе значення в справі вишукування резервів для збільшення випуску сільськогосподарських машин мала робота партійних організацій по поширенню почину дніпропетровського сталевара Героя Соціалістичної Праці Петра Махоти про випуск надпланової продукції для потреб сільського господарства.

Ю. Н. Скринник у статті «Партійні організації України в боротьбі за інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва (1959—1962 рр.)» розповідає про впровадження науково-обґрунтованої системи ведення сільського господарства в перші

роки семирічки. Увагу автора привернула, зокрема, робота по обстеженню ґрунтів в колгоспах і радгоспах республіки та складанню ґрунтових карт. До виконання цієї роботи було залучено працівників 36 науково-дослідних установ, близько двох тисяч різних спеціалістів. М. С. Коритний висвітлює питання роботи партійних організацій по виконанню рішень XX, XXI, XXII з'їздів КПРС по добору, розстановці та вихованню педагогічних кадрів шкіл-інтернатів, по забезпеченню в них політехнічної підготовки учнів. Р. М. Гоко аналізує досвід діяльності КП Туркменістану по народногосподарському освоєнню зони Каракумського каналу, розкриває братню допомогу народів СРСР у його спорудженні (1959—1963 рр.). Привертає увагу також стаття М. Г. Язвінського про використання досвіду КПРС Соціалістичного Єдиного партією Німеччини в здійсненні соціалістичної індустріалізації НДР (1959—1963 рр.).

Рецензовані збірники не позбавлені й окремих недоліків. Хоч вони називаються міжвідомчі, проте в них переважають статті науковців з КДУ. Лише одна четверта—це статті авторів з інших вузів республіки. Цінність кожної наукової праці з суспільних наук не лише в тому, що в ній всебічно аналізуються певні явища, робляться змістовні висновки. Партія вимагає від працівників суспільних наук конкретних, науково-обґрунтованих рекомендацій. Тим часом автори збірників уникають цієї вимоги, за винятком лише двох статей П. Д. Васильченка. Слід було б, на наш погляд, ширше і змістовніше показати недоліки в партійному керівництві розвитком сільського господарства в досліджуваній період, на які вказував березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Автори статей, в яких узагальнюється робота сільських партійних організацій, на жаль, цього не зробили.

Науковий рівень всіх статей підвищився б, якби автори подали історіографію питання. В усіх статтях нема і спроби зробити науковий аналіз літератури з тем, які висвітлюють автори збірників. У статтях відсутні полеміка, співставлення думок різних авторів з приводу висвітлення окремих питань. Тимчасом відомо, що всяка наука може успішно розвиватися лише тоді, коли буде творчою дискусія, яка супроводитиметься глибокою марксистсько-ленінською аргументацією певних явищ. В окремих працях автори застосовують хронологічний метод викладу матеріалу і не завжди звертаються до проблемного. А це призводить до того, що на окремих сторінках зустрічається описовість, коментування певних рішень партійних органів, а не їх аналіз. У статтях мало узагальнень, а ще менше теоретичних висновків.

Не можна погодитися із окремими висновками деяких авторів, які зустрічаються на сторінках збірників. П. Д. Василь-

ченко в статті «Рух колективів комуністичної праці — важливий засіб трудового виховання радянських людей» на стор. 11 стверджує, що комплексні бригади раціоналізаторів на Придніпров'ї виникли у зв'язку з змаганням за комуністичну працю. А вивчення архівних джерел показує, що комплексні бригади раціоналізаторів на підприємствах Дніпропетровської області уже існували в 1953 р. Про це відомо з архівних джерел автору цих рядків. Та-

кої ж думки дотримується і С. В. Гітченко².

Збірники, безсумнівно, заслуговують позитивної оцінки. Вони принесуть велику користь викладачам-історикам, студентам, учителям середніх шкіл, пропагандистам і агітаторам, а також всім читачам.

Випуск міжвідомчих наукових збірників дасть можливість об'єднувати зусилля науковців на колективну розробку актуальних проблем історико-партійної науки.

В. П. ШЕВЧУК

ВІННИЦЯ. ІСТОРИЧНИЙ НАРИС.

Редакційна колегія: В. О. Птушенко (відповідальний редактор), С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик, В. О. Колісніченко, Г. А. Лютворт, Вінниця, 1964, 356 с.

Протягом останніх років, особливо після ХХ з'їзду КПРС, написано чимало цінних праць з історії міст нашої республіки. Помітне місце серед них займає й рецензована праця про місто Вінницю.

Досі в українській, російській та польській історіографії даної теми торкались побіжно або висвітлювали тільки окремі її сюжети. У рецензованій монографії авторський колектив (16 чоловік) поставив перед собою завдання дати повну картину багатовікової історії міста. Це видання — не вузько-красназавча праця, а робота, написана на широкому фоні історії республіки й усієї країни. Використавши широке коло джерел, зокрема архівних, автори ввели в науковий обіг новий фактичний матеріал. Монографія вигідно відрізняється від багатьох видань з історії міст наявністю впорядкованого науково-довідкового апарату: іменного та предметно-географічного покажчиків і бібліографії. Крім схем, карт, історичних малюнків і графічних копій у книзі подано 84 документальні фотографії. Але, на жаль, на багатьох фотографіях не позначено, до якого періоду вони відносяться.

Автори поділили свою книгу на дві частини: дореволюційна Вінниця (три розділи — 120 стор. тексту) і радянська Вінниця (сім розділів — 236 стор.).

У першому розділі вони детально зупиняються на історії краю до заснування Вінниці і показують, за яких історичних умов вона виникла як місто. У літописі Вінниця вперше згадується під 1363 р., але автори монографії дату заснування міста відносять до 1362 р. на тій підставі, що замки на території Поділля будувались одразу після перемоги литовських зійськ над татарами під Синіми Водами. Певна логіка у такому припущенні є, але аргументація не досить переконлива. Тим більше, що дата битви під Синіми Вода-

ми точно не встановлена: одні дослідники називають 1362 р., інші — 1363 р. Очевидно, це питання потребує дальшого дослідження. Щодо назви міста, то автори вважають, що вона походить від давньоруського слова «вѣно» («придбання», «посаг», «заміна власності»).

Історія феодальної Вінниці: розвиток ремесла і торгівлі протягом XIV—XVI ст., довголітня боротьба вінницьких міщан за свої права і вольності, в результаті якої місто одержало 1640 р. магдебурзьке право, значна роль Вінниці в період визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., історична доля міста у другій половині XVII — першій половині XIX ст. — висвітлюється у другому розділі монографії.

Значним недоліком розділу є майже повна відсутність посилань на джерела, а це знижує науковий рівень видання. Застереження у передмові про те, що даний розділ написаний на матеріалах дисертації В. Д. Отамановського, не змінює становища. В останні роки вийшло багато видань, які висвітлюють економічну і політичну історію багатьох міст України, зокрема Вінниці, але, на жаль, вони залишилися поза увагою авторів книги.

Деякі твердження розділу суперечать наведеним фактам. Так, на стор. 30 сказано, що «в період феодалізму Вінниця була малолюдним містом». Очевидно, краще говорити про певні століття, бо на стор. 44—51 самі автори наводять дані, з яких видно, що в середині XVII ст. місто було одним із значних економічних і культурних центрів України. А ще далі на основі порівняння кількості населення Вінниці з іншими містами роблять вірний висновок, що Вінниця наприкінці XVIII ст. «належала до найбільших міст Правобережної України» (стор. 71). Слід зазначити, що відсутність даних про кількість населення міста до середини XVIII ст. не дає повної уяви про феодальне місто.

В пореформений період у Вінниці стає відчутним розвиток капіталістичних відносин. Саме про це йдеться в третьому розділі. У монографії наводяться конкретні факти про заснування найбільших підприємств, зростання чисельності робітників та їх становище. Чимало уваги відведено висвітленню питань про міське господарство, аналізу культурного життя:

² Из опыта работы партийных организаций по выполнению решений XX и XXI съездов КПСС. Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, М., 1961, стор. 271.

В розділі розповідається про життя та діяльність у місті великого українського письменника М. М. Коцюбинського, видатного композитора М. Д. Леонтовича, великого вченого й видатного хірурга М. І. Пирогова, одного з соратників В. І. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» П. К. Запорожця.

Значне місце відведено показу боротьби трудящих Вінниці в період першої буржуазно-демократичної революції в Росії. Проте у висвітленні цього питання є певні недоліки. По-перше, не з'ясовано час виникнення Вінницької організації РСДРП, по-друге, нечітка характеристика діяльності, чисельного складу, відсутність прізвищ членів організації роблять текст не зовсім переконливим. Певного поліпшення вимагає також і показ боротьби робітників, зокрема страйкового руху в період революції. Потрібно було б конкретно зазначити, на яких підприємствах відбувалися страйки, скільки робітників брали в них участь, вказати основні вимоги та наслідки боротьби.

Висвітлення в книзі наступного десятиріччя (до Лютневої буржуазно-демократичної революції) надто епізодичне. Щоб уникнути цього, потрібно було ретельніше опрацювати відповідні джерела.

Добре враження справляють четвертий і п'ятий розділи — про боротьбу за встановлення та зміцнення влади Рад у місті. Саме в цих розділах у науковий обіг введено значну кількість нових документальних даних, виявлених в архівах, та зроблено належні аргументовані висновки. Автори приділяють велику увагу висвітленню діяльності Вінницької більшовицької організації, яка очолювала революційну боротьбу робітників міста та солдатів місцевого гарнізону. Вінниця — одне з небагатьох міст України, де в жовтневі дні 1917 р. почалася збройна боротьба за владу Рад. Монографія показує, що революційні події в місті мали велике значення для перемоги Радянської влади на Правобережній Україні, розповідає, як повстанці Вінниці та Жмеринки перекрили залізницю і не пропустили з фронту до Петрограда та Москви війська, вірні Тимчасовому уряду, і цим дуже допомогли борцям за владу Рад у найважливіших центрах країни. Але остаточно Радянську владу в місті було встановлено лише в січні 1918 р. після розгрому військ Центральної ради.

На основі аналізу фактичного матеріалу ґрунтовно досліджено й висвітлено боротьбу з інтервентами та внутрішньою контрреволюцією в період громадянської війни. Особлива увага приділяється висвітленню керівної ролі більшовицької організації, а також діяльності профспілок та комсомолу.

В монографії відображена участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади у Вінниці видатних револю-

ціонерів і військових діячів, зокрема А. В. Іванова, Є. Б. Бош, М. Г. Козицького, М. І. Подвойського, М. О. Щорса, Г. І. Котовського, І. П. Уборевича, В. М. Примакова. Широко показана діяльність керівників місцевої партійної організації: М. П. Тарногородського, В. П. Красноленського, І. О. Яковлева, Є. П. Едельштейна, Я. П. Тимощука, М. Я. Литвиненка та багатьох ін.

Про мирне соціалістичне будівництво у Вінниці розповідається в шостому, сьомому і дев'ятому розділах рецензованої монографії. На прикладі Вінниці легко переконатись, якими темпами розвиваються міста Радянської України. Якщо до революції населення міста досягло 50 тис., а в роки громадянської війни зменшилось до 38 тис. чоловік, то в 1939 р. воно складало вже близько 100 тис. чоловік. Ще виразнішими є цифри, що характеризують розвиток промисловості. Вже у 1927 р. обсяг промислової продукції підприємств міста вдвоє перевищував рівень 1913 р., а в 1938 р. — майже в 25 разів. На сторінках монографії знаходимо красномовні дані про зростання культури та комунального господарства міста, а також про допомогу робітників Вінниці трудівникам села.

Але розділи мають і недоліки. Викликає заперечення періодизація стого розділу, в якому автори визначають відбудовний період 1921—1928 рр., а не 1921—1925 рр. Спільним недоліком усіх цих трьох розділів є недостатній показ діяльності партійних організацій, зокрема первинних партійних організацій підприємств, установ та учбових закладів, не розкрита роль комсомолу і профспілок у соціалістичному будівництві.

Висвітлюючи розвиток промисловості, автори обмежуються лише наведенням ілюстративного матеріалу, в той час, коли повну картину розвитку можна бачити лише в узагальнених даних. Не акцентується увага читача на дуже важливому питанні: за рахунок чого відбувається збільшення випуску продукції підприємствами — за рахунок розширення виробничих площ чи піднесення продуктивності праці. Дуже мало розповідається про кращих виробничників. Навіть там, де названо прізвища, не зазначено, на скільки процентів робітники виконують виробничі плани, на яких операціях тощо. Потрібно було розповісти про кращих учителів, лікарів, працівників науки та культури. З поля зору авторів випали і такі важливі питання, як фінансові та кредитні установи, міський телефон, телеграф та підприємства громадського харчування.

Масові вбивства, грабування — ось що принесли окупанти трудящим Вінниці. В місті фашистські вандали по-звірячому закатували близько 42 тис. чоловік, а на каторгу до Німеччини вивезли 13 400. В березні 1942 р. у місті залишилось тільки 35 тис. чоловік населення. Але радянські патріоти не капітулювали перед лютим ворогом. Автори розділу згадують про

десятки підпільних організацій, наводять багато прізвищ патріотів, зупиняються на біографіях деяких з них. Але про їхні бойові справи наводиться мало конкретних фактів, що значно збіднює розділ. Такі вирази, як «активно діяли», «брали активну участь» (стор. 254) і т. д., не можуть задовольнити читача. Героїчна боротьба вінницьких підпільників потребує дальшого дослідження, повнішого і конкретнішого висвітлення.

Докладно розповідається в розділі про бойові операції Радянських військ, що визволяли місто від фашистських окупантів, але автори не вказали, які з'єднання визволяли Вінницю і яким присвоєно найменування «Вінницьких».

У десятому розділі розповідається про розвиток Вінниці в період розгорнутого будівництва комунізму. З наведеного матеріалу видно значне зростання промисловості, комунального господарства, культури міста за останні роки. Очевидно, саме в цьому розділі, зважаючи на те, що це

монографія, слід було зробити порівняння з 1913 і 1940 рр. по всіх показниках. Важливо було б також в кінці книги навести дані про кількість населення міста, показати цифри зростання житлового фонду, комунікації, території, яку займає місто тощо. Нічого не знаходимо у розділі про діяльність міської ради, профспілок, комсомольської організації. Шкода, що в розділі не показано людей, активних будівників комуністичного суспільства.

Монографія про Вінницю має багато позитивного, але про все в рецензії немає можливості сказати. Та книга не позбавлена, як ми бачили, і недоліків. На деякі ми вказали, щоб запобігти їх у нарисах про міста і села, які пишуться до 26-того видання «Історії міст і сіл УРСР». Підсумовуючи сказане про книгу, необхідно відзначити, що вінницькі історики зробили велику справу, видавши історію свого обласного центра — одного з стародавніх міст республіки.

О. А. ПАРАСУНЬКО

А. Ф. ВОВЧИК. ПОЛИТИКА ЦАРИЗМА ПО РАБОЧЕМУ ВОПРОСУ В ПРЕДРЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД (1895—1904 гг.), изд-во

Львовского университета, 1964, 321 с.

Радянські історики немало зробили для вивчення історії героїчного робітничого класу, нашої країни. Висвітлюючи дожовтневий період, вони, цілком зрозуміло, найбільше уваги приділили дослідженню таких кардинальних проблем, як формування робітничого класу загалом та окремих його загонів, економічному і політичному становищу робітників в умовах капіталізму, розгорнатою робітничого руху і його зв'язку з революційною соціал-демократією, історії боротьби робітничого класу проти самодержавства і буржуазії за перемогу соціалістичної революції.

Однак, як справедливо зазначає автор рецензованої праці, відтворити справжню і всебічну картину історії робітничого класу, показати зміну форм і методів його боротьби на різних етапах, зрозуміти тактику революційних соціал-демократів, партії більшовиків у робітничому русі неможливо без глибокого вивчення політики класів, партій і царського уряду в робітничому питанні. Тимчасом ця проблема в історичній літературі ще всебічно не розроблена, хоч нею якоюсь мірою і займався як дореволюційні, так і радянські історики.

Монографія А. Ф. Вовчика — перша праця, що всебічно досліджує політику царизму щодо робітничого питання в роки, коли робітничий клас став провідною політичною силою країни. Монографія написана на основі праць класиків марксизму-ленізму, насамперед праць В. І. Леніна, матеріалів з'їздів Комуністичної партії, більшовицької преси, численних і різноманіт-

них офіціальних видань, збірок документів, виданих за роки радянської влади тощо. Автор вивчив десятки фондів ЦДІАЛ, ЦДАЖР, ЦДВІА та ряду місцевих архівів і вперше ввів у науковий обіг багато нових документів.

Праця має чітку структуру. Численні матеріали дали можливість з достатньою повнотою розкрити суть робітничого законодавства царизму 90-х — початку 1900 рр., показати боротьбу різних груп правлячої верхівки і буржуазії навколо законопроектів, гендлярств російської буржуазії в розробці законів 2 червня 1897 р. і 2 червня 1903 р., рішучі виступи її проти закону 10 червня 1903 р. про фабричних старост, в якому вона вбачала втілення «зубатовщини». З великим інтересом читаються сторінки книги про обговорення «робітничих» законів у Державній раді. Автор приходить до висновку, що фабричне законодавство про найману працю в Росії виникло внаслідок тривалої громадянської війни між робітничим класом і буржуазією, інтереси якої захищало поліцейське самодержавство. Воно виникло і розвивалося під тиском поліцейсько-адміністративних інтересів для захисту «порядку». Його мета зводилась до того, щоб залякати й деморалізувати відсталі прошарки робітничого класу, створити поліцейсько-бюрократичну опіку над робітниками і тим самим паралізувати вплив на них революційних організацій.

Значний інтерес становить аналіз діяльності інституту фабричної інспекції, покликаної проводити в життя «попечительську» політику самодержавства. На численних матеріалах діяльності цієї інспекції А. Ф. Вовчик переконливо довів, що в умовах самодержавного ладу фабрична інспекція не могла не перетворитись і насправді перетворилась у спеціальний по-

ліцейський орган, і фабричні інспектори виконували роль «фабричних урядників». Фабрична інспекція була ворожа робітничому класу. Своєю діяльністю мала затримати зростання свідомості пролетаріату, розפורшити його сили і послабити революційну енергію мас. Карне законодавство своїм вістря також було спрямоване проти революційного руху, насамперед проти революційних виступів робітників. Це в монографії ілюструється таблицями про розправу царизму над революційним рухом (стор. 262, 263, 264).

У книзі наведені нові матеріали про використання армії в здійсненні антиробітничої політики царизму. На основі уважного вивчення матеріалів головного штабу військового міністерства автор склав таблиці, які переконливо підтверджують зроблений ним висновок про те, що з розгортанням масового робітничого руху армія дедалі більше стає зряддям антиробітничої політики. Значна частина армії поступово перетворюється в поліцейсько-каральні загони. Якщо за 1881—1895 рр. для придушення революційних виступів робітників війська загальною чисельністю 20 988 солдатів, викликалися 67 разів, то в наступне п'ятиріччя (1895—1900 рр.) відповідно було 226 «відряджень» і 52 469 солдатів. За чотири передреволюційні роки (1901—1904 рр.) кількість викликів війська

зросла до 651, а кількість кинутих проти революційних робітників солдатів — до 153 149 чоловік (стор. 297), тобто вдвоє більше, ніж за все останнє десятиріччя XIX ст. У книзі наведено численні приклади «відряджень» військ на окремі підприємства, в міста, губернії і промислові райони, даються узагальнюючі висновки, показується крах антиробітничої політики царизму.

Праця А. Ф. Вовчика не позбавлена й окремих недоліків. На нашу думку, слід було б дати ґрунтовніший аналіз революційної ситуації початку XX ст., більше уваги приділити загальним питанням внутрішньої політики царизму, зв'язати боротьбу робітничого класу з виступами селян, піднесенням ліберального руху, що зробило б висновки про крах «робітничої політики» переконливішими. Автор дещо зловживає терміном «антиробітничка», хоча в самій книзі питання висвітлюються не тільки в цьому плані. Книга б виграла, якби автор докладніше зупинився на історіографії проблеми.

Ці окремі недоліки не знижують високої оцінки дослідження А. Ф. Вовчика, яке вносить значний вклад у радянську історичну науку. Його з інтересом прочитають як історики-спеціалісти, так і широкий читач.

І. Я. КОШАРНИЙ

Г. Ю. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ. РОЗВИТОК ПРОГРЕСИВНИХ ІДЕЙ В ГАЛИЧИНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст. (до 1848 р.).

вид-во Львівського університету, 1964. 250 с.

Важливим і досі малодослідженим питанням присвячена праця Г. Ю. Гербільського. Автор переконливо показує, що національний рух у Галичині був виявом протесту широких селянських мас проти феодально-кріпосницьких відносин, складовою частиною буржуазно-демократичного руху загалом; обґрунтовує положення про те, що боротьба проти феодалізму одночасно стала боротьбою за возз'єднання Галичини з основними українськими землями.

Г. Ю. Гербільський спростовує вигадки українських буржуазно-націоналістичних істориків, нібито уніатська церква та її ієрархія були зачинателями національного руху в Галичині. Галицькі митрополити вірою і правдою служили габсбурзькій монархії, вони всіма засобами підтримували і виправдовували кріпосницько-абсолютистський режим, придушували найменші прояви прогресивної думки, намагання творити в Галичині літературу українською народною мовою. Носіями реакційної ідеології були також українські історики і публіцисти М. Гарасевич і Д. Зубрицький.

Однак прогресивні галицькі діячі виступали проти реакційної феодальної ідеології. Автор розглядає їхню діяльність з точ-

ки зору її антикріпосницької спрямованості. Боротьба проти національного гніту в Галичині була тісно зв'язана з національно-визвольним рухом слов'янських народів Австрійської імперії і з національним рухом на основних українських землях, що перебували в складі Росії. Монографія широко показує зв'язки галицьких прогресивних діячів з польським національно-визвольним рухом. Багато українців брало активну участь у польських антифеодальних і антиабсолютистських організаціях. Проте більшість польських прогресивних діячів першої половини XIX ст. вважала Галичину частиною Польщі і заперечувала самостійне існування української мови і літератури. Зрозуміло, що такі великодержавницькі прагнення викликали відсіч з боку передових галицьких українських діячів. Автор підкреслює, що основні твори діячів так званої «Руської трійці» — М. Шашкевича, Я. Головацького та І. Вагилевича друкувалися в Росії і Чехії і прихильно сприймалися передовими діячами обох братніх слов'янських народів.

Г. Ю. Гербільський глибоко проаналізував діяльність видатного для свого часу польського вченого і прогресивного діяча друга українського народу З. Долєнги-Ходаковського (1784—1825), використавши для цього величезну спадщину (зокрема рукописи, частина яких, на жаль, і досі не опублікована). З книги дізнаємося, яку велику роль у розвитку передової суспільної думки в Галичині, у польсько-україн-

ському єднанні відіграли польські просвітителі Вацлав Залеський, Жегот Пауль та інші.

Найдокладніше Г. Ю. Гербільський характеризує діяльність просвітительської групи «Руська трійця». Літературні, наукові та публіцистичні твори Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича, незважаючи на те, що їх автори не завжди і не в усіх питаннях займали революційні позиції, відіграли неабияку роль у боротьбі проти реакції і кріпосництва в історії українського народу. Використання багатого фактичного матеріалу і всебічний аналіз творів дали автору монографії підставу зробити висновок, що в розвитку прогресивних ідей «Руська трійця» мала не тільки місцеве значення, а й на всій Україні. Діяльність Шашкевича та його друзів розглядається як складова частина української літератури, науки, публіцистики. Наведені в книзі матеріали про зв'язки «Трійці» з українськими і російськими діячами переконливо свідчать, що в Києві і Харкові, Петербурзі і Москві високо оцінювали діяльність і праці «Трійці».

Подібні позиції щодо Шашкевича, Вагилевича і Головацького займали передові польські, чехословацькі, південно-слов'янські діячі, зустрічаючи з боку «Трійці» розуміння міжслов'янських зв'язків. Вірно писав Іван Франко, що «Русалка Дністровая» вказує на «далекий ясний образ своєї і спільній роботі політичній...»¹. Ця характеристика, зрозуміло, стосується не тільки «Русалки», а й усіх праць «Трійці».

Особливе місце в слов'янських зв'язках «Трійці» займають взаємини з польськими діячами. На думку Івана Франка, співробітництво галицьких українських і польських прогресивних літераторів обумовлюється тим, що «історичне минуле зв'язало обидва народи численними вузлами»². Ідучи за цією характеристикою, автор подає конкретні приклади співробітництва й дружби між передовими українцями і поляками, не обходячи і суперечностей, що виникали в тих умовах. Цікавими є сторінки монографії про зв'язки «Трійці» з Пафарником Колларом, Запом, Гавлічком-Зоровським. Однак говорить про це надто стисло, подекуди конспективно.

В останньому (V) розділі книги «Галицька революційна публіцистика 30—

40 рр. XIX ст.» розглядаються відозви та інші матеріали, які створювалися в таємних польсько-українських гуртках. Аналізується відомий «Меморіал» С. Гоцинського і такі визначні пропагандистські документи, як «Наука для вчителів руського народу» К. Ценглевича, відозва «Руському народу», «До братів», «Листи до приятелів миру». Автор підкреслює, що зазначені відозви писали українською мовою для українських селян передові гуртківці-поляки і українці, які прагнули «спільно працювати, спільно боротися за краще майбутнє». Саме це обумовлювало українсько-польські революційні зв'язки в Галичині. Однак невірне розуміння польськими буржуазними демократами Галичини, як частини Польщі, заперечення ними права українців на самостійне існування — все це перешкоджало встановленню в 30—40 рр. XIX ст. українсько-польського революційного братства.

Найближче підійшли до визначення завдань революційної боротьби і польсько-українських взаємин у Галичині революційні демократи, відозви яких аналізуються в монографії. Особливе місце займає написана українською мовою відозва «Ти чоловік і всі хлопи люди». Негативна оцінка всіх панів, заклики до єднання українських і польських селян, до збройного повстання проти феодально-абсолютистського ладу роблять цю відозvu видатною пам'яткою політичної літератури 30—40 рр. XIX ст. Цікавими є також знайдені під час обшуку в одного з студентів-українців написані польською мовою «Листи». Значними революційно-демократичними документами є також відозва Е. Дембовського і Ю. Госляра. Автор монографії вірно підкреслює, що ці відозви належать до історії як польської, так і української передової суспільної думки.

Недоліком є не завжди виправдана стислість викладу; слід було хоч би коротко зупинитися на житті і діяльності галицьких науковців і публіцистів, про яких йдеться в книзі, бо їхні біографії дуже повчальні для характеристики певних напрямів галицького суспільного руху в час революції 1848 р. і 2-ї половини XIX ст.

Праця Г. Ю. Гербільського є цінним вкладом в історію розвитку суспільної думки на Україні в XIX ст.

Б. К. ДУДИКЕВИЧ,

*
*

У першій половині XIX ст., коли Галичина перебувала в складі австрійської монархії, переживала останні роки свого існування феодальна система виробництва а Сході Європи. На Заході Європи швидко розвивався робітничий рух, продуктом

якого була поява «Маніфесту Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса. Криза кріпосництва у Східній Європі та успіхи робітничого руху на Заході зливалися в єдине русло. В епоху цього піднесення пробуджувався український народ, від імені якого виступали найкращі представники — Т. Шевченко на Наддніпрянській Україні, а в Галичині — члени «Руської трійці» М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич.

¹ І. Франко. Твори, т. XVI, К., 1955, гор. 38.

² Там же, т. XVIII, стор. 43—44.

Незважаючи на появу численних досліджень, досі розвиток прогресивних суспільних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. не знайшов всебічного висвітлення в марксистській літературі. І тому випуск у світ монографій Г. Ю. Гербільського, які присвячені з'ясуванню зазначеної проблеми, слід розглядати як явище позитивне.

Нова монографія Г. Ю. Гербільського складається з вступу, п'яти розділів і висновків. Виклавши коротко лєнінську характеристику епохи першої половини XIX ст., автор зупинився на огляді першоджерел і літератури. Історіографічний огляд можна визнати досить вдалим. Однак не зрозуміло чому він починається з оцінки праць М. Чернишевського, О. Герцена і, навіть, О. Радішева, які можна використовувати з певними оговорками, бо вони стосуються іншого періоду, тоді як зовсім обійдено в тому саме місці висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса про польський рух і становище в австрійській монархії, зокрема в Галичині.

Цікавим і в певній мірі оригінальним є перший розділ книги, в якому висвітлюється світогляд селянства на основі аналізу народної творчості, а перш за все пісень. Вже давно визнано, що аналіз пісень має величезне значення для характеристики світогляду народу. Але обмежуватися тільки піснями не можна. Було б добре, коли б автор використав пісні, які одне з джерел, бо трудно на підставі тільки пісень проаналізувати, наприклад, економічні вимоги різних груп закріпаченого селянства (коміричників, тяглових, піших тощо). Для цього потрібно проаналізувати вимоги селян, які відображені в судових та інших матеріалах.

Заслугує позитивного схвалення спроба автора охарактеризувати діяльність галицьких вчених І. Могильницького, І. Лавровського, М. Гриневецького, В. Компаневича, українських публіцистів Й. Левицького та Й. Лозинського, польських етнографів і публіцистів З. Доленги-Ходаковського, В. Залеського, Ж. Паулі. Аналіз їх творчості, літературно-публіцистичних і етнографічних зв'язків ширше розкриває перед читачем погляд на проблеми формування прогресивних суспільних ідей, міжслов'янських, зокрема українсько-польських, етнографічних зв'язків у Галичині. При з'ясуванні цих питань автор дотримується часто біографічно-портретного методу дослідження, що, на мою думку, перешкоджає іноді зрозуміти процес в цілому.

Найкраще опрацьовано матеріал четвертого розділу, в якому йдеться про діяльність і світогляд «Руської трійці». Автор висловив тут багато свіжих і аргументованих документальних думок про роль М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького у справі обгрунтування етнічної, мовної і літературної єдності українського народу, в закладенні основ демократичної етнографії і історіографії на західноукраїн-

ських землях, зв'язки з прогресивними людьми Слов'янщини. Пильної уваги заслуговують висновки Г. Ю. Гербільського про взаємовпливи між польськими і українськими діячами, про стосунки М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького з прогресивними чеськими вченими. Автор неодноразово нагадує, що члени «Руської трійці» не були звичайними собі учнями інших слов'янських вчених, а виступали рівноправними партнерами, збагачували наукові відомості з слов'янознавства.

У свій час добре зауважив І. Франко про те, що на перший погляд незначна етнографічно-літературна творчість М. Шашкевича, І. Вагилевича і Я. Головацького по суті була революційним явищем³. І ця Франкова оцінка повинна б пронизувати аналіз всієї творчості «Руської трійці» та її історичного значення для української культури. Зв'язки між Галичиною і Україною, яка знаходилася тоді в складі російської імперії, заслуговують значно більше місця, ніж їм відведено в книзі Г. Ю. Гербільського. Ширше висвітлення цих зв'язків показало б, як у міру підвищення політичної свідомості зростало прагнення віками відокремлених частин українського народу до возз'єднання.

Достатньо місця відведено у монографії аналізу творчості польської демократії в Галичині. Матеріал переконує, що вже тоді в спільній боротьбі проти суспільного зла українські і польські демократи йшли разом, закладаючи основи тієї дружби, яка сьогодні так плідно розвивається на користь польського і українського народів. Автор справедливо застерігає від перебільшення впливу польської демократії на українську суспільну думку в Галичині. І з цим треба погодитися. Але разом з тим, розглядаючи галицьку польську публіцистику навіть у окремому розділі, Г. Ю. Гербільський не зазначає того, що вплив її зводиться не тільки до поширення тих ідей, які польська демократія виробила в ході боротьби проти кріпосництва і іноземного панування. Адже, крім того, йдеться тут ще й про те, що значна частина польських демократів перебувала на еміграції в країнах Західної Європи. Там у той час розвивався робітничий рух, широко були відомі ідеї утопічного соціалізму, підготовлявся ґрунт для виникнення марксизму. Повернувшись у Галичину для революційної діяльності, ці емігранти не могли не впливати на тих, з ким вони спілкувалися, а в їх числі були і члени «Руської трійці». Тому О. Терлецький, пишучи про вплив на М. Шашкевича ідей утопічно-критичного соціалізму, мав певну рацію⁴. Правда, І. Франко радив О. Терлецькому не перебільшувати цей вплив,

³ І. Франко, Твори, т. XVI, стор. 37.

⁴ Наукова бібліотека Міністерства культури у Львові. Відділ рукописів, фонд Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, № 77/9, арк. 52—55.

але, на мою думку, не можна його ігнорувати. В поширенні соціалістичних ідей, вироблених на західноєвропейському ґрунті — одна з позитивних заслуг польської революційної демократії в Галичині. Що стосується основ галицького відродження, то воно відбивало конкретні соціально-економічні відносини і диктувалося завданням селянського руху в першу чергу.

Розміри рецензії не дають змоги докладніше зупинитися на окремих аспектах проблем формування прогресивних суспільних ідей у Галичині в першій половині XIX ст. Сказане вище також не має на меті применшити тієї великої і корисної роботи, яку провів Г. Ю. Гербільський, вперше найповніше дослідивши суспільну думку в Галичині у першій половині XIX ст. Автор зібрав і проаналізував великий матеріал першоджерел, вдало систематизував його і зробив чимало важливих науково обґрунтованих висновків. Оскільки ж у книзі розглядається детально етнографічна діяльність в Галичині в першій половині XIX ст., то вона є позитивним доповненням досліджень з історії української суспільної думки взагалі, а, особливо, української етнографії.

На стор. 228 процитовано вірш Юліана Горошкевича, який досі повністю не був опублікований. Сам Ю. Горошкевич у своїх спогадах відзначив, що він, будучи учасником польського революційного руху в Галичині, написав вірш «Новина» українською мовою на замовлення революційного емісара І. Кульчинського і у власній літографії відбив 70—80 примірників для розповсюдження між селянами Галичини⁵. Але 5 грудня 1837 р. на квартирі в Ю. Горошкевича проведено обшук і було забрано літограф, рукописи і названу пісню-вірш. У фондах крайового суду досі зберігається шість куплетів рукопису згаданого вірша, підписаного Ю. Горошкевичем⁶. У вірші розповідається про тяжку долю селян, але нічого не сказано, як позбутися злиднів і експлуатації.

А між тим, як зазначає австрійський чиновник М. Заля, у Ю. Горошкевича поліція забрала літографічний апарат, на кам'яній плиті якого був рисунок із зображенням чотирьох галицьких селян, озброєних косами, а під цим зображенням був напис українською мовою. І далі М. Заля прозою довільно переказав зміст 4, 5 і 6 куплету вірша Ю. Горошкевича, додавши далі, що вірш закінчувався: «Готуйте ваші коси!.. бо кінець рабства і час щастя близько, а ви тільки для себе, не на ворогів будете працювати»⁷. От і все, що було досі відомо про вірш-пісню, яка на-

родилася в далеку бурхливу епоху. Не мав інших даних як видно і Г. Ю. Гербільський, цитуючи складену Ю. Горошкевичем пісню.

І тільки недавно вдалося знайти весь текст пісні в матеріалах поліції за другу половину XIX ст., яку в донесенні поліції названо «Думка до бунту»⁸. Ознайомлення з її змістом підтверджує, що це та ж сама пісня, яку написав Ю. Горошкевич під назвою «Новина» і про яку говорить М. Заля. Тільки та, що була досі відома, мала 6 куплетів, а весь текст має 11 куплетів (на 5 куплетів більше) і містить в собі ті слова, які прозою фрагментарно переказав австрійський чиновник. Пісня мала глибокий соціальний зміст і оскільки чимало проблем, які в ній зачіпалися, залишалися не розв'язаними, то вона знаходилася на озброєнні галицького селянства ще й у другій половині XIX ст.

Нижче наводимо більш повний текст пісні, названої Ю. Горошкевичем «Новина», яка, проте, поширювалася у другій половині XIX ст. під назвою

«ДУМКА ДО БУНТУ»

«Коби так тобі, як тепер мені»⁹
Понад горами, понад борами,
При глибокім Дунаї,
Ходив паробок гожи, молоди
Тай о нужді думає.

Плачуть му очі, як вдень так вночі,
Тай отухи¹⁰ не знають,
Ані чорнії брови милої
Сльоз его не спиняють

Минають літа марного світа,
А ми щастя не знали.
Голод, неволя, то наша доля,
Що нам цар, пани дали.

Ми то вік ціли остатком сили,
Криво на них працюєм,
Ми голоднії, ми крємсь в лахи,
Іх золотом гафтуєм.

Якби не єдна люди родина,
Жиють з хлопа пси брати,
Жруть, п'ють, гуляють, а нас катують,
Ми без роли, без хати.

Понад горами, понад борами,
Понад ліси і води.
Летить огнистий орел хмарами
Летить на всі народи.

Гіскри на очах, гіскри на шпонах,
Летів мирам казати,
Що іде вже час з немого¹¹ смерть враз
На царя, пани, кати.

⁵ J. Horoszkiewicz. Notatki z życia, Kraków, 1957, стор. 81, 83.

⁶ ЦДІА у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 3229, арк. 116.

⁷ M. Sala. Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre, 1846, Wien, 1867, стор. 70.

⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3698, арк. 120.

⁹ Так в оригіналі.

¹⁰ Отуха (польське) — бадьорість, моральна сила, готовність до дії.

¹¹ Так в оригіналі.

Готуйтеся люди, бо кінець буде,
Вічний кінець неволі.
Готуйте коси, готуйте коси,
Іде час щастя, доли.

Соberайтесь враз, земля та для вас,
Літи, води і хати.
Но на вас самих, не на вороги
Будете працювати.

ВОССТАНИЕ 1863. POWSTANIE STYCZNIOWE. Русско-польские революционные связи, тт. I—II, изд-во Академии Наук СССР, М., 1963. *Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр.;* вид-во Академії Наук УРСР, К., 1964.

Рецензовані збірники з'явилися наслідком вивчення, дослідження і відбору величезної кількості документів московських, ленинградських, київських, львівських, мінських, вільнюських, казанських та інших архівів, а також різних бібліотек СРСР і Польщі. В I томі вміщено 193 раніш не опублікованих матеріалів (з 277), у II—131 (з 225), у III—138 (з 153), у IV—152 (з 162).

Глибоко розкриваючи російсько-польські зв'язки в суспільному русі початку 60-х років XIX ст., матеріали першого тома водночас широко висвітлюють суспільний рух. Передове російське студентство та інші революційні інтелігенти чуйно реагували на події польської національно-визвольної боротьби. Разом з поляками-студентами вони організували політичні демонстрації (у вигляді панахид) проти гнобительської політики царизму, відверто заявляли про своє співчуття боротьбі Польщі за свою незалежність. Російські революційні організації в численних прокламаціях висували вимогу незалежності Польщі. Великою кількістю документів представлена діяльність петербурзької революційної офіцерської організації 1858—1863 рр. У середовищі офіцерів складався єдиний фронт революціонерів-росіян та революціонерів-поляків, спрямований проти спільного ворога — російського самодержавства. Петербурзька офіцерська організація була необхідною історичною передумовою утворення революційної організації офіцерів російської армії в Польщі, яка готувалася перейти на бік повсталого польського народу, поширити це повстання на російські землі і повалити самодержавство. Існування петербурзької офіцерської організації полегшило і прискорило ведення переговорів і укладення угоди «на вищому рівні» між членами Польського Центрального Національного Комітету (ЦНК) — з одного боку, Герценом, Огарьовим та членами ЦК «Землі і Волі» — з другого. Досить повно відображена пропагандистська діяльність, яку розгорнув Комітет російських

Крикнув полетів, дзьобом поскрипів
Понад ліси і води.
Огністим крилом ударив в облаки,
Летів на всі народи.

Понад горами, понад борами
Ще засвітив очами,
А хлопак з хати ходи до хати
Та¹².

С. М. ЗЛУПКО

офіцерів у Польщі, героїчна діяльність і смерть видатного революціонера, сина українського народу А. О. Потебні. Вперше опубліковані зізнання учасника польського національно-визвольного руху В. Коссовського, які висвітлюють деякі нові важливі деталі петербурзьких переговорів між членами Польського ЦНК і членами ЦК «Землі і Волі».

У другому томі вміщені матеріали про ставлення російських революційних демократів до повстання 1863 р., співробітництво землевольців і польських революціонерів, підготовку повстання в Поволжі і Приураллі, російсько-польській революційній зв'язки. Вперше в історичній літературі у збірнику дано повну картину співробітництва російських і польських революціонерів у Марієнгаузені (Вітебська губернія), де формувалися польські повстанські загони для Литви і Білорусії, кілька місяців діяла підпільна друкарня «Землі і Волі». Велика кількість документів розповідає про участь росіян у повстанні 1863—1864 рр.

Двотомник «Російсько-польські революційні зв'язки» відкривається змістовною передмовою І. Міллера, де узагальнюється матеріал збірника і вдало розв'язується чимало питань з історії повстання 1863 р. і російсько-польських відносин. З певністю можна сказати, що передмова збудить творчу думку радянських і польських істориків до розробки і розв'язання ряду нових важливих питань з історії суспільно-політичного руху в Росії і повстання 1863 р. Кожному розділові збірника також передували вступна стаття одного з упорядників, яка глибоко аналізує і узагальнює матеріали розділу. Ці статті написані на високому науково-теоретичному рівні, на базі всебічного вивчення величезної маси документів. Примітки багаті змістом, часто-густо являють собою самостійні наукові розвідки, іноді цитують, а подекуди навіть повністю наводять окремі документи, що доповнюють і уточнюють матеріали збірників. Додано добре ілюстрований покажчик імен і географічних назв.

На жаль, збірники не позбавлені й окремих недоліків, неточностей, фактичних помилок. Так, прокламація «Що треба робити війську?» (т. I, стор. 366) була написана не влітку, а в кінці вересня — початку жовтня 1861 р. На стор. 123 і 124 помилково названі ініціали Бекмана.

Не можна погодитися з твердженням упорядників, ніби для здійснення 3 пункту угоди від 23 листопада 1862 р. між ЦНК

¹² На цьому текст обривається.

і ЦК «Землі і Волі» (про встановлення прямих зв'язків між ЦНК і Малоросійським Революційним Комітетом.— А. Б.) ЦК «Землі і Волі» відрядив до Києва І. Г. Жукова, який привіз до Петербургу Ф. Рильського для переговорів з «Землею і Волею» (т. I, стор. 564). По-перше, текст угоди свідчить про те, що на час її складення вже фактично існував Малоросійський Комітет і до його складу входив уповноважений ЦК «Землі і Волі». Тому не було потреби після підписання угоди викликати киянина до Петербурга для переговорів про здійснення пункту угоди. По-друге, угоду між ЦНК і ЦК «Землі і Волі» було підписано в кінці листопада 1862 р. Тоді після оголошення в пресі «Відзиву з Києва», який категорично висловлювався за підписання селянами вигідних поміщикам уставних грамот, у керівників «Землі і Волі» вже не могло бути сумніву в антиреволюційному напрямі українофільської групи Антоновича. І. Г. Жуков їздив до Києва за Рильським влітку 1862 р. до надрукування «Відзиву з Києва».

У перекладі окремих документів з французької мови вкралася неточність. Документ 272 (п. 3) говорить «войдет в соглашение с уполномоченным комиссаром Комитета Свободной России, действующим в качестве провинциального Малороссийского Комитета»; треба було перекласти: «действующим в качестве члена провинциального Малороссийского Комитета». Документ 272 (п. 5) говорить: «Русские военные, которые находятся в Польше и примут участие в заговоре, объединяются в один корпус, организованный и управляемый Комитетом, который будет иметь своего представителя в Варшаве»; треба було перекласти: «который будет пребывать в Варшаве». У розділ — «Російська революційна еміграція 50-х — початку 60-х років і польський визвольний рух» не включено жодної статті або листа М. Бакуніна, який, незважаючи на свої анархістські помилки, відіграв значну роль борця за союз російського і польського революційного руху.

Змістовні також збірники «Суспільно-політичний рух на Україні 1856—1862 рр.» і «Суспільно-політичний рух на Україні 1863—1864 рр.», які містять багато нових і важливих документів. Особливо широко представлені матеріали про А. О. Красовського, листування Коженівських, Варавського-Лабудзинського та інших, хід польського повстання на Правобережжі. Для більш повної характеристики суспільно-політичного життя на Україні в кінці 50-х — початку 60-х рр. слід було, на наш погляд, включити до збірника матеріали: вірші А. Коженівського «Requiem», «Szlachta — handlarze», які малюють співчуття автора до селян-повстанців 1855 р., так звану голованівську прокламацію до селян, адрес консервативно-обивательської частини київського студентства на ім'я попечителя, спрямований проти польського

визвольного руху, контрадрес революційної частини студентства, що співувала полякам, відозву «Усім добрим людям». Мабуть, доцільно було б надрукувати і окремі сторінки з автобіографії В. Антоновича, архівної справи братів Рильських і спогадів Познанського, супроводивши їх критичними коментарями. Без цих документів суспільно-політичний рух на Україні виглядав дещо однобічно.

Необгрунтованою є думка, нібито з 1858—1859 рр. існувало в Києві єдине українсько-російсько-польське таємне товариство, до складу якого входили Муравський, Бекман, Ефіменко, Португалов та інші і заснуванню якого, начебто, сприяли в 1858 р. Красовський і Коперницький. В 1858—1860 рр. окремо від таємного товариства Бекмана-Муравського існувала в Києві не революційна, а ліберально-демократична течія хлопоманів, яка поєднувала в своєму складі поляків і українців польської культури. В 1860 р. всередині цієї течії почали формуватись з одного боку — польська партія дії («червоні»), що готувала польське національно-визвольне повстання, а з другого — партія українофіль-лібералів на чолі з Антоновичем. Остання на початку 1861 р. розірвала з «червоними» і приєдналася до заснованої ще в кінці 1859 р. членом таємного товариства Ефіменком української громади. Неправильним є твердження, ніби восени 1862 р. «...українське таємне товариство помітно послабило свою підготовку до повстання» (стор. XIX). Навпаки, саме восени 1862 р. українське таємне товариство надіслало на Лівобережжя (Переславський повіт) групу революціонерів на чолі з В. Синегубом для підготовки селянського повстання на допомогу польському національно-визвольному повстанню.

Помилковими є твердження, начебто П. В. Павлова було заарештовано в лютому 1860 р. (ст. 29), бо сталося це в березні 1862 р. Помилково не Бекману, а Ефіменку відводиться керівна і вирішальна роль у створенні харківського таємного товариства (стор. 34). А. Свидницький вступив у Київське таємне товариство не в 1858, а в 1859 р. Неправильним є твердження, що Пирогов дозволив студентам відкрити Києво-Подільську недільну школу, погодивши це питання з міністром народної освіти і генерал-губернатором (стор. 41—42), бо він це робив, не питаючи згоди представників влади. Неправильно датовано січнем 1859 р. записку П. Завадського про виникнення і діяльність Харківського таємного товариства (док. 15). Складена вона не пізніше початку 1858 р., бо в ній не згадується про квітневу (1858 р.) «студентська історія», яка була найважливішим політичним актом харківського таємного товариства.

Уряд не «перевів на оброк селян, що відбували панщину», не «збільшив селянські наділи» відповідно до Положення 19 лютого 1861 р., як твердять упорядни-

ки, а спеціальним указом від 30 липня 1863 р. скасував обов'язкові відносини між поміщиками і селянами, тобто перевів селян на викуп земель шляхом систематичної сплати ними викупних внесків безпосередньо «в казну», зменшив розмір внесків і провів у життя передачу селянським громадам тих земель, якими вони користувалися до запровадження інвентарних правил 1848 р.

ADAM KERSTEN. *Stefan Czarniecki. 1599—1665, Wydawnictwo ministerstwa obrony narodowej, Warszawa, 1963, 582 s.*
АДАМ КЕРСТЕН. СТЕФАН ЧАРНЕЦЬКИЙ. 1599—1665, вид-во Міністерства національної оборони, Варшава, 1963, 582 с.

Про Стефана Чарнецького в Польщі написано понад 150 статей, брошур і книг, пануючий тон яких нестримно панегіричний. Захоплений військовими перемогами Чарнецького під час польсько-шведської війни 1655—1660 рр. автори або зовсім уникали характеристики громадсько-політичної діяльності полководця, або ж давали неправильну її оцінку, порівнювали його з Вашингтоном і називали «народним трибуном». Окремі спроби розглядати діяльність Чарнецького як магната-кріпосника, який з винятковою жорстокістю придушував народні антифеодальні повстання на Україні в середині XVII ст., не знаходили підтримки.

Праці, яка б дала всебічну, наукову характеристику діяльності Чарнецького, досі не було. Спробою написати таку книгу є рецензована монографія. Її автор, історик-марксист Народної Польщі, уже в передмові зазначає, що він відмовляється від ідеалізації образу С. Чарнецького. А. Керстен точно й чітко визначає громадську роль Чарнецького, показуючи його шлях від дрібного шляхтича до великого магната Речі Посполитої.

В рецензії, зважаючи на її обмежений обсяг, ми розглянемо в основному ті розділи книги, де говориться про діяльність Чарнецького на Україні.

В першій частині книги серед докладних біографічних відомостей про Чарнецького увагу привертає факт його участі в Хотинській війні 1621 р. у складі військ «лисовчиків». Служба у лисовчиків, як показує Керстен, наклала відбиток на все подальше життя Чарнецького і особливо на військовою діяльність. Він добре засвоїв звичай лисовчиків — безжалісно грабувати і чужих, і своїх, тобто жителів польських міст і сіл. Протягом всієї книги, спираючись на великий архівний матеріал, автор показує грабіжницький характер військової діяльності Чарнецького у різні періоди його біографії.

Розглядаючи докладно участь Чарнецького в Смоленській війні, Керстен розповідає, що війська польного гетьмана Каза-

у цілому ж рецензовані збірники заслуговують високої оцінки. Їх упорядники виконали велику і корисну роботу в розв'язанні дуже важливого завдання дальшої розробки джерелознавства суспільно-політичного руху 50—60-х рр. XIX ст. і російсько-польського революційного єднання.

А. З. БАРАБОЛ

новського, які включали і корогву Чарнецького, виконували варварське завдання: польсько-шляхетські війська спустошили територію на 20 миль навколо Москви. Корогва Чарнецького вогнем і мечем пройшла через Товарків, Козельськ та інші міста й села, грабуючи і вбиваючи людей.

Під час шведської кампанії навіть польсько-шляхетські правлячі кола обвинувачували Чарнецького в тому, що його війська після капітуляції Кракова чинили насильства і грабежі серед населення цього польського міста. За даними Керстена, в ході воєнних дій на білорусько-литовському театрі наприкінці 50-х рр. XVII ст. Чарнецький забрав усіх полонених, захоплених його жовнірами в боях під Полонним, і одержав за них від російського царя викуп в астрономічних цифрах — 2 000 000 злотих.

І під час постою жовніри, не одержуючи королівської платні, забезпечували себе за рахунок населення, діли в своєму краї як неприязельські війська. Керстен наводить численні документи з актових книг, до яких були занесені скарги — протестації населення як польських, так і українських земель проти бешкетів і грабів військ Чарнецького. Як пише автор, таке ставлення до мирних жителів було настільки звичайним для військ Чарнецького, що їх місцеперебування можна відновити за цими протестаціями.

Перейшовши від лисовчиків на службу до компютного війська («козацької корогви»), Чарнецький у 1625 р. вперше стикається з повсталими українськими козаками в куруківській кампанії. Керстен вважає, що Чарнецький, вперше безпосередньо познайомившись з козацькими методами ведення війни, вже тоді оцінив, а згодом узяв на озброєння головну особливість стратегії українських козаків. Козаки ухилилися від рішучого бою в несприятливих для них умовах, а розпочинали битву в зручнішій для себе обстановці, нав'язавши противнику невигідну для нього позицію. Загальна маса польсько-шляхетських жовнів оцінювала негативно таку систему ведення війни, вважаючи її боягузством і презирливо називаючи «хлопською військовою». Однак більш далекогоглядні з них, у тому числі й Чарнецький, бачили вигідність такої тактики і вважали, що козацького воєнного мистецтва мусить навчитися і рядовий жовнір, і командир корогви, і командуючий військами.

Докладно висвітлюючи участь Чарнецького в придушенні селянсько-козацьких повстань другої половини 30-х рр. XVII ст. на Україні, автор зупиняється на характеристиці воєнного мистецтва козаків і польських військ. Високо оцінюючи військовий хист українських козаків, він правильно визначає основні напрями їх стратегії і доводить, що козацьке воєнне мистецтво зробило великий вплив на формування військового таланту Чарнецького, який зневажив шляхетські передсуди щодо козацьких методів ведення війни. Керстен приходить до висновку, що застоювання Чарнецьким у шведській війні сприяють йому стратегії українського козацтва принесло польському полководцю перемогу і славу.

Для Чарнецького новим і важливим було використання козаками табору в бою і в марші. Рухаючись табором, козацька піхота навіть виходила з-за возів, але в разі небезпеки замикалася в оборонному кільці. Молодий жовнір, а пізніше поручик і ротмістр міг переконатися, наскільки тяжкими, іноді нездійсненними були намагання польсько-шляхетської кавалерії атакувати і розірвати козацький табір. Переконався також Чарнецький, що козаки дуже неохоче підставляли авангардні частини і свій фронт польській важкій кавалерії; рухалися вони, як правило, в умовах місцевості, яка могла гарантувати максимальну безпеку. Він мав можливість спостерігати засідку в лісі, втягування в неї противника і ряд інших умілих тактичних прийомів козаків, зокрема методів партизанської війни.

Описуючи докладно битву під Кумейками, яка, на думку Керстена, була винятковим випадком розриву козацького табору польською кавалерією, автор твердить, що саме цей факт мав велике значення для утвердження улюбленої тези Чарнецького про всеильну роль кінноти в ході бою. Сам же автор перемогу польсько-шляхетських військ під Кумейками пояснює не якимись їх воєнними перевагами, а сприятливішими для них обставинами: козацький табір не мав шансів, козаки не встигли викопати ровів між рядами возів. Оборона табору була відчайдушною. І тільки підпалення возів з порохом вирішило долю бою. Однак, підкреслює Керстен, перемога дуже дорого коштувала полякам. Війська Чарнецького, який втратив близько 40% людей своєї корогви, були настільки знекровлені, що вже не змогли брати участі у великих боях навесні і влітку 1638 р.

Керстен докладно характеризує господарську діяльність, яку розгорнув Чарнецький після придушення повстання 1638 р. Він показує, що вже на цьому етапі свого життєвого шляху Чарнецький поєднує господарські шляхетські інтереси з наполегливим свідомим просуванням по щаблях військової кар'єри. Сильною стороною книги Керстена є те, що в ній зображується

не тільки полководець, але й феодал Чарнецький. З допомогою документальних даних автор показує, що феодалні інтереси Чарнецького нерідко визначали його військову діяльність.

Багато зробивши для того, щоб родова власність, поділена між численними братами, потрапила саме до його рук, С. Чарнецький насамперед добивається придбання і збільшення земельних володінь на Україні, з якою надовго і міцно зв'язує його військова діяльність. Керстен, володіючи мистецтвом тонкого й глибокого аналізу, вмюючи збагнути мотиви багатьох вчинків Чарнецького, і в даному випадку знаходить правильне пояснення. Чарнецький, на думку Керстена, спостерігав блискавичне, казкове зростання деяких «кресових» феодалних маєтків за рахунок українських земель і прийшов до висновку, що тільки Україна давала середньому шляхтичу єдиний шанс швидкого збагачення.

Прагнучи ввійти в середовище «кресової» шляхти, Чарнецький придбав село Бахніновичі, за цим йде королівське дарування села Карочинці, а потім він одержує ще три села в Руському воеводстві. І вже в 1647 р. купує у магната Корецького за 40 000 злотих місто Іллінці з фільварками і замком. У квітні 1650 р. Чарнецький дістав нові володіння на Україні, а в 1653 р. до нього переходять маєтки вбитого під Батогом Марка Собеського. Отже, Чарнецький вступає в середовище великих магнатів на Україні.

Простежуючи процес формування поглядів Чарнецького, Керстен приходить до висновку, що придбання землі на Україні впливало на його погляди і переконання, нерозривно зв'язуючи з інтересами великих східних польських магнатів — українських «королев'ят» — Конєцпольських, Потоцьких, Вишневецьких, а також сотень дрібних, менш значних родів «кресової» шляхти. Менш за все Чарнецький, як і інші магнати, боровся «за велику і міфічну Річ Посполиту», стверджує Керстен, викриваючи колоніальну ідеологію пануючої на Україні польської шляхти і доводячи, що саме вона визначила світогляд Чарнецького.

Свої українські маєтки полководець використав для продовольчого забезпечення підпорядкованих йому корогв. Жовніри живилися за рахунок українських селян і міщан, а частина жовнірської платні від короля і коронного гетьмана йшла безпосередньо в кишеню Чарнецького. Це, за спостереженням Керстена, була поширена серед «магнатерії» система наживи за рахунок власного війська. З розширенням своїх володінь Чарнецький дедалі більше застосовує цю систему, і в наступні роки війська після зимових «лежей» виступають з його численних і великих українських маєтків.

Участі Чарнецького у війні 1648—1654 рр. на боці польської шляхти Керстен присвячує майже весь третій розділ книги. У при-

мітці (стор. 127) автор пише: «Не моїм завданням є в цій роботі накреслення історії визвольної боротьби українського народу, як і її оцінка. Розумію, що в результаті цього постає значно перекошена картина і історія, яка написана, може, й не з точки зору Чарнецького, але обертається навколо його особи». Насправді ж, деякі події визвольної війни Керстен висвітлює крізь призму сприйняття їх Стефаном Чарнецьким. В даному разі не можна погодитися з автором. Такий характер висвітлення особи неприпустимий у художніх творах, коли ставиться мета розкрити психологію героя через сприйняття ним тих чи інших подій. В історичних працях цей прийом недоцільний. Дослідник-історик мусить дати правильну наукову оцінку як особи, так і епохи.

Недоліком книги Керстена є одностороннє висвітлення деяких битв визвольної війни українського народу проти польської шляхти. Коли автор аналізує причини поразок польсько-шляхетських військ у цих битвах, він говорить про епідемії, холод, голод у польському війську, про заворушення жовнірів, «фатальний стан шляхів, бездарність польського керівництва». Усе це справді мало місце. Однак Керстен чомусь нічого не говорить про силу козацького війська, його високе бойове мистецтво, що мало вирішальне значення для ходу війни. Не враховується і такий моральний фактор, як справедливості боротьби проти іноземних завойовників і феодального гніту. А це дуже важливий воєнний актив повсталого українського народу.

Намагаючись пояснити причини поразки польських військ С. Потоцького, фактичними керівниками яких були Чарнецький і Шемберг, автор, встановлюючи співвідношення татарських і польських військових сил, не бере до уваги бойовий досвід і високу мужність козаків та інші фактори, що відіграли не останню роль у жовтоводській поразці польських військ. Зупиняючись на Батозькій битві, в якій брав участь С. Чарнецький, автор не дає оцінки її ролі в розвитку війни 1648—1654 рр. Односторонність висвітлення воєнної діяльності Чарнецького на окремих етапах визвольної війни українського народу дещо знижує науковий рівень загалом цікавої і цінної книги Керстена.

Автор докладно, з надзвичайною скрупульозністю вивчає кожний крок Чарнецького по шляху його звеличення, змальовує придворні інтриги і боротьбу в середовищі жовнірства, знімає з полководця лакування під героїчну особу і викриває його свідому, запеклу боротьбу за кар'єру із застосуванням найнегідніших засобів. На підставі великого документального матеріалу Керстен показує, що Чарнецький уже наприкінці 1649 р. виступає рішучим прихильником непримиренної війни проти повсталого українського народу. Причину такої його політики щодо народних мас України автор вбачає не тільки в почутті

помсти, що охопило Чарнецького після перебування в полоні (спершу в татар, потім у козаків), а також у боротьбі феодала за свої володіння на Україні, за українських селян, яких цей магнат вважав своїми «підданими».

Крім того, фанатичним адептом війни Чарнецький був і тому, що для нього, справедливо зауважує Керстен, як і для інших жовнірів компютних військ, війна була ремеслом, шляхом до маєтків і слави, часто також і до політичної кар'єри, єдиним засобом вибитися з шляхетської посередності.

Свою тезу про те, що Чарнецький був ідеологом безкомпромисної жорстокості, нещадної війни проти народних мас, Керстен скрупульозно аргументує, оперуючи широким колом фактів, аналізуючи соціально-економічні умови і суспільно-історичні тенденції, враховуючи психологічні моменти. Він спростовує неправильну, антиісторичну думку, що утвордилася в польській історіографії, про нібито народний характер політики Чарнецького. Він і в 1649 році,— пише Керстен,— як і пізніше, «був безмірно далекий від позиції народного трибуна, яким хотіли його бачити деякі історики, письменники та драматурги» (стор. 142).

Досліджуючи першу самостійну велику операцію Чарнецького у визвольній війні в 1653 р. у районі Погребищ, Кальніках, Іллінцях, а також його експедицію 1654—1655 рр. у цьому ж районі, автор приходить до висновку, що саме через командування Чарнецького ці військові походи набували карального характеру й супроводжувалися масовими екзекуціями, пограбуваннями, насильствами. Керстен підкреслює, що про бузுவірську жорстокість військ Чарнецького говорять джерела обох сторін. Він доводить, що Чарнецьким рухала і класова ненависть, і особиста помста «бунтівливим хлопам». Жорстокість Чарнецького викликала незадоволення навіть з боку частини сенаторів і вищого польського командування, які вважали, що він виявив політичну короткозорість, ще більше озлобивши населення України проти Речі Посполитої.

До того ж, як показує Керстен, у суттиках з організованими козацькими частинами, керованими видатними українськими полководцями, Чарнецький не досягав успіху (так, він зазнав поразки від Богуня в 1653 р. під Монастирищами і під час облоги Умані в 1655 р.).

Розділ, де розкривається діяльність Чарнецького з 1654 р., названо «Проти угоди в Переяславі». Вже самою назвою автор з достатньою ясністю визначає напрям політики Чарнецького, зокрема ставлення до возз'єднання України з Росією. Керстен показує роль цього діяча в наступі польських феодалів на Лівобережжя України в 1664 р., що був останнім військовим походом у його житті. Як і завжди, Чарнецький не відступив від своїх традиційних принципів: каральні методи і безоглядний наступ. Він, не шкодуючи людей, особисто

керував більшістю безуспішних штурмів. Керстен вважає, що на цей останній етап військової діяльності Чарнецького наклав відбиток конфлікт між ним і шляхетським військом, для якого він ще так недавно був кумиром.

Досить докладно автор розробляє такий сюжет, як польсько-татарський союз, що виник після Переяславської ради. Керстен правильно вважає, що поява на Україні татарських орд як польських союзників була тяжкою не тільки для українського народу, але й мала трагічні наслідки для польських військових частин, оскільки це співробітництво призвело до повної деморалізації і розпаду польсько-шляхетських військ. Після битви під Охматовим хан категорично відмовився виступити проти організованих козацьких військ Хмельницького. Водночас він зумів підкорити своїм цілям дії десятитисячного польського загону на чолі з Чарнецьким, Тишкевичем і Ляцкоронським. Татарські феодалі навіязали польському командуванню свій план, свою тактику. В результаті польські війська завойовували для хана українські міста, зганяли десятки тисяч українських людей до татарської неволі. Внаслідок цього спільного полювання за українським населенням до рук татар потрапило майже 270 містечок, тільки дітей було захоплено 10 000.

Поминаючи дослідження Керстена, що стосуються ролі Чарнецького в боротьбі польського народу проти шведської навали (цьому присвячено третину книги), зауважимо тільки, що й тут автор проводить дегероїзацію Чарнецького, знімає лак з «ідеального героя», яким його зробила польська шляхетська історіографія. Керстен показує, що й тут Чарнецький не піднявся вище рівня багатого шляхтича, жовнірського офіцера, що в шведській кампанії він не був «ні головним полководцем...

А. А. ВВЕДЕНСКИЙ. ЛЕКЦИИ ПО ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЮ ИСТОРИИ СССР (ДИПЛОМАТИКА), вид-во Київського держуніверситету, 1963, 217 с.

Книга, як зазначається в передмові, є першим досвідом побудови дипломатики на принципах марксистсько-ленінської методології. Автор характеризує предмет і метод дипломатики, стисло викладає її історію, розглядає зародження і розвиток документознавства в Росії та ін. Однак основну увагу в книзі приділено вивченню висвітленню підроблення і фальсифікації документів у Російській державі, на Україні, в Білорусії, а також у Грузії. Глава про підроблення та фальсифікацію документів на Україні і в Білорусії у XVI—IX ст. є найобширнішою в книзі (стор. 116—169).

Крім позитивного про книгу в цілому і

ні стратегом, ні людиною з широким розумовим горизонтом» (стор. 235).

На закінчення хочеться відзначити високий рівень науково-довідкового апарату праці Керстена. Щоправда, книга переобтяжена громіздкою системою посилань. Нам здається, слід наводити більш глухі посилання— без великих цитат з документів, які не дають нічого нового порівняно з текстом.

Книга Керстена «Стефан Чарнецький» — визначне явище в польській історіографії. Велике значення має праця польського історика і для радянської української історіографії, яка займається вивченням історії другої половини XVII ст. Книга Керстена є зразком цінного й цікавого, оригінального історико-дослідного жанру, що його, на жаль, у радянській історіографії феодального періоду повністю забули. Йдеться про наукові дослідження, присвячені окремим історичним особам. Не можна створювати культу особи, але не можна й відкидати важливу роль її в історії. І тому цілком закономірна і навіть дуже потрібна наукова розробка біографій історичних діячів.

В історії України феодального періоду є ряд фігур, вивчення діяльності яких може допомогти з'ясувати характер і хід багатьох подій. Слід вивчати не тільки діячів явно прогресивного плану. Взяти хоча б таку складну фігуру, як Петро Дорошенко, в діяльності якого переплітаються різні тенденції, що й викликало різні оцінки його ролі. Петра Дорошенка ми віддаємо, по суті, в руки буржуазних націоналістів, які, ідеалізуючи цього діяча, замовчують реакційні сторони його діяльності, чим завдають шкоди правильному розумінню історичної правди. Думається, що час уже написати наукові дослідження про таких діячів України XVII ст., як Петро Сагайдачний, Мартин Пушкар, Іван Сірко та ін.

О. М. АПАНОВИЧ

згадану главу, зокрема, слід відзначити наявність окремих недоліків, бо це має істотне значення для дальшого вивчення питання. Треба звернути увагу на ті неточності, які є в книзі, щоб не вводити читача в оману. Деякі положення, що їх висловлює автор, часто суперечать наявним джерелам і науковій літературі. На цих неточностях і помилках автора ми і дозволимо собі зупинитися.

Викладаючи судовий устрій Великого Князівства Литовського (далі — ВКЛ), автор нічого не говорить про суди, що діяли до реформи 60-х років XVI ст., хоча вони також належать до досліджуваного автором періоду. Автор змішує гродські суди з міськими (стор. 116, 128, 146 та ін.), в той час як гродські суди (*judicia castrensia*) були повітовими судами шляхти і судили за Литовським Статутом, а міські суди діяли в «привілейованих» містах, і судили за магдебурзьким або іншими правами.

Серед спеціальних і тимчасових судів автором згадується і маршалковський суд (стор. 117), хоча в дійсності його не було. Цей термін є штучний і був вигаданий С. Пташицьким при описі ним Литовської Метрики¹.

Не можна погодитися з автором, що форма написання документів, які заносили до актових книг гродських, земських, магдебурзьких та інших судів, визначалась польським і литовським правом (стор. 117). А в дійсності польське право ніколи не було діючим джерелом ні на Україні, ні в Білорусії. На території Білорусії, землі якої входили до основного державного ядра ВКЛ, діяв Литовський Статут і сеймові конституції ВКЛ, а на Україні — обласні привілеї і Литовський Статут. Навіть після приєднання в 1569 р. Волинського, Брацлавського і Київського воеводств до Польщі, за ними було залишено литовське право², тобто другий Литовський Статут, що набув звідси свою назву Волинського. Лівобережна Україна, що приєдналася в 1654 р. до Росії, також зберегла за собою литовське право³. Крім того, більшість українських і білоруських міст керувалась магдебурзьким правом і саме ним, а не Литовським Статутом, визначалась форма написання документів, що заносилися до актових книг цих міст.

Автор твердить, що лише на сеймі 1647 р. єзуїти добилися дозволу перекласти Литовський Статут польською мовою (стор. 127). Проте на сеймі 1647 р. питання про переклад Литовського Статуту польською мовою зовсім не порушувалось⁴. Ще з 20-х років минулого сторіччя в науковій літературі панує думка, що перше видання Литовського Статуту видано польською мовою в 1614 р.⁵ У 1619 р. видано друге польське видання Статуту, а третє видання надруковано двома наборами в 1623—1624 рр., про що свідчать водяні знаки і текстові відміни⁶. Незважаючи на наявність цих трьох видань Статуту, сейм 1647 р. визнав за доцільне підготувати нове чергове видання, але аж ніяк не його переклад, який уже давно був у вжитку.

На основі двох артикулів третього Литовського Статуту (IV, 1 § 4 і IV, 37 § 1) автор прийшов до висновку, що всі акти і всі канцелярські, судові і адміністративні справи ВКЛ велись руською мовою

(стор. 126). З таким тлумаченням цих двох артикулів погодитися ніяк не можна. В першому артикулі IV розділу мова йде про вимогу писати руською мовою не всі акти взагалі, а лише до писаря земського суду. Зміст артикула 37 того ж розділу стосується тільки гродського суду. Між тих судів у ВКЛ, як пише сам автор, було багато, і вони у виборі мови цими статутівими артикулами були зовсім не зв'язані. Так, наприклад, місто Каунас ще всередині XVI ст. мало трьох писарів: латинською, руською і німецькою мовами⁷.

У діловому листуванні ВКЛ уживалось кілька мов: латинська, німецька, польська і руська. Рукописи Литовського Статуту з однаковим успіхом мали вжиток руською, латинською, польською і німецькою мовами, записи в Литовській Метриці робилися російською, латинською та польською мовами. Все це свідчить що у ВКЛ єдиної державної мови не було.

Заміна руської мови польською в актах ВКЛ сталася не на початку XVIII ст., як твердить автор на стор. 127, а вже задовго до кінця XVII ст.⁸ А. Введенський пише, що створений всередині XIX ст. Вільнюський музей всі свої експозиції будував на показі тільки польського і литовського речового матеріалу і штучно відкидав руський матеріал (стор. 121). Однак виданий каталог цього музею⁹ цілком спростовує це твердження.

З цього ж каталога видно, що в експозиції музею були представлені різні країни світу, але найбільш повно і багато представлена Росія¹⁰.

Автор рецензованої книги звинувачує вільнюських учених у тенденційності в галузі археографії і дипломатики. «Жоден документ руською мовою, — пише автор на стор. 121—122, — не потрапив у виданий в 1856 р. «Сборник государственных и частных актов...» і в «Сокровищницу грамот», що її видав у 1858 р. І. Данилович. Проте перше зазначене автором видання має назву не «Сборник», а «Собрание», і було видано не в 1856 р., а в 1858 р. Друге видання має назву не «Сокровищница грамот», а «Skarbiec dyplomatow» і видано не І. Даниловичем, який помер ще в 1843 р. у Грефенберзі, а Яном Сидоровичем

⁶ Див. примірники бібліотеки Вільнюського університету.

⁷ K. Jablonskis. Die offizielle Urkundensprache des litauischen Grossfürstentums als kulturgeschichtliche Quelle, Pirma Baltijos vesturnieku konference Riga, 16—20 VIII, 1937, Riga, 1938, стор. 269.

⁸ И. Лайпо. Уравнение прав Велико-го Княжества Литовского и Короны Польской в 1697 году, Белград, 1930, стор. 62.

⁹ Каталог предметов музея Древностей, состоящего при Виленской Публичной библиотеке, изд. II, Вильно, 1885.

¹⁰ Там же, стр. 91—108 — русские монеты, стор. 187—218 — русские медали.

¹ И. Малиновский. Рада Великого Княжества Литовского в связи с боярской думой древней России, ч. II, вып. 2, Томск, 1912. Прилож., прим. 192, стор. XX—XXIV.

² Volumina Legum, II, 757, 764, (СПб, 1859).

³ Полн. Собр. Законов, т. I, № 119.

⁴ Volumina Legum, IV, 108.

⁵ L. Sobolewski w Warsz. gas. literackiej, 1822, № 25, стор. 37—41; I. Danilowicz. Opisanie bibliograficzne dotąd znanych egzemplarzy Statutu Litewskiego..., Dziennik Wileński, 1823, т. II, № 7, стор. 261—274.

з посмертних його рукописів, при тому не в 1858 р., а в 1860 р.— т. I і в 1862 р.— т. II.

До «Собрания» 1858 р. включено 54 акти, серед них 10 руською мовою (№№ 4, 16—19, 27, 31, 33, 35, 37) і 4 частково руською і частково польською мовою (№№ 38, 47, 49, 50). Чимало документів руською мовою входять і до «Skarbiec dyplomatow». Хоча руський текст тут подано польськими літерами, але він майже завжди супроводжений поміткою І. Даниловича про мову документа.

Безпідставно автор звинувачує відомих польських учених (Т. Чацького, С. Лінде та ін.) у варварському знищенні руських книг і рукописів (стор. 124).

На стор. 120 автор пише, що за привілеєм Сигізмунда 1505 р. Дрогичанська і Більська землі вважалися коронними землями. Проте в науковій літературі цей привілей невідомий, до того ж не міг він бути виданий у 1505 р. Сигізмундом, коли на престолі був ще Олександр. Дрогичанська і Більська землі входили до складу Подлашшя і стали коронними лише після приєднання його до Польщі в період Люблінської унії¹¹.

Заснування «Казначейського Трибунала» А. Введенський відносить до 1581 р. (стор. 117), а в дійсності він був заснований в 1613 р.¹²

¹¹ М. Любавский. Очерки истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно, Москва, 1910, стор. 284—290. Пор. посилання друге.

¹² Volumina Legum, t. III, стор. 246.

¹³ Статут Первый — I, 5; VI, 8; Второй — I, 12; Третий — I, 16.

У судових установах ВКЛ автор нараховує 10 видів реєстрів (стор. 118), а з «Словаря» Н. Горбачевського, який був у його руках, можна дізнатися, що їх було вдвічі більше.

Литовський Статут автор чомусь називає Литовським уставом (стор. 117, 127, 128), гродські суди — градськими (стор. 22), а період міжкоролів'я (interregnum) — періодом міжцарів'я, хоча ні у Польщі, ні у ВКЛ царів ніколи не було. Привертає увагу і неправильне написання латинських термінів (стор. 116, 117 та ін.).

У книзі жодним словом не згадується про те, якої кари зазнавали підроблювачі і фальсифікатори документів у ВКЛ в XVI—XVIII ст., хоча про це є великий друкований і рукописний матеріал, а склад злочину і його санкція передбачені всіма Литовськими Статутами¹³.

У главі книги про підроблення і фальсифікацію документів на Україні і в Білорусії автор майже на кожній сторінці говорить про Литву, часто оперує даними і матеріалами етнографічної Литви. Очевидно було б доцільно розширити назву глави, поповнити її даними про підроблення і фальсифікацію документів у Литві. Адже Білорусія і Україна входили до складу Литовської держави і багато явищ їхнього життя можна пояснити тільки в зв'язку з Литвою або за допомогою Литви.

Книга з питань джерелознавства не часто явище у нашій науковій літературі, але це не звільняє авторів, які пишуть на ці теми, від обов'язку давати якісну продукцію і справжньо наукову.

В. РАУДЕЛЮНАС

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ ВІДДІЛУ ЕКОНОМІКИ, ІСТОРІЇ, ФІЛОСОФІЇ ТА ПРАВА АН УРСР

24 травня відбулися загальні збори Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР. Було розглянуто питання: про основні напрямки наукових досліджень установ Відділу на 1966—1970 рр., про розгортання конкретно-соціологічних досліджень, про стан підготовки праць, присвячених 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, про підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

З першого питання виступив академік-секретар Відділу член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій. Доповідач підкреслив, що історичні постанови XXII з'їзду КПРС, Програма партії поставили перед суспільними науками нові відповідальні завдання, відповідно до яких визначено конкретну проблематику і тематику науково-дослідних робіт установ Відділу на період 1966—1970 рр. Виконання передбачених досліджень потребує значного поліпшення, підвищення ефективності наукової і науково-організаційної роботи. Особливо ваги нині набирає питання широкого впровадження нових математично-машинних методів досліджень у науковій роботі, застосування різноманітних засобів сучасної техніки. Проте дослідження, що ґрунтуються на застосуванні нових методів і використанні сучасних технічних засобів, і досі не набули належного розмаху в установах Відділу, проводяться розрізнено і часто на низькому рівні, до них мало залучаються фахівці з математики, природничих і технічних наук. І. О. Гуржій звернув увагу на посилення наукового експерименту, довідної перевірки наукових досліджень і рекомендацій, особливо в галузі економіки, на підвищення рівня досліджень з економічної кібернетики. В 1965—1966 рр. передбачається організація: в Секторі історії техніки і природознавства Інституту історії — лабораторії машинних методів обробки наукової інформації; в Інституті філософії — відділу сучасних методів конкретно-соціологічних досліджень, методичного і наукового центру цих досліджень у республіці; при Секторі держави і права — групи по використанню кібернетики у правознавстві; в Інституті археології — лабораторії спектрального аналізу і мета-

лографії речових історичних пам'яток.

Успішне виконання накресленого плану наукових досліджень, — відзначив доповідач, — вимагає концентрації наукових сил на розробці найбільш важливих і актуальних проблем і тем у галузі суспільних наук, посилення досліджень методологічних проблем суспільних наук, дальшого зміцнення творчого, дійового співробітництва працівників суспільних наук з ученими природничих і технічних наук, посилення координації наукових досліджень та ширшого застосування колективних форм у дослідженні проблем суспільних наук. Завдання науковців полягає не лише в підготовці високоякісних монографічних досліджень, але і в тому, щоб на основі глибоких наукових соціологічних і соціальних досліджень подавати плануючим і керівним органам республіки науково обґрунтовані рекомендації з питань організації виробництва, удосконалення планування та управління народним господарством, державного і культурного будівництва, допомагати радянському народу в боротьбі за повну перемогу комунізму.

З підсумками та визначенням завдань конкретно-соціологічних досліджень в установах Відділу економіки, історії, філософії та права АН УРСР виступив завідувач відділом Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук А. О. Єришев. Підкресливши наукове, державне й практичне значення соціологічних досліджень, їх тісний зв'язок з практикою комуністичного будівництва, доповідач звернув увагу на те, що в установах Відділу ці дослідження проводяться ще явно недостатньо, розрізнено, що й досі відсутній центр для проведення комплексних соціологічних досліджень. Доповідач розповів, як проводить конкретно-соціологічне дослідження Інститут філософії в ряді областей Української РСР, а також подав ряд конкретних пропозицій щодо поліпшення цих досліджень в установах Відділу, зокрема про необхідність підготовки через аспірантуру кадрів, які б мали необхідні навички і володіли технікою організації та методами конкретно-соціологічних досліджень, про створення постійно діючого

семінару по організації і методиці проведення цих досліджень, про доцільність видання збірника «Про конкретно-соціологічні дослідження».

З доповіддю про стан підготовки установами Відділу праць, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, виступив член-кореспондент АН УРСР М. І. Супруненко. Доповідач підкреслив, що заплановано близько 30 монографій, збірників наукових статей та документів, які необхідно підготувати в певні строки і на високому науковому рівні, що установи Відділу повинні розробити програми наукових сесій і конференцій та план видання серії науково-популярних брошур, присвячених 50-річчю Жовтня. М. І. Супруненко звернув увагу редакційних колегій «Українського історичного журналу», «Економіки Радянської України», «Радянського права» на необхідність опрацювання найближчим часом плану друкування статей та інших матеріалів про цю знаменну історичну дату.

Учасники зборів заслухали доповідь доктора філософських наук М. В. Гончаренка про підготовку установ Відділу до відзначення 100-річчя з дня народження

В. І. Леніна. В установах Відділу передбачено підготувати ряд монографічних досліджень, провести наукові сесії та конференції, присвячені цій даті. Доповідач звернув увагу учасників зборів на посилення в установах Відділу наукового дослідження ленінського етапу марксистсько-ленінської теорії та ленінської спадщини.

В обговоренні доповідей взяли участь: в. о. завідуючого Сектором держави і права АН УРСР доктор юридичних наук Б. М. Бабій, директор Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук П. В. Копнін, заступник директора Інституту археології кандидат історичних наук Ю. М. Захарук, завідуючий відділом Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Г. М. Шевчук, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР доктор економічних наук В. М. Чуїстов та завідуючий відділом цього інституту доктор економічних наук В. В. Бондаренко.

З усіх обговорюваних на загальних зборах Відділу питань прийнято відповідні постанови.

Г. В. МЕЛАЩЕНКО

НАУКОВА СЕСІЯ З ПРОБЛЕМИ «ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНОГО РОБІТНИЧОГО І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ»

20—21 травня 1965 р. в Інституті історії АН УРСР відбулась наукова сесія Республіканської координаційної ради АН УРСР з проблеми «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху», в роботі якої взяли участь співробітники Інституту історії АН УРСР та представники наукових установ і учбових закладів Москви, Мінська, Києва, Львова, Харкова.

Сесію відкрив голова Координаційної ради, доктор історичних наук В. І. Клоков. На її засіданні було заслухано і обговорено ряд наукових доповідей з питань міжнародної солідарності трудящих в історії робітничого і національно-визвольного руху. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Д. М. Сташевський зробив доповідь на тему: «Основні етапи і форми боротьби міжнародного пролетаріату проти антирадянської інтервенції (1918—1924 рр.)», зав. відділом пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів О. А. Макаренко — «Рух міжнародного пролетаріату в підтримку СРСР в 1924—1927 рр.», старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР Б. Р. Лопухов — «Жовтнева революція та італійський робітничий рух», старший науковий співробітник Інституту Латинської Америки АН СРСР Б. І. Коваль — «Традиції пролетарського інтернаціоналізму в робітничому русі країн Латинської Америки».

Було заслухано і обговорено повідомлен-

ня голови Наукової ради, доктора історичних наук В. І. Клокова — «Радянський Союз і європейський рух Опору та кандидатів історичних наук О. О. Кроніка (генерал-майор у відставці) — «Джерела братерської дружби народів у період громадянської війни». І. М. Кулінича (Інститут історії АН УРСР) — «Перша німецька робітничча делегація на Україні (липень — серпень 1925 р.)», Е. Я. Язикович (Інститут історії АН БРСР) — «Участь представників зарубіжних країн у партизанському русі Білорусії». Ю. О. Боева (Інститут історії АН УРСР) — «Прогресивна Франція в боротьбі за припинення війни в Алжирі», Б. І. Распутніса (Львівський держуніверситет) — «Вплив комуністичного будівництва в СРСР на соціальний прогрес країн, що розвиваються, — фактор міжнародної солідарності в революційному процесі».

Учений секретар Ради, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР А. М. Шлепаков зробив доповідь про основні підсумки роботи Ради і перспективний план досліджень з проблеми. Охайомивши присутніх з напрямом роботи Ради і перспективним планом досліджень на найближчі 2—3 роки, доповідач запропонував з метою поліпшення роботи Ради створити в рамках Республіканської ради секцію національно-визвольної боротьби народів Азії і Африки, а в наступному році скликати чергову сесію Ради, присвя-

тивши її питанням історіографії робітничого і національно-визвольного руху.

З роботою Всесоюзної координаційної ради з проблеми ознайомив присутніх учений секретар Ради В. Л. Мальков (Інститут історії АН СРСР). Доповідач детально проаналізував діяльність Всесоюзної наукової ради, охарактеризував її напрями і найближчі завдання і відзначив, що історикам України належить одне з провідних місць у розробленні найважливіших питань проблеми.

Старший науковий співробітник Інституту Латинської Америки АН СРСР В. П. Золотухін проінформував про роботу секції національно-визвольного руху народів Латинської Америки, а також ознайомив учасників сесії з основними дослідженнями в галузі вивчення національно-визвольної боротьби народів Куби, Мексики, Аргентини, Бразилії, Венесуели, Чилі.

Діяльність секції національно-визвольного руху в країнах Азії і Африки охарактеризував Е. І. Орлов (Інститут історії народів Азії АН СРСР). Він, зокрема, ви-

словив побажання найближчим часом порушити клопотання про створення координаційного центру історії народів Азії і Африки. Утворення такого центру, як зазначав доповідач, сприятиме піднесенню рівня координаційної роботи в науковій розробці питань національно-визвольної боротьби народів Азії і Африки.

Обговоривши стан і завдання дальшої розробки проблеми в наукових установах і учбових закладах, сесія ухвалила основний напрям у проблемі — «Міжнародна солідарність в історії робітничого і національно-визвольного руху». Сесія запропонувала звернутися до керівництва Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР з проханням підтримати розробку ряду вже досліджених вузлових тем з проблеми, зокрема, історіографії робітничого і національно-визвольного руху. Було розв'язано питання щодо створення в рамках Республіканської ради секції національно-визвольної боротьби народів Азії і Африки.

Н. М. КЛЕБАНІВСЬКА

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ

11—16 травня 1965 р. у Львівському ордені Леніна державному університеті ім. Івана Франка відбулася Республіканська конференція з актуальних питань історії філософії на Україні. Цей перший форум українських радянських істориків філософії організували Інститут філософії АН УРСР та Інститут суспільних наук Львівського університету. В роботі конференції взяли участь науковці, викладачі вузів республіки, а також Москви, Ленінграда, Тбілісі; учасники конференції заслухали 36 доповідей і повідомлень.

Конференцію відкрив директор Інституту суспільних наук Львівського університету доктор філософських наук М. М. Олексюк. Доповідь про актуальні питання з досліджень по історії філософії на Україні виголосив завідувач відділом історії української філософської та соціологічної думки Інституту філософії АН УРСР кандидат філософських наук В. Ю. Євдокименко. Доповідач підкреслив, що зусилля українських радянських істориків філософії тепер потрібно спрямувати, передусім, на дослідження історії марксистської філософії на Україні, особливо 20—30-х років нашого ст., на вивчення філософії кінця XVII—початку XVIII ст., на висвітлення історії філософських зв'язків України з іншими, зокрема слов'янськими, народами та на розробку методологічних питань історико-філософського дослідження.

Свої доповіді В. Є. Євграфов (Москва), Я. С. Блудова і В. М. Вельцман (Харків), В. І. Губенко, В. С. Горський (Київ), Г. А. Заїченко (Дніпропетровськ), Л. Л. Каган (Кривий Ріг),

В. Ф. Данилейко (Ленінград), С. Я. Коган (Одеса) присвятили методологічним питанням історії філософії, виявленню окремих закономірностей історико-філософських знань. У доповідях Ю. К. Савельєва (Київ), М. П. Челака (Харків), Г. П. Донця (Чернівці) показано вплив і значення філософської спадщини В. І. Леніна для розвитку філософії на Україні як у минулому, так і тепер.

В доповіді В. М. Нічнк (Київ) висвітлено питання розробки логіки наукового дослідження в працях українських радянських філософів. Про форми міжнаціональних ідейних зв'язків (на матеріалі українсько-угорських взаємин) розповіла І. О. Одохівська (Одеса). Напряму і характеру досліджень з естетики на Україні (1917—1964 рр.) присвятив свою доповідь І. В. Іванько (Київ).

М. З. Юшманов, П. О. Загороднюк, М. І. Сундирева (Київ) у своїх виступах наголосили на потребі глибокого вивчення філософського процесу 20—30-х років на Україні, зокрема праць С. Семковського, П. Демчука, М. Скрипника, В. Затонського, Т. Степового, В. Бойка, Я. Блудова та ін. З великим інтересом прослухали учасники конференції професора Я. С. Блудова, який поділився своїми спогадами і міркуваннями про філософську боротьбу 30-х років.

Досить жваво обговорювалось на конференції питання про філософську оцінку світогляду Григорія Сковороди. Дискусію викликала доповідь Д. П. Кирика (Київ) «Семантичний метод в історико-філософському дослідженні», побудована на

аналізі філософської термінології Сквороди. Промовець довів, що мислитель у розв'язанні основного питання філософії був об'єктивним ідеалістом. Цей висновок підтримав І. В. Іваньо. Ім заперечував І. А. Табачников (Київ), який вважає, що Скворода вагався між ідеалізмом і матеріалізмом. Цей диспут свідчить про необхідність застосування нових методів в історико-філософському дослідженні.

Висвітленню філософських і суспільно-політичних поглядів українських революційних демократів кінця XIX — початку XX ст. були присвячені доповіді А. О. Пашкової і В. Л. Шинкарука, В. Ф. Передерія (Київ), О. П. Веремієвої, А. І. Пащука, І. М. Сандурського (Львів). Основною думкою доповіді А. О. Пашкової і В. Л. Шинкарука було те, що діячі української революційної демократії І. Франко, С. Подолинський, О. Терлецький, П. Грабовський, Леся Українка та інші у поглядах на історію, у влучаченні суспільних явищ стали на шлях засвоєння історичного матеріалізму. Це положення підтримали й інші учасники конференції. З аналізом маловідомих публіцистичних творів І. Я. Франка виступила В. М. Цимбал (Київ). Про результати дослідження філософських засад наукової спадщини О. О. Потебні доповіла А. І. Ко-

лодна (Чернівці). І. П. Макаровський (Чернівці) на прикладі творчості і діяльності О. Маковея й О. Кобилянської показав вплив марксизму на суспільну думку на Буковині 80—90-х років. Доповіді М. М. Олексюка, М. М. Вернікова (Львів), І. Ю. Дочинця (Хуст), Є. В. Пронюка (Київ) розкрили філософський бік ідеологічної боротьби на Західній Україні та Закарпатті.

З критикою соціологічної концепції М. Грушевського виступив О. Г. Білоус. «Фрейдизм та його критика на Україні» — тема доповіді В. А. Роменця (Київ).

З увагою було вислухано доповіді науковців Інституту філософії АН Грузинської РСР доктора філософських наук Ш. В. Хідашелі та кандидата філософських наук В. Т. Гогоберішвілі.

Заключне слово вилослів директор Інституту філософії АН УРСР доктор філософських наук П. В. Копнін. Він закликав учасників конференції всіляко сприяти створенню багатомної історії філософії на Україні.

У своєму рішенні конференція підкреслила необхідність видання філософського журналу на Україні. Учасники висловились за скликання наступної конференції у 1967 р.

Є. В. ПРОНЮК

ПІДСУМКОВА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ

Кафедри суспільних наук Дніпропетровського гірничого інституту проводять підсумкові наукові конференції з питань своєї дослідницької роботи.

В травні цього року великий інтерес викликало повідомлення І. І. Шкаредного «Фактори вирівнювання рівня економічного розвитку районів СРСР». Автор докладно розповів про роль економічної політики Комуністичної партії в процесі вирівнювання рівня розвитку районів. Цікавий фактичний матеріал наведено по Українській РСР.

З доповіддю «Розвиток руху за комуністичну працю і творчу ініціативу робітників» виступила доцент кандидат історичних наук П. П. Петрашова. На досвіді промислових підприємств Дніпропетровська вона показала, як рух за комуністичну працю сприяє творчій ініціативі робітників на підприємствах. На конкретних прикладах роботи партійних організацій дніпропетровських металургійних заводів ім. В. І. Леніна і ім. Г. І. Петровського, заводів «Світлофор» і шахтної автоматки узагальнено основні напрями руху за комуністичну працю, викрито формалізм, що гальмує удосконалення і розвиток цього руху.

Доцент, кандидат історичних наук А. В. Кузнецов у доповіді «Інтернаціональне виховання трудящих» розповів про досвід Криворізької партійної організації.

Він показав тісний зв'язок між німецькими шахтарями та шахтарями Криворізького гірничорудного басейну, який розпочався з революційних подій періоду громадянської війни, а також різноманітні форми роботи партійних організацій Криворізького басейну в справі інтернаціонального виховання трудящих.

Старші викладачі кафедри Історії КПРС І. І. Корюшкін і М. П. Теселько доповіли про основні моменти своїх досліджень. І. І. Корюшкін виступив з повідомленням «Робота Дніпропетровської партійної організації з розвитку сільськогосподарського виробництва (1953—1958 рр.)», в якому на основі дослідження даються рекомендації по зміцненню партійної роботи на селі.

В повідомленні М. П. Теселько узагальнена діяльність партійних організацій України по шефству міста над культурно-освітніми установами села. Доповідач ознайомив з новими цікавими матеріалами з партійних архівів великих областей республіки, архівів радянських установ, профспілок, Міністерства культури та ін.

Доктор історичних наук професор Д. П. Поїда відзначив, що повідомлення свідчать про велику і корисну науково-дослідницьку роботу, яку ведуть викладачі кафедр суспільних наук.

В. Г. ПОСТАВНОЙ

ЖУРНАЛ «ВОПРОСЫ ИСТОРИИ» У ГОСТЯХ В «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

У другій половині травня відбулася творча зустріч редакції «Українського історичного журналу», науковців Інституту історії АН УРСР з членом редколегії журналу «Вопросы истории» Є. І. Тряпициним.

Тов. Тряпицин поділився досвідом роботи журналу «Вопросы истории», розповів також, яке велике значення мають особисті контакти редакції з науковими установами, авторами. Саме завдяки такому творчому спілкуванню журнал має можливість друкувати цікаві статті, повідомлення, інформації.

Інтерес присутніх викликали теми матеріалів, які побачать світ у найближчих номерах журналу «Вопросы истории», зокрема статті: М. І. Труша — «Керівництво В. І. Леніним зовнішньою політикою Радянської держави»; Е. В. Тадевосяна — «Предмет наукового комунізму і його місце в системі суспільних наук»; О. С. Кудлая — «Відбудова народного господарства України після Великої Вітчизняної війни»; І. Л. Бачила — «Про розробку методології радянського суспільства»; В. В. Гармизи — «Як есери зрадили свою аграрну програму»; В. В. Зеленіна — «Радянсько-югославська бойова співдружність»; А. С. Сичової — «Ліквідація безробіття в СРСР»; А. М. Дубинського — «Визвольна місія Радянського Союзу на Далекому Сході»; Ю. Н. Давидова — «Людина й історія»; Є. М. Штаермана — «Повторюваність в історії»; А. Я. Гуревича — «Загальний закон і конкретна закономірність в історії»; Ю. А. Левади — «Точні методи в історичному дослідженні»; академіка А. М. Алексеева — «Росія в творчості Шекспіра»; В. Т. Пашуто — «Взаємини Київської Русі з іншими народами»; Н. Н. Вороніна — «Древньоруське мистецтво й історія»; І. С. Галкіна — «Основні проблеми історіографії нового часу». Будуть також надруковані матеріали XII Міжнародного конгресу істориків, що відбудеться в серпні ц. р. у Відні.

Журнал планує опублікувати нові документи з трофейного Архіву Міністерства оборони СРСР про останні дні гітлерівської Німеччини; секретні документи німецько-фашистської розвідки, нещодавно добуті з dna Чорного озера в Чехословаччині, зокрема дані про вбивство австрійського канцлера Дольфуса; буде надруковано слідчу справу царського військового міністра Сухомлинова, звинуваченого в роки першої світової війни у шпигунстві.

Заплановано цікаві мемуари: начальника Центрального штабу партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни Пономаренка; народного комісара боеприпасів Б. Л. Ванникова; героя італійського народу Джузеппе Гарібальді; керуючого справами царського міністерства внутрішніх справ Любимова про події 9 січня 1905 р.

і провокаторську діяльність попа Гапона. Адмірал Н. Г. Кузнецов розповість у своїх спогадах про громадянську війну в Іспанії 1936—1939 рр.; двадцятип'ятистисячник А. А. Плоткін — про колективізацію, а також прототипи роману М. Шолохова «Піднята цілина».

За матеріалами джерел і спеціальних публікацій будуть надруковані — «Справа» провокатора Малиновського; змова проти Муссоліні (закінчення); про розпад кліки Петена і судовий процес над нею; Черчилль — людина й політик.

Триватиме обговорення проблем джерелознавства історії радянського суспільства, піднятих у статті М. П. Гутнової і Б. Д. Литвака (№ 1 журналу за ц. р.). Історикі обмінюються думками про поняття «нація».

В розділі «Факти, події, люди» друкуватимуться розповіді про героя громадянської війни, керівника легендарного Таманського походу Є. І. Ковтюха; афоризми й крилаті вислови відомого російського історика В. О. Ключевського; достовірні факти про сподвижника Петра І Якова Брюса; про палацові заговори в Росії XVIII ст. і багато інших цікавих матеріалів.

Після доповіді тов. Є. І. Тряпицина почалося обговорення журналу «Вопросы истории». Учасники зустрічі зазначали, що журнал нині перебуває на піднесенні, він став справді загально-історичним журналом, в якому чимало цікавого й корисного можуть знайти для себе фахівці найрізноманітніших історичних спеціальностей. Українські історики висловили свої побажання і зробили ряд зауважень щодо змісту журналу. Так, заступник головного редактора «Українського історичного журналу», старший науковий співробітник А. М. Гавеський висловив побажання, щоб «Вопросы истории» вміщували більше методологічних матеріалів з сучасного періоду історії, а також робили огляди історичних журналів, які виходять у нашій країні. Особливо істориків цікавлять методологічні статті з питань дослідження проблем періоду розгорнутого будівництва комунізму, зокрема проблеми створення матеріально-технічної бази і формування комуністичних суспільних відносин, з питань дослідження суспільно-політичного життя трудящих, виховання нової людини.

Саме на недостатню кількість матеріалів методологічного характеру вказували всі, хто виступив на обговоренні. Крім того, старший науковий співробітник А. В. Санцевич підкреслив, що в журналі надто звужено тематику руху за комуністичну працю. Він спинився на причинах низької якості багатьох праць з точної історії (малий досвід більшості дослідників, недостатне і часом невміле використання багатих джерел і літератури). А. В. Санцевич наголосив на необхідності

вивчення в суто історичному плані питань культури. Досі вони подавалися істориками як проста сума історій окремих галузей мистецтва та літератури і зводились, власне, до переліку прізвищ авторів та творів літератури й мистецтва. Завданням журналу є показати історикам, як сприймається надбання культури широкими верствами трудящих.

Зав. відділом історії соціалістичного будівництва П. П. Гудзенко зауважив, що «Вопросы истории» мають друкувати поради щодо конкретно-соціологічних досліджень, оскільки це питання потрібно розв'язувати спільними силами — історикам Москви, Ленінграда, України та ін. У зв'язку з тим, що історики висвітлюють зараз таке питання, як суспільно-політичне життя трудящих у період радянської влади, необхідні ґрунтовні статті і на цю тему.

Старший науковий співробітник В. Г. Сарбей сказав, що останнім часом журнал надто захоплюється, так би мовити, «мемуарно-змовною» тематикою. Тим більше, що, наприклад, матеріал про Распутіна дав мало нового, оскільки публікації 20-х років на цю тему більш широкі. Тов. В. Г. Сарбей, сказав також, що в журналі недостатньо уваги приділяється популяризації історіографічної спадщини класиків марксизму-ленінізму; мало рецензуються історичні дослідження, що виходять на мовах національних республік; журнал не завжди оперативний, наприклад, інформація про обговорення IV т. «Нарисів історії

історичної науки» з'явилася через рік після самого обговорення.

На думку старшого наукового співробітника О. С. Кудлая «Вопросы истории» мають найближчим часом дати наукову аргументацію нової періодизації з історії Радянського суспільства; потрібно частіше висвітлювати досягнення політичного, економічного й культурного розвитку УРСР, особливо в післявоєнний період.

Науковець одеського університету Е. Ю. Писаренко висловив побажання, щоб журнал більше уваги приділяв історії підприємств і колгоспів; щоб чисельність авторів зростала за рахунок периферійних науковців.

Головний редактор «Українського історичного журналу», заступник директора Інституту історії АН УРСР Ф. П. Шевченко зауважив, що «Вопросы истории» не приділяють достатньої уваги координації історичних досліджень, питанням підготовки кадрів істориків у вищих учбових закладах та аспірантурі. Журнал має більше показувати стики історичної науки з іншими галузями знань, висвітлювати спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни, які ще мало розробляються і не знаходять достатнього відображення.

На закінчення цієї цікавої зустрічі тов. Є. І. Тряпици подякував українських істориків за слушні зауваження й поради і сказав, що даний обмін думками дуже допоможе в роботі редколегії журналу «Вопросы истории».

З. Г.

МУЗЕЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ У ШКОЛІ

У грізні дні початку Великої Вітчизняної війни на західній околиці Києва, в Святошино, знаходився командний пункт Південно-Західного фронту і штаб Київського укріпленого району. На тому місці, де був штаб, тепер стоїть красива новобудова — школа № 140, зеленіють посажені учнями сад, квіти. Лише зруйновані КП біля школи, доти і дзоти на правому березі річки Ірпін та зарослі трав'яною окопи, землянки, протитанкові рови як німі свідки нагадують про те, що тут воїни Радянської Армії і кияни 83 доби вели жорстокої бої з фашистськими загарбниками, які рвалися до Києва. В пам'ять про людей, які обороняли і визволяли від ворога Київ, учні 140-ої середньої школи вирішили створити в школі музей бойової слави.

Члени історичного гуртка, яким керує вчитель О. Д. Барчук — юні краєзнавці, слідопити, фотографи, — відшукали багато людей — учасників боїв за Київ, партизанів і підпільників, зібralи архівні матеріали, документи, листи, листівки, спогади, особисті речі, літературу, схеми, картини, сотні фотографій і все це зосередили в музеї.

Юні історики і краєзнавці листуються з Двічі Героєм Радянського Союзу О. І. Родимцевим, підполковником І. Ф. Євдокимовим, генерал-лейтенантом С. І. Горшковим, П. Н. Чирковим, комісаром стрілецької дивізії Ф. А. Бабенком, кулеметником А. М. Хоконовим та іншими учасниками героїчної оборони Києва.

8 травня відбулось урочисте відкриття музею. В присутності батьків, гостей, підпільників, партизанів колишній член Київського підпільного міськкому партії Ф. А. Зубков перерізав стрічку. Музей відкрито. Він має такі відділи: «Героїчна оборона Києва», «Народні месники Києва та області», «Битва за Дніпро», «Київ сьогодні», «Наші вчителі — учасники Вітчизняної війни». Музей став центром патріотичного виховання молоді. Його з великим інтересом відвідують і знайомляться з його експонатами учні шкіл м. Києва, їхні батьки, трудящі Жовтневого району.

Активну участь у створенні музею взяли вчителі школи: В. П. Шеремет, А. С. Яремчук, О. Д. Борчук, К. В. Данюк, А. Ф. Петров та ін.

К. А. САКУН

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

29 травня 1965 р. на засіданні Вченої Ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту П. М. Шморгуном на тему: «Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук професор Ф. Є. Лось, доктор історичних наук професор М. А. Рубач і доктор історичних наук Й. Д. Ремезовський.

В обговоренні дисертації взяли участь доктори історичних наук Й. Т. Щербина, П. А. Лавров, доктор філософських

наук професор І. Д. Назаренко. Офіційні і неофіційні опоненти дали позитивну оцінку праці П. М. Шморгуна, вказавши на окремі недоліки. Виступаючі відзначили, що дисертант протягом багатьох років працює в галузі історії партії, опублікував понад 90 наукових праць і подав на захист фундаментальну працю, написану на широкому документальному матеріалі, що дозволило автору всебічно розкрити багатогранну діяльність більшовиків України по керівництву революційною боротьбою народних мас в революції 1905—1907 рр.

Вчена Рада Інституту одноставно ухвалила присвоїти П. М. Шморгуну вчений ступінь доктора історичних наук.

В. Б.

Додаток

ОСТРОЗЬКИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ

(ПРОДОВЖЕННЯ)

Року 1541. Саранча була велика.

1543 а. Як б Замойський уродился.

Року 1548. Жигимонт кроль умер.

1549. Кроль Август паном зостал і учинил сейм у Петрикові.

Року 1550. Браслав от татар взят¹¹¹, і в Польщі голод великий і мор бул. Того же року Дмитр Сангушко дочку княжни Острозької Ільїної з Острога унес, которого Марцін Зборовський догонил в Чехах і на господі ранил не убраного, с которой рани умер.

Року 1557. Кроль Август мост у Варшаві на Віслі казал будувати.

Року 1558. Москва взяла Нарев і у Віфлянтих великій шкоди починили.

Року 1559. Віфлянте кролю Августу поддалися.

Року 1563. Москва Полоцько взяла. Того же року деспот стят¹¹².

Того же року под Невлем наші побили москви 40.000¹¹³.

Того же року і Вишневецького в Константинополю на гак скинено.

Року 1564. Татаре були Межибож облегли.

Року 1568. Кроль Август з войськом под Радошковицями бул.

Того же року Сенгушко добул Ули і спалил.

Того же року Ласький под Очаковом бул і татар громил, аж на море утікали.

Того же року козаки вітепськіі Усвят і Веліж спалили¹¹⁴.

Року 1569. Унія в Любліні дошла, Волинь, Подляш'є, Киев до Корони привернено.

Того же року князь пруський присягу королеві учинил. У дні маевіі сніг великий спал і до 3 дней трвал. Петр Зборовський от Турка с примир'єм доживотним приїхал. Голод великий бул, аж сеledявка по дві копи було.

Року 1570 в. Август кроль послал до cesаря турецького Андрія Тарановського о спокоеніі примир'я, который у него все ісправивши, бул у царя перекопського под Астороханем, в паньстві Московськом. І там з таушем г посельство отправовал у его же землі, назад ідучи, аби занехал шкод чинити в паньстві кроля его милости, і от cesаря турецького лист до него бул даний. Там под Астороханем, которого замку Волга ріка обишла в коло, борзо д много турков і татар москва побила, а другіі з голоду поздыхали.

1571. Місяца лютого згриміло з блисканням великим. Рок той бул неврожайний, люди з голоду умирали.

Того же рок[у] татаре перекопській Москву самую округне звоевали в день вознесенія господня, місто і замок спалили.

1572. Місяца липца кроль Август умер, маючи літ 52.

Того же року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять.

Того же року ілекція е в Любліні була.

1573. Конвокація, ілекція варшавська.

1574. Кроль Генрік до Польщі приїхал і коронован в костелі святого Станіслава на замку. Скоро до коронації Самайл е Зборовський чеканом Вапського ранил, з чого мусил умерти.

Того же року кроль Генрік утік о 1 годині в ноц з замку форткою до стаенъ само осъм. А іудучи ж, бул у Відню в cesаря през три дні, потом на Венецію і князство Завойськое до Франції. І листи на впокою оставил до панов радних.

а В рукописі дата написана не повністю: «амг» замість «афмг».

б Так в рукописі. Має бути — «Ян».

в В рукописі помилково написано «1576».

г Так в рукописі. Має бути — «чаушем».

д Так в рукописі. Має бути — «барзо».

е Так в рукописі. Має бути — «Елекція».

є Так в рукописі. Має бути — «Самуїл».

ж Так в рукописі. Має бути — «ідучи».

Того же року Івоня турков до кілька раз поразил, Тагіню і Білгород взяв. Того же часу Івоня забит. Козаци там же побиті¹¹⁵. А Претрила^а турци на господарство Волоськое всадили. Того же часу под осінь інтерегну^б було.

Того же часу Селім, цесар турецький здох, а син его старший настал цесарем. Року 1575. Лекція^в в Стенжиці і татаре покровськії коло Ільвова¹¹⁶.

Того же року в Синяві татаре були з Волох і о полтора крот 100.000 полону забрали і увозили през Хотин до Волох.

Того же року Богдан Ружинський с козаки пнзовими, впадши за Перекоп, барзо великії шкоди починили¹¹⁷.

1576. Квітня 18 кроль Стефан уїхал до Кракова і докоронован.

Того же року Острополь залажено, і турецький цесар Будзик^г взяв.

1577. Шолгеня убит¹¹⁸. Татаре Дубна добували. І трясеніє землі було.

Того же року война гданская, ізбито гдатчан апріля 17, а юнь^д 10 кроль под Гданк ся рушил. Татаре под Жаславем^е були листопада 2.

Того же року комета була в Кракові скоро по заході сонца. І трясеніє землі було.

Того же року татаре масніі¹¹⁹ Острога добували і мало не добули, аж князь Василій¹²⁰ поєднал їх і частовал в замку і вмісті з людьми татаре ілі і пили.

Того же року кроль Стефан дал Подкову козака во Львові стягн¹²¹.

Того же року писал Магмут до кроля, віншуючи ему щастя на москвитина, леч пред ся написал, же «то есть пан великий, перший на світі по кролю, пану моїм».

Того же року под Кесью убито москви 20.000¹²².

1579. Кроль Стефан поїде к Полоцьку облегли і взяв.

Того же року саранча була. Князь Острозький, воевода киевський, Чернігова добувал.

Року 1580. Як^є Замойський гетьманом стал¹²³. Остіка за зраду стято.

Того же року Замойський Веліже і Усвят взяв. Луки Великії наші взяли. Того же року Торопець спалили і Нівель взяли, потом Озерища, Порфу і Заволочье взяли.

1588. Князь Константин, крайчий, син ж князя Василя Острозького, у Базалії умер, похован ув Острозі¹²⁴.

1590. Терлецький, владика луцький, і з володимирський всіяли ересь, призволяючи на новий календар, і з'їзд бул у Бристоу¹²⁵.

Рок 1592. Козаки Переяславль спалили. Александр, воевода волинський, син князя Василя Острозького, Триполь облегл.

1597. Налвайко в Слуцьку і в Могилеві великії шкоди починил і сам громлен, а потом пойман і на палъ збит¹²⁶. Воевода седмигородський поражен.

1598. Повітря неслиханое кілько літ було.

Того же року сейм у Варшаві бул сторони календаря нового.

Того же року письмо ся показало на костелах і на школах жиловських і на домах, ні от кого не прочитано.

1599. Сніг великий випал на завтрее покрови, а потом згинул. Люди сіяли на завтрее уведенія.

Того же року москва татар побіла.

1600. Мигаль, воевода мультанський, наїхавши на господарство Волоськое, вигнал Еремія. Того ж року от Яна Замойського войско его поражено, а сам през гори, яко пес утік.

Того же року цесар турський з цесарем хрстіянським примир'я до 30 літ взяв¹²⁷.

^а Так у рукописі. Має бути — «Петрила».

^б Так у рукописі. Має бути — «інтеррегнум».

^в Так у рукописі. Має бути — «Елексія».

^г Так у рукописі. Має бути — «Бузин».

^д Так у рукописі. Має бути — «юнь».

^е Так у рукописі. Має бути — «Заславлем».

^є Так у рукописі. Має бути — «Ян».

^ж Частина речення від слова «Князь» до слова «син», що помилково пропущено при переписуванні літопису, вміщена на цій же сторінці рукопису під текстом.

^з Тут у рукописі не зазначено ім'я та прізвище Іпатія Потія, який тоді був володимирським єпископом.

1601. Князь Василій ув Острополю бул. Осінь була мокрая, два місяця дождь неперестанно ішов.

Року 1603. Декаврія 2 князь Александер Острозький ярославський¹²⁸ в Красном умер, а похован у Острозі в церкві замковой богоявленія.

1604. Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная рече[ї] рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іное метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини. Мор а ув Острополю бул.

**О монастирі
любарськом.**

Того же року божією благодатію начался монастир во граді Любартові святого великомученика Георгія благочестивим ігуменом Кирилом константиновським, протом святых церквей і дозоршею повіту Волинського святых монастирей.

1605. Татаре пречискій одного року больш ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода, а над Тараски кошем стояли¹²⁹.

**О Гришке роз-
стриге^в**

Того же рока за кроля Жигмонта поляци до Москви князя Дмитра Івановичі^б на царство отпровадили і моск[в]у поразили, которий в Польщі невідомо кілька літ мешкал, чернцем будучи¹³⁰.

Того же року декабра 4 дня трясеніе землі було.

Того же року посел бул у кроля в Кракові от перського царя, аби войну поднес з Турком.

1606. Татаре под Білою Церквою поражено¹³¹.

Того же року рокош под Сендомиром бул, где кроль поймал пана Жебридовського, воеводу краковського, і Радівіла, подчасного.

Знову озвался Дмитр, цар московський, которий маючи гетьманом князя Романа Ружинського, землю Сіверную опановал і Шуйському великій войска поразил, і татаров перекопських до кілька на сту тисяч у Москві побил і под столицею обозом ся положил.

1607. Послушенство кролю под Озерною, от Чирська дві милі, над Віслою вивідали.

Того же року князь Вишневецький¹³² з [с]таростою каменецьким з розказання его королевської милості в землі Волоськой турков і татар больше 6.000 поразили і сына Єремїіна на господарство Волоськое всадили.

Того ж року Гедіон Болован^г умер, владика львовський.

Того же року знову Дмитрія на Москву поляци провадили, маючи гетьманом Ружинського, і у милі от Москви обозом стали, по кілька крот москву поражали.

Того же року царевич завольський зїхал з своєї землі і бул у пана кра[к]о[в]ського д і у кроля в Кракові¹³³.

Того же року татаре Україну коло Вінниці, Гайсина і Шаргорода пустошили¹³⁴.

Року 1608, місяца февраля дня 23, в суботу перву^в в пост великий, Василій князь Острозький, воевода киевський, умер і похован у Острозі того же року мая 17, которий бул великий милостник набоженства крецького^е, монастирі побудовал, маєтності надавал, навіть і до міських церков маєтності надал, на шпиталь і школи місто надал Сурож з селами; бул богобойний, нищелюбивий, смиренный, приступний кождому і наубогшему; жил літ 84. По нем лановал син его князь Януш, каштелян краковський.

Того же року князь московський наших за посланням кроля его милості пана Мнішка і іних повипускал. Тоді і князь Константин Вишневецький з Москви пришол.

Того же року листопада татаре кошем стояли под Гайсином, шкоди коло Прилуки, Немирова і Вінниці великі починили¹³⁵.

Сейм у Варшаві. 1609. Сейм у Варшаві бул, на котором були послове от кроля перського і турецького, і перекопського, ускаржуючися на козаки о Перекоп, а перський, аби войну поднес против Турка. Бул посел англійчик і з жоною. Но козаки пред тим Перекоп збурили і замок з містом спалили і шкоди великі починили, і старосту перекопського взявши, кролю дали, а назад ідучи, і Очаков збурили.

^а Пропущене в тексті слово «Мор» написано на боковому полі сторінки рукопису.

^б Так у рукописі. Має бути — «Івановича».

^в Цей напис зроблено почерком XIX століття.

^г Так у рукописі. Має бути — «Балабан».

^д В рукописі написано «кравського», у вид. ИА надруковано «Кравского». Мова іде про краківського каштеляна, якого називали «паном «краківським», що правило для нього як титул.

**О монастирі
полонському,**

1610. Благодатію божією начася монастир усупенія пресвятія богородица во граді Полонном Леонтієм, архімандритом палагойським, сербином. Потом, от'їжаючи во свою страну, спустил отцу Кирилу любарському.

**О монастирі
Тригорському.**

Рок 1611. Божією благодатію начася монастир Тригорський в пустині Трояновській, недалеко от Денешов над рікою Тетерв'ю, преображенія спасителява, отцом Кириллом, любарським ігуменом.

Буря великая.

1614. Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля^а о полудні, яко ноч, в живна: пуці крушила, сади ломила по селах — в Борисові, в Плужном і по інших селах. В тих краях, куда йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інші за дерево ухватившись, і держалися mocno і так живими позоставалися. А інші на полі за стернь mocno взявшись і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а котрії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зруб і позаношовало не знати где; так теже і звони, аж не борзо пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці, котрії були обиті білим желізом, познаходили на чотири часті поколото; і іное все покрушило.

Людєй носило.**О князі Ко-
рецьком.**

1615. Князь Корецький до Волох вшедши, Стефана Домшича, на тот час господаря, вигнал і, близько року там будучи, і значній потреби з ним і с турки, татари і з волошею маючи, битв до кільку виграних, і так Волоськую землю опановал.

Того же року саранча великая була, іже поїла гречкі і проса.

1616. Суша була великая. І татарє були.

О Корецьком.

Того же року, місяца август, тот же князь Корецький у Волоших през Радула і турков шкодливе поражен так, же ледве в кільку коней з Волох збіг, але заскочен і пойман і отдат до Турка в неволі. І всажено его на вежу високо на морі, і бул там за вартою, іже трудно було вийти.

Довідалися інокі Святія гори, іже християнський князь православія гречеського, приїжчали к нему часто і стараніє міли, яко би его викрасти. І одного часу приїхали і вина привезли з собою і, упоївши сторожу, дали ему стрічки з рукавичками і спустився ними. І повезли его, оболкши в черній ризи і клубук зложили на него, до монастиря Святія гори і кілька неділь ховали в склепу под церковію. І повелі[в] его турок шукати, і не знашли.

Потом Корецький просил іноков, аби его отпровадили до Руської землі, обещуючи їм нагороду не тільки от злота і сребра і грошей, але і маєтність міл дати. І отпровадили его чернцем до границі і зняли з него чернецтво і пустили его в мирських шатах, а сами вернулись. А он ідучи і пришед до Рима, і бул в папіжа, і присяг на новий календар, і остал католиком, і приїхал до дому.

Потом приїхали чернци от Святої гори приюминаючися^б обітниці. Аж солгав не тільки чоловіком, але й богу в вірі, і рек: «Не от вас я то маю, але будучи в неволі обрїкався бути католиком, аже би мене висвободил бог з неволі». І так бідні чернци з плачем отїхали. А турок зрозуміл, іже чернци приїжчали до него кілька крот і рек: «Певне они украли» і казал постинати кількадесят чернцов невинних і не того монастиря.

А Корецький хотіл знову, католиком будучи, рицерство оказати, яко первій православним бул, много звитязства одержав над турком, аж омилло его, помста божая над ним пала: тільки пошол первий раз над турка, зараз пойман і безвісти згинул. Родившії его кілька крот послали в землю Турецькую довідоваючися, где єсть, чи страчен, чи у везенню, і не могли довідатися: єдні мовили — у везенню, а інші — замордовано, і так згинул.

Того же року, августа, над западом затмився місяць над дві години.

Того же року Адам Костантин князь Острозький под Каменцем на Смотричи обозом стоял.

**О затменню
місяца.**

1617. Місяца августа 6, второй години в ноч, місяць бул в затемненню таким знаком: багрево мало не весь.

Того же року пред стрітенієм господним калга мурза з татари поважне в землю нашу вшедше мимо Любартов і Полон-

^е Так у рукописі. Має бути — «кгрецького» тобто «грецького».

^а Так у рукописі. Має бути — «Заславля».

^б Так у рукописі. Має бути — «приюминаючися».

**О татарех
зимніх.**

ний, под Шульжинцями кошом стояли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Оструг^а миль 12, коло Ляховець, і Ямполь^б, і Жаславля^в, і Полонного брали і попалили і їндей много і з великою здобиччю до землі своєї вернулися¹³⁶.

1618. Князь Костантин Александрович¹³⁷ у Люблін

**Князь Остроз-
ський умер.**

Того же року татаре були о святом Євстафії і великій шкоди починили около Острополя, а потім єдналися з острополян з мурзою Араком, котрий бул на єдно око сліп, пили і їли з острополяни.

Того же року в Бересті гусеница була, цвіт і лист об'їла.

**Князь Остроз-
ський умер.**

1619. Князь Януш Острозький Александрович умер. На їх місці панувала сестра їх, дочка Александрова, которая пошла за Ходкевича і була гонителька на православних, церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати, і уво Острожку і в Турові так же¹³⁸.

1619. Місяца мая дня 5 бул сніг в самий цвіт і не могла животина ходити на поле для снігу і морозу, а сіно було дороге.

Того же року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломил а вежу замкову в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопжин стерла.

Того же року лісовці¹³⁹, йдучи до обозу, великій шкоди починили і под Острополем стояли.

В том же року зима була лихая, бо по рождестві Христові пустила була зима, на завтрее богоявленія вода була великая, греблі порвало, млини позносило і всі м'ясниці тії тепло було, юж ніхто не сподівався, жеби зима міла бути. Аж на масниці приморозки, а, запустивши на великий пост, сніг випал такий великий, же ніхто не мог с хором, сиріч з дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна і двері завіяло, і мороз лютий

Зима лихая. бул, хто по дрова поїхал, то змерз. І так було увесь пост, а на воскресеніе Христово болото великое було, аж по коліна.

Того же року звізда з хвостом указовалася на небі през всю зиму.

Звізда. Того же року у Осторозі^д на замковій церкві виділи аггела стоячого з голим мечем.

**Краковський
умер.**

1620. Януш краковський князь Острозький умер. На єго місто пановання Острозького внук єго, по доці, Домінік з дому Жаславського^е.

Того ж року ноеврія дня 1 трясеніе землі було.

Война с Турком. 1621. Козаки запорозькі вишли були всі з Запорожжа, аж було пусто, бо кролевич міл поле ставити с цесарем турецьким, і стояли обозом под Хотиним. Там же ув обозі гетьман Ходкевич умер^е, котрий взял бул ксяжну Острозькую. А она вдовою панувала і напускала у Острог єзуїтов, іже през них много злого сотвори православным, що низшей окажется¹⁴⁰.

**Патріарха
в Києві бул.**

Того же року дорожина була: жито по 12 злот, ячміль по 8, а овес по 6¹⁴¹. І того ради і у крамах все поднялося дорого.

Того же року патріарха іерусалимський Феофан бул в Києві і много благочестія вніс в нашу землю, отступников, котріі во унії були, откидал і проклятству їх отдад, а отца Іова Борецького на митрополитство поосвятил.

**Митрополит
в Києві, а право-
славній владіку
убито.**

1622. Місяца апріля, у Вітепську будучи, уніят владика Ісафат всі церкви под унією, тільки єдна не под унією, і он взявши того священника православного в ланцюх на воскресеніе Христово. Мішчане, ужалившись священника, наїшли на двор владичий, добуваючи єго. А они, залершися во дворі мощно, і боронилися, з двору стріляли, і застрілили владичії слуги єдного мішанина, котрий міл двох синов вдатних. Тії з жалю вели-

^а Так у рукописі. Має бути — «Острог».

^б Так у рукописі. Має бути — «Ямполь».

^в Так у рукописі. Має бути — «Заславля».

^г У вид. ИА початок цієї фрази передано словами «И лих». Помилка сталася внаслідок нечіткого написання в рукописі букви «Н» і «а», що складають перше слово речення.

^д Так у рукописі. Має бути — «Острозі».

^е Так у рукописі. Має бути — «Заславського».

^е Пропущене в тексті рукопису слово «умер» написано на боковому полі сторінки.

кого по своєм отці мощно до двору добивалися, а, добившись, прибігши еден ударив владика бартою, і убили его нас мерть, і в воду вкинули. І за тоє мішан стра тили 17 старших¹⁴².

Мор. 1624. Мор бул в Миропольї і в Барановці. І попалили відьми в Ми рополоу для перестаяти мору, ано еще горше мерло. І в Барановці знашл відьм кілька і боялися палити, аби не горїй було.

Война с коза- камі. Гетьман коронний с козаками ся воевал за розказанне: кроля¹⁴³.

Огнь. Того же року Ярославль горїл в ярмарок, вигорїл все місто і ярмарок с крамами, при шкоді великой люд остали¹⁴⁴.

Мор. Того же року мор великий бул в Бересті і в Слуцьку.

1625. Єлисей Плетенецький, архімандрит печерський умер¹⁴⁵. По нем настал архімандритом Захарія Копистенський, тільки рок бул.

Могила. 1628. Настал архімандритом в Печерськом монастирі Петр Могила воеводич молдавський. Той бул поборца восточної церкви.

1629. Мелетій Смотрицький, архієпіскоп полоцький, будучи право славний, для архімандритства Дерманського монастира отступив восточ ния церкви і стався хульником на церков восточную святую. Потом

Усмотриць- кий^а. тую свою ересь і письмо проклинав і палил і топтав у мона стирі Печерськом при службі божій і при соборі. Потом паки солгав духу святаму, і бисть хульник на святую церкоу і на патріархи, а хвальца папїжський, кламца на святих бо жїїх. І умре в таком вломудрїї своїм.

Война с ка- зоками^в. 1630. Поляци, посполитое рушеное б, хотїли козаков знес ти і стали обозом под Переясловлем і кілька крот потреби міли. І поражені поляци от козаков і мало що ся остал

Лїпей здобилися козаки дома, ніжє на море ходячи. Ні єдин шляхтич не пришол до дому, а черні без лічби, жолнірства, німцов — все там полегло¹⁴⁶.

Митрополїт умре, 1631. Іов Борецький, митрополит киевський, умре і погребен в церкві святого Михаїла золотOVERHOГО.

Кроль умре. 1633. Кроль польський Жигимонт III умер¹⁴⁷. По нїм

вибрано на королевство сина его Владислава. При обирании кроля Владислава польського дарова бог христіяном пасти рей православных — митрополита киевського Петра Могилу і Афанасія Пузину, єпіскопа луцького, і унія зноситися казано през увесь сенат корон ний. І привернено церков столицную митрополїю святої Софїї в Києві і іних не мло к православїю.

Обновленїє храма святеї Софїї. Петр Могила, митрополит киевський, архімандрит печер ський, гди приїхал с Польськи, стрїтили его весь чин свяще ничеський і іночеський і мирсьтїї люди много зїло со пїнієм і зо ораціями, віншуючи в том чину святительськом, і впрва дивши в церков святей Софїї, посвятили їй молебен і люторгїю

божественную отправовали, весь день на набоженствї стравили. І от того часу церков обновилася набоженством, що от кількадесят лїт пустовала, ошарпалася, обвалилася була около всюди, двері завалилися були, аж увойти нілга у церков було, так же і окна і предїли. Якої же праці, якоє ж г кошту і накладу Петр Могила митрополит на тоє наложил незлічноно, незрахо[ванно]д, поки обновилася знову церков святей Софїї, на славу і заступленїє правовїрним, на посрамленїє нечистивим і отступником право славния віри, на безкожечное мученїє їх.

О преждеречной княжнї^е, котрая у Острозї пановала, розмаїтими способами примушовала до унії, ласкою і под утраченнем ласки, і не могла до того привести. І поотбирала маєтності церковнїї і ґрунти і ні при чом церкви пооставалися. І три вали так священники кілька лїт, на малім преставали, яко письмо свідчить: пища і одєжа — сими довольні будьте, аби при православїї. А княжна, маючи гнів на пра вославних і ненавїсть, видить же не повелося їй в том, же кривди починила церквам і священником, бо она розумїла, іже би они для недостатку мусять приступити до унії. А священники о достаток мало дбали, аби при православїї.

а Так у рукописі. Має бути — «Смотрицький».

б Так у рукописі. Має бути — «рушення».

в Так у рукописі. Має бути — «козаками».

г Так у рукописі. Має бути — «якого ж».

д Закінчення слова, що включоне в прямокутні дужки, в рукописі відсутнє, але місце для нього залишено. Очевидно переписувач не зумїв прочитати закінчення сло ва в рукописі, з якого він виготовляв список. У вид. ІА слово «незрaховaнно» на друковано без закінчення, а пропуск в рукописі не застережено.

е Див. звістки під 1621 роком.

Промишляла она много літ, що зле православним вистроїти. Потом, року 1636, уже знала, що умислила воздвигнути гоненіє на церков, тільки їй о тоє йшло, же тіло її отца княз[я] Александра, в церкві замкової. Наперед тоє учинила, же викрала з церкви тіло отцевськое. В п'яток страстний, в ночі з п'ятка на суботу, пришла з єзуїтами до церкви. Привели священника, хотя не хотіл, жеби церков одомкнул. Священник хотіл дати знати людем і збоявся, бо було би забойства не мало, що напотом і за зле на него люде міли, же їм знати не дал. А гди увшли у церков, ано гроб божий убраный коштовне на кілька тисяч, що і сами єзуїти дивовалися, стоял на склепі, где княж[ата] лежать. Гроб той розтрясли, отсоваючи, і добилися до склепу, і знайшли у трумі тільк[о] кості, бо жуж літ 34, яко умер, а трума циновая, і понесли^а до кляштора. Єден єзуїта сіл за трумою прикрився, а другий питаєт, а той отповідає от тих костей. І мовить: «Александрє, по що ж ту пришел?», Той отповіда: «Збавення шукаю». «А чм же давній не шукал?». «Бо не зналем, до віра ліпша римська». А княжна кості перемила, золками пахучими перекала. Єзуїти крестили во свою віру кості і водою покропили і ім'я переіменили Станіславом. І попровадили до Ярославля і там поховала подлі матки своєї.

Тепер свой час прибрала, що давно мислила. На воскресеніє Христово, гди християне триумфують, утішаються, вихваляють господа воскресаго із мертвих, ішли священници всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христово на новое місто, і людей множество великое було. Гди йшли през замок^б і през місто, тілько почали сходити з міста на мост к шпиталю, а она, незбожная, каретою шістьма коньми наїхала на тот гмін людей, на мосту прудко женучи, бичем затинаючи по людех, коньми потрутила людей, а ініі з мосту попадали в ріку, Священници, видячи же зле, едні ризи з себе, где хто влуча, а ініі з ризами у шпиталь под лави, под піч. Міщане, не терпячи збитков, ну по возницах і паню осталося мало не убили на смерть. І дано знати гайдуком іним слугам, і було ранених не мало з обох сторон. Потом міщан старших всі турмо повні були до справи. І такіі свята їм були во скорбіх неутішних. Потом бул тому суд, і мучено. Ініі не витривали, померли в муках, і покадино за містом на сніденіє псом, не вольно і проводу отправляти, тілько так загребли в пісок без трум; а іних на пол позбivano^в. І церкви позапечатовала, но не всі, тілько три: замковая богоявленія, на новом місті дві — воскресеніє Христово, святого Анофрія, бо не увесь її Острог, тілько половина, а половина князя Домініка, внука краковського. І так в тих церквах все літо набоженство не правилося, в замкової церкві і гроб божий стоял все літо¹⁴⁸.

Того же року у Звяглі діялося диво ледаякое той же княжні, що і у Острозі. Приїхал мніх до Вязгль^г із Сокал^д до неї, глаголя: «Єстєсь очарована і замок твой, і дияволи за тобою явно ходять». А она рекла: «А яко же то, отче?». А мніх, урізавши шмат^е подушки, і знашов там жабіі лапки і рек їй: «Отож маєш чари, пойдімо ж до костеля, обачите же там дияволи». Гди же були в костелі і заіграно в пищалі, панни служебницї її всі, поднявши подолки по поєс, і пошли в танець в коски в костелі, аж всі полякалися видячи тоє.

Того ж року у Острозі виділи на церкві замкової на каждой бані по три світі горящіі. Було того на три години, і многії виділи — жиди, татарє, і ляхи, — а в ноші. І приписали тоє ляхи чарам руським.

Того же року ув Острозі ув усені^е унія наступила. Князь Домінік всі церкви отдал под унію, п[р]юча польському єпископу луцькому. Тілько три священника не прийняли унії: отець Іоанн Бережанський замкової церкви, отець Марко — воскресний, отець Кирил — онофрійський, і уступили з міста ніщим^ж, а ініі — всі. Міщанє міли надію на отца Стефана пречиського, хотіли при нім опертися, яко при мурі, же чоловік бул побожного житія, безженний і научений по-латині, по-гречеськи. А он наперед всіх прийал унію. Зараз кадук его напал, а вже старєнський бул.

Ано унієтє з римляне признавають уже святого духа і от сина сходити. В старих діях написано, сенот второй бул в Цариграді року по Христі 408, о похоженню святого духа, на Македонія. І зїхавшися святїі отці тілько от отца признали в визнанню віри, і от сина не сміли над власний а ясний текст завіту новаго придавати, як теперішняя манїхейская треклятая ересь дерзнула придати: «і от сина»¹⁴⁹.

^а У рукописі — «помисли».

^б Так у рукописі. Має бути — «замок».

^в Тобто їх побили «мало не до смерті».

^г Так у рукописі. Має бути — «Звягля».

^д Так у рукописі. Має бути — «Сокаля».

^е Так у рукописі. Має бути — «шмат».

^є Так у рукописі. Має бути — «восени».

^ж Так у рукописі. Має бути — «ні з чим».

Тое а теди ґрунтовное застановенне і у римлян тшеславних наймі літ 600 неотмінно трвало, аж до папіжа Леона третего, которий боронил барзо, аби духа святого не придавали «і от сина», о чом ест у Цезар Баранійшу достаточо доложено на листі осьмсот 59¹⁵⁰.

А по семом соборі в сто літ над уфалу і постановенне всіх святих седми вселенських соборов, Формос, папіж в Римі, с помочники своїми сміл ересь погібелі ново винести, мимо положенную анафему от святих отець. Кто би важился над їх затвердження з інтрокцією^б іною виникати а «от сина» ісхоженіе приложити, повідаючи, же сам син божий і всі святії вселенськії собори недосконале рекли о духу святом, которий тільки от отца походить, потреба приложити «і от сина» і учинити сина отцем святому духу?

Лео Великий в Римі папіж казал вирити на таблиці сребреной визнання віри і за олтарем поставити казал, аки у визнанню віри співано, же дух святей тільки от отца походить, а «от сина» под анафемою.

Права, постановенне таковое в Римі папіжове учнили і межі канони ест получено, же хотя би міли всі овечки Христові ораз згнути, жаден не мает оному пастиреві, то ест папіжеві, которий, еслі би, не дбаючи о своем і о своїх овечках збавенню, з собою до пекла громадою віл души людськії на вічне затраченне, і не может мовити, що чиниш.

О, проклятое право і уфало, а округне злосливое серце, в котором ся, тое право зачавши, з'явило на згібель полнячих его!

Жид талмуд зложивши, списали по Хресті в 400 літі учонії на ім'я Рабіна і Арабіса¹⁵¹. Жиди те же учонії по Хресті у 190 літ іменем Аквіля¹⁵² біблію прекладал.

^а У рукописі помилково написано «Лое».

^б Так у рукописі. Має бути — «інструкцією».

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. И. Коломийченко*. Усиление работы КП(б)У на селе в период наступления социализма по всему фронту (1926—1929 гг.). *Н. П. Рудько*. Революционное народничество 70-х гг. XIX ст. на Украине. *В. К. Яцунский*. О создании исторического атласа Украины. *А. Ф. Меленевский*. Нелегальная деятельность Г. И. Петровского в период IV Государственной думы. *Ю. П. Лавров*. Состав рабочих металлургической промышленности Украины в конце XIX — в начале XX ст. Сообщение. *В. Е. Романцов*. Рационализаторы Украины в борьбе за технический прогресс (1956—1964). *Анджей Брожек*. Украинские рабочие в промышленности Верхней Силезии перед первой мировой войной. *Из истории интернациональных связей*. *С. Ф. Захиров*. Сотрудничество узбекского и украинского народов в области науки и культуры (1959—1964 гг.). *Р. А. Худяк*. К вопросу о трудовом содружестве горняков Донбасса с горняками союзных республик и братских социалистических стран (1951—1953 гг.). *П. М. Калениченко*. Братские связи и сотрудничество Советской Украины и Народной Польши в области литературы (1944—1964 гг.). *И. М. Кулинч*. Первая немецкая рабочая делегация на Украине (июль—август 1925 г.). *В. В. Добрецова*. Борьба КПЗУ за интернационализм (1920—1926 гг.). Заметки. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *I. I. Kolomyichenko*. Strengthening of the Activity of CP(B)U in Village in the Period of Treading of Socialism on the Whole Front (1926—1929). *M. P. Rudko*. Revolutionary Narodnitchestvo of 70 ye. of 19 cent. in the Ukraine. *V. K. Jatsunsky*. About the Creation of Historical Atlas of the Ukraine. *A. F. Melenevsky*. Illegal Activity of *G. I. Petrovsky* in the Period of the Forth State Duma. *Iu. P. Lavrov*. The Struture of Workers of the Metallurgical Industry of the Ukraine in at the end of the 19th — at the beginning of the 20th centuries. Communication. *V. Ye. Romantsov*. Ukrainian Rationalizers in the Struggle of Technical Progress (1956—1964). *Andzhei Brozhek*. Ukrainian Workers in the Industry of Superior on the Eve of the First World War. *From History of International Relations*. *S. F. Zachirov*. Cooperation of Uzbek and Ukrainian Peoples in the Field of Science and Culture (1959—1964). *R. A. Chudjak*. Concerning the Guestion about Labour Concord of Donbass Mining Workers with Mining Workers of Union Republics and Brotherly Socialist Countries (1951—1953). *P. M. Kalenichenko*. Brotherly Connections and Cooperation of the Soviet Ukraine and People's Poland in the Field of Literature (1944—1964). *I. M. Kulynch*. The First Worker Delegation in the Ukraine (July—August of 1925). *V. I. Dobretsova*. The Struggle of SPZU for Internationalism (1920—1926). Notes. Aid to the Teacher of History. Review of Sources and Literature. Our Kalendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Supplements.